

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVERSITETI

**A.E.ISHMUHAMEDOV,
Z.A.DJUMAEV, Q.X.JUMAEV**

MAKROIQTISODIYOT

*O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta
maxsus ta‘lim vazirligi oliy o‘quv yurtlaridagi ilmiy-uslubiy birlashmalar
faoliyatini muvofiqlashtiruvchi kengash tomonidan oliy o‘quv yurtlarining
iqtisodiy ta‘lim yo‘nalishlari talabalari uchun o‘quv qo‘llanma
sifatida tavsiya etilgan*

O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti
Toshkent — 2005

Ishmuhamedov A.E., Jumayev Z.A., Jumayev Q. X. Makroiqtisodiyot (O'quv qo'llanma). -T.: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2005. 192 bet.

Ushbu o'quv qo'llanmada makroiqtisodiyot fanining asosiy tushunchalari, muammolari va makroiqtisodiy siyosat yuritishning asoslari bayon qilib berilgan. Jumladan, qo'llanmada makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni hisoblash usullari, makroiqtisodiy muvozanatning turli modellari, makroiqtisodiy siyosatning fiskal va monetar yo'nalishlari, iqtisodiy o'sish masalalari, tashqi savdo siyosatini yuritishning nazariy asoslari hamda usullari, to'lov balansi, valyuta kursi kabi mavzular joy olgan.

O'quv qo'llanma iqtisodiy ta'lim yo'nalishi talabalari uchun mo'ljallangan.

Mas'ul muharrir: **A.B.Hayitov**
Toshkent Davlat Iqtisodiyot universiteti, "Iqtisodiyot va statistika" fakulteti dekani, i.f.n., dotsent.

Taqrizchilar: **M.Z.Kalanova**
TDIU "Makroiqtisodiyot" kafedrasida dotsenti, i.f.n.;
M.T.Haydarov
TDIU "Makroiqtisodiyot" kafedrasida dotsenti, i.f.n..

Ekspertlar: **Q.Hasanjanov**
G.V.Plexanov nomidagi RIAning Toshkentdagi filiali
"Buxgalteriya hisobi va soliqqa tortish" kafedrasida mudiri,
akademik, iqtisod fanlari doktori, professor;
N.X. Xo'jayev
Toshkent Davlat Iqtisodiyot universiteti "Iqtisodiy ta'lim pedagogikasi" kafedrasida mudiri, i.f.d., professor.

Ишмухамедов А.Э., Джумаев З.А., Жумаев К.Х. Макроэкономика. (Учебное пособие) - Т.: Издательство Литературного фонда Союза писателей Узбекистана, 2005. 192 с.

В данном учебном пособии изложены основные понятия и проблемы макроэкономической науки и основы проведения макроэкономической политики. В частности в пособие включены темы раскрывающие вопросы расчета макроэкономических показателей, сущности и причины макроэкономической нестабильности, различных моделей макроэкономического равновесия, фискального и монетарного направления макроэкономической политики, вопросов экономического роста теоретических основ и методов внешнейторговой политики, платежного баланса и валютного курса.

Учебное пособие предназначено для студентов обучающихся по направлению экономика.

Ответственный

редактор:

А.Б.Хайитов

декан факультета "Экономика и статистика"
ТГЭУ, к.э.н., доц..

Рецензенты:

М.З.Каланова

доцент кафедры "Макроэкономика", ТГЭУ, к.э.н.;

М.Т. Хайдаров

доцент кафедры "Макроэкономика", ТГЭУ, к.э.н..

Эксперты:

К.Хасанжанов

зав.кафедры. Филиал РЭА им. Г.В.Плеханова в
г. Ташкент, академик, д.э.н., проф.;

Н.Х. Хужаев

зав. кафедры ТГЭУ, д.э.н., профессор.

Ishmuhamedov A.E., Djumaev Z.A. and Jumaev K. Kh., Macroeconomics (Course Manual). -T.: pub. LFUWU, 2005, 192 p.

This course manual explains the basic concepts and problems of macroeconomics as well as principles of macroeconomic policymaking. It also includes the issues such as calculation methods of macroeconomic indicators, various models of macroeconomic stability, fiscal and monetary directions of macroeconomic policy, matters of economic growth, theoretical bases and methods of foreign trade policy, balance of payment, currency exchange rate, etc.

The course manual is intended for the students of economics major.

Responsible

Editor:

A.B.Hayitov

the Dean of Economics and statistics faculty, TSUE;
candidate of economic sciences.

Reviewers:

M.Z.Kalanova

candidate of economic sciences "Macroeconomics" chair;

M.T.Haydarov

candidate of economic sciences "Macroeconomics" chair.

Experts:

K.Hasanjanov

prof. head of chair "Accounting and taxation",
G.V.Plekhanov Tashkent branch of Russian Economic
Akademy named after;

N.Kh. Khujaev

prof. head of Pedagogical and psychology department,
TSUE, doctor of economic sciences.

KIRISH

Fanni o'rganishning dolzarbliligi. Iqtisodiyotda barqaror o'sish sur'atlarini ta'minlash, investitsiya va biznes muhitini yanada yaxshilash, milliy manfaatlarimiz uchun eng qulay tarzda jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashish, iqtisodiy faollik darajasini oshirish kabi vazifalar davlat tomonidan amalga oshiriladigan makroiqtisodiy siyosat samaradorligiga, uning ilmiy asoslanganligi hamda real voqelikni hisobga olib o'tkazilayotganligiga bog'liq.

Inflyatsiya sur'atlarining jilovlanishi, davlat byudjeti taqchilligining tan olingan me'yorlardan ham past darajada bo'lishiga erishilishi avvalo respublikamizda olib borilayotgan makroiqtisodiy siyosat samaradorligidan dalolat beradi. Qolaversa, bu iqtisodiyotimizga kiritiladigan investitsiyalar ko'lamining oshishi, tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarishining kengayishi hamda aholi real daromadlari o'sishining ham muhim shartidir. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov Oliy Majlis Qonunchilik Palatasi va Senatining qo'shma majlisida 2004 yil natijalari haqida gapirib, "Avvalambor, iqtisodiyotning barqaror o'sishi ta'minlandi, makroiqtisodiy va moliyaviy barqarorlik mustahkamlandi, iqtisodiyot va uning ayrim sohalaridagi mutanosiblik kuchaydi. Islohot yillarida yalpi ichki mahsulot ilk bor 7,7 foiz o'sdi"* , deb ta'kidlagandi. Islohotlarning izchilligini ta'minlashga qaratilgan ushbu majlisda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan belgilab berilgan iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning ustuvor yo'nalishlari esa bevosita yoki bilvosita makroiqtisodiy masalalar bilan bog'liqdir.

Erishilgan zamonaviy taraqqiyot jarayonlari iqtisodchi kadrlardan makroiqtisodiy nazariya va eng zamonaviy makroiqtisodiy konsepsiyalar bilan yaxshi tanish bo'lishni, makroiqtisodiy tahlil malakasiga, nazariy bilimlarni amaliyot bilan bog'lash ko'nikmalariga ega bo'lishni talab etadi. Shu sababli ham makroiqtisodiy jarayonlarga oid qonuniyatlarini, makroiqtisodiy muammolarni makroiqtisodiy siyosat yuritgan holda yechish yo'llarini o'rganish, bunda esa turli modellar vositasida mantiqiy izchillikka amal qilish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Qayd etilgan masalalar makroiqtisodiyot fani predmeti bilan qamrab olingan. Makroiqtisodiyot fani ko'rilayotgan masalalarga bog'liq tarzda iqtisodiyot fanlari tizimidagi "Mehnat iqtisodi", "Bank ishi", "Pul, Kredit, Bank", "Moliya", "Soliqlar va soliqqa tortish", "Xalqaro iqtisodiy munosabatlar", "Jahon iqtisodiyoti", "Makroiqtisodiy statistika", "Iqtisodiy matematik modellashtirish" kabi ko'plab fanlar bilan aloqadorlikka ega.

---

* Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишидир" -Т.: "Ўзбекистон", 2005.

Fan bo'yicha adabiyotlarning qiyosiy tahlili.

Агапова Т.А., Серегина С.Ф. Макроэкономика: Учебник- 7-е изд. М.: "Дело и Сервис", 2005, 464 с.

Moskva Davlat universitet darsliklari seriyasida chop etilgan bu kitob tahlilimizda ko'rib chiqiladigan boshqa darsliklardan mavzular ketma-ketligi, muammolarning qisqa, tushunarli tarzda ochib berilganligi, har bir mavzu oxirida asosiy atamalar, muhokama uchun savollar, masalalar va ularning yechimlari, testlar keltirilganligi, ya'ni oliy o'quv yurti auditoriyasiga maksimal darajada moslashtirilganligi bilan farq qiladi. Darslik 18 bobni o'z ichiga olgan bo'lib, 1-9, 11, 13-16 mavzular TDIU o'quv dasturiga mos keladi. Darslikda TDIU o'quv dasturiga kiritilmagan "Yalpi taklif va Fillips egri chizig'i", Taklifni rag'batlantirish siyosati", "Makroiqtisodiy siyosat modellarini tanlash", "Byudjet taqchilligi va davlat qarzini boshqarish", "Ichki va tashqi muvozanat: iqtisodiy muvozanat muammolari" kabi mavzular ham keltirilgan. TDIU o'quv dasturiga kiritilgan "Iste'mol va investitsiya funksiyasi", "Keynsning makroiqtisodiy muvozanat modeli" mavzulari birlashtirib yuborilgan. Darslik makroiqtisodiyot fanini o'rganish uchun qulay, mavzular chuqur yoritilgan, nazariy masalalar Rossiya Federatsiyasi iqtisodiyotidan keltirilgan misollar, statistik ma'lumotlar bilan to'ldirilgan.

Макроэкономика. Теория и Российская практика: Под редакцией Грязновой А.Г и Думной Н.Н. - М., КНОРУС, 2005, 688 с.

Ushbu darslik 4 bo'limni o'z ichiga olgan.

1- bo'limda "Makroiqtisodiy tahlilning nazariy asoslari" ko'rib chiqilgan bo'lib, ko'pchilik boshqa adabiyotlardan farqli o'laroq, darslikning bu bo'limida AD-AS modeli, keynsning makroiqtisodiy muvozanat modeli va IS-LM modeli bir mavzuda jamlangan va dastlabki bobdayoq iqtisodiy o'sish mavzusi ko'rib chiqilgan.

2-bo'lim "Bozor iqtisodiyotida davlat" deb nomlangan. Bu bo'limning boshqa darsliklarda uchramagan xususiyati shundaki, unda iqtisodiy siyosatning barcha ko'rinishlari (jumladan, investitsiya siyosati, ijtimoiy siyosat) mavzu qilib belgilanishi bilan birga ular bir joyda jamlangandir.

3-bo'lim "Xalqaro iqtisodiyot" deb nomlangan. Bu bo'limni yoritishda jahon iqtisodiyotining oxirgi yangiliklariga tayangan holda yondoshilgan. Ammo bu bo'limda TDIU o'quv dasturidagi tashqi savdo siyosati mavzusi yo'q.

4-bo'lim "Yirik federativ davlat iqtisodiyoti" deb nomlangan bo'lib, to'rtta mavzuni o'z ichiga oladi.

Bu bo'limda milliy iqtisodiyot va hudud iqtisodiyotining munosabatlari va aloqadorligi, davlat hududiy siyosatining asoslari, xususiyatlari hamda yo'nalishlari ko'rib chiqilgan.

Darslikda mavzular sodda, tushunarli tilda yozilgan va barcha makroiqtisodiy muammolar qisqacha yoritilgan.

Тарасевич Л.С., Гребников П.И., Леусский А.И. Макроэкономика: Учебник. - 5-е изд., - М.: Юрайт-Издат, 2004, 654 с.

Ushbu darslik 657 betdan iborat bo'lib, 5 qism, 14 bobdan tashkil topgan.

1-qism "Makroiqtisodiyotga kirish" deb nomlangan. Unda makroiqtisodiyot predmeti, usuli, makroiqtisodiy doiraviy aylanish va makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni hisoblash xususiyatlari tarixiy-taqqoslov va amaliy misollar vositasida ko'rib chiqilgan.

2-qism "Alohida bozorlardagi muvozanat" deb nomlangan. Bu qismda AD-AS modeli va keynsning makroiqtisodiy modeli bir mavzuga jamlangan bo'lib, real misollar va boshqa darsliklardagiga nisbatan murakkabroq usullar yordamida yoritilgan. Xuddi shu fikr umuman darslikdagi barcha mavzularga tegishli.

3-qism "Umumiy iqtisodiy muvozanat va konyuktura sikllari" (davrlari) deb nomlangan va 3-bobni o'z ichiga olgan. Bu qismda iqtisodiy muvozanatning noklassik va nokeynscha modellari hamda, iqtisodiy konsepsiyalar anchagina murakkab tarzda, matematik bilim va quntni talab etadigan holda keltirilgan.

4-qism "Davlatning barqarorlashtirish siyosati", deb nomlangan bo'lib, unda dastlab yopiq iqtisodiyotdagi barqarorlashtirish siyosati ko'rib chiqilgan. Bunda fiskal, pul-kredit, kombinatsiyalashgan iqtisodiy siyosat masalalari atroflicha, RF iqtisodiyoti misolida yoritilgan.

"Ochiq iqtisodiyotda barqarorlashtirish siyosati" bobida dastlab to'lov balansi, valyuta kursi, xalqaro tovar almashinuvi masalalari, shuningdek, ochiq iqtisodiyot sharoitida moliya bozorlaridagi muvozanatni va barqarorlashtirish siyosatini xarakterlovchi modellar ko'rib chiqilgan.

"Nokeynschilik" deb nomlangan 13-bobda talab va taklifning o'zaro muvozanatlashuvi masalalari, uy xo'jaliklarining iste'mol xarajatlariga ta'sir etuvchi omillar, barqarorlashtirish siyosati masalalari makroiqtisodiy modellar vositasida ko'rib chiqilgan.

5- qism "Muvozanat va iqtisodiy o'sish" deb nomlangan va faqat 14-bobni o'z ichiga oladi.

Bu bobda iqtisodiy o'sishning turli modellari o'zaro taqqoslangan va u boshqa darslik hamda o'quv qo'llanmalaridagidan keskin farq qilmaydi.

Darslikning 556-586-betlarida masalalar, 589-648-betlarida esa ularning yechimlari berilgan. Xulosa qilib aytganda, ushbu darslik ancha murakkab tilda, boshqa darsliklardan ancha farq qiluvchi matematik formula, grafik va izohlar bilan yoritilgan.

Bu darslikdagi 7-bob ("Mehnat bozori"), 8-bob ("Umumiy makroiqtisodiy siyosat") va 4-qismda (11,12,13-boblar) ko'rilgan masalalar boshqa ko'pgina darsliklarda uchramaydi. Borlarida ham bu mavzular boshqacha yondoshuv asosida yoritilgan.

Xullas, ushbu fan bo'yicha mavjud o'quv adabiyotlarning qiyosiy tahlili natijalaridan kelib chiqqan holda qo'lingizdagi mazkur o'quv qo'llanmada makroiqtisodiy muammolar bilan bog'liq bo'lgan barcha mavzular avvalombor O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining Iqtisodiy yo'nalishlar bo'yicha oliy o'quv yurtlararo ilmiy-uslubiy Kengashi tomonidan 2004 yilda tasdiqlangan makroiqtisodiyot fanining na'munaviy dasturi bo'yicha barcha mavzularni to'laroq yoritishga harakat qilingan.

I BOB

"MAKROIQTISODIYOT" FANIGA KIRISH

1.1. "Makroiqtisodiyot" fanining predmeti va subyektlari

Makroiqtisodiyot atamasi kundalik foydalanishga yaqindagina kiritilgan bo'lsa-da, makroiqtisodiy tahlil elementlari iqtisodiyot fani bilan deyarli birga paydo bo'ldi. Mamlakat iqtisodiyoti rivojlanishini yaxlit bir jarayon sifatida tadqiq qilish, unga turli elementlarining o'zaro bog'liqligi va o'zaro ta'siriga ko'ra o'ziga xos bo'lgan tizim sifatida yondoshish dastlab F. Kene asarlarida uchraydi. Fransiya qiroli Lyudovik XV saroyi vrachi F.Kene 1758 yilda, milliy mahsulot ishlab chiqarish jarayonini pul oqimlarining doiraviy aylanishi sifatida tasvirlab o'zining "Kene jadvali" ni tuzar ekan ilk bor makroiqtisodiy tahlil elementlarini qo'lladi.

Shuningdek, makroiqtisodiy tahlilning tamal toshlari qo'yilishini J.B.Sey, L.Valras, V.Pareto kabi XIX asr olimlari bilan ham bog'lash mumkin. Keyinchalik, K.Marks o'zining jami ijtimoiy mahsulotning (JIM) takror ishlab chiqarish sxemasi, V.Leontev esa o'zining tarmoqlararo balansi bilan makroiqtisodiyotni iqtisodiy nazariyaning alohida bo'limi sifatida ajralib olish uchun mustahkam asos yaratishdi. Nihoyat, J.M. Keynes o'zining "Ish bilan bandlik, foiz va pulning umumiy nazariyasi"(1936 yil) asari bilan bu jarayonni mantiqiy yakuniga yetkazdi. Shu sabab ham J.M. Keynes makroiqtisodiyot fanining asoschisi sifatida tan olinadi.

Shunday qilib, makroiqtisodiyot o'z predmeti va tadqiqot usullariga ko'ra mustaqil fan sifatida XX asrning o'rtalariga kelib shakllanib bo'ldi.

Makroiqtisodiyot umumiy iqtisodiy nazariyaning bo'limi hisoblanib, unda milliy xo'jalik darajasida iqtisodiyotning fundamental muammolari tadqiq qilinadi.

Makroiqtisodiy nazariyaning ikki ko'rinishi o'zaro farqlanadi:

- a) pozitiv makroiqtisodiyot;
- b) normativ makroiqtisodiyot.

Pozitiv makroiqtisodiyot real iqtisodiy hodisalarni va ularning aloqadorliklarini o'rganadi.

Normativ makroiqtisodiyot esa qaysi sharoitlar yoki jihatlar maqbul yoki nomaqbul ekanligini belgilaydi, harakatning aniq yo'nalishlarini taklif etadi.

Shu joyda iqtisodiy nazariyaning ikki mustaqil bo'limi sifatida makroiqtisodiyot va mikroiqtisodiyot fanlari predmetlarini o'zaro farqlab olishimiz zarur.

Mikroiqtisodiyot predmeti - bu "belgilangan" iqtisodiy shart-sharoitlarda uy xo'jaliklari va firmalar darajasida iqtisodiy qaror qabul qilish mexanizmidir. Mikroiqtisodiy tahlil obyekti alohida tovarlar bozorlari, resurslar bozorlari, ulardagi talab va takliflardan iborat bo'lsa, makroiqtisodiyotda milliy iqtisodiyot darajasida mehnat, pul, tovarlar va xizmatlar bozorlarining o'zaro munosabatlari hamda o'zaro ta'siri tahlil qilinadi.

Mikroiqtisodiyotda "belgilangan" deb qabul qilingan, ya'ni mikroiqtisodiy tadqiqot predmeti hisoblanmaydigan ko'pgina ko'rsatkichlarni, jumladan, iste'molchilarning

daromadlarini, jamg'armalarini, foiz stavkasi dinamikasini va buni belgilovchi omillarni makroiqtisodiyot tadqiq qiladi.

Makroiqtisodiyot yalpi ishlab chiqarishining barqaror o'sishini, resurslarning to'liq bandligini, inflyatsiyaning past sur'atlarini va to'lov balansining muvozanatini ta'minlash nuqtai nazaridan mamlakat iqtisodiyotini bir butun holda tadqiq qiladi hamda uni makroiqtisodiy tartibga solishning iqtisodiy mexanizmlarini o'rganadi.

Keltirilgan ta'rifdan ko'rinib turibdiki, makroiqtisodiyot predmetida o'zaro bog'liq uch jihatni ajratib ko'rsatish mumkin. Bular:

- 1) milliy iqtisodiyot;
- 2) davlat tomonidan iqtisodiy siyosatni yuritish va iqtisodiyotni tartibga solish;
- 3) jahon xo'jaligi doirasida milliy iqtisodiyotning boshqa mamlakatlar iqtisodiyoti bilan o'zaro munosabatlari masalasi.

1-jadvalda keltirilgan iqtisodiy nazariyaning ikki qismida ko'riladigan masalalar

1-jadval

Iqtisodiy nazariyaning asosiy masalalari va tarkibi*

Iqtisodiy nazariya masalalari	Iqtisodiy nazariya bo'limlari
Mikroiqtisodiyot	
Iste'molchilar bozordagi talab hajmi va tarkibini qanday belgilaydilar? Ishlab chiqaruvchilar mahsulot ishlab chiqarish hajmi va usullarini qanday aniqlashadi? Bozor bahosi qanday tashkil topadi?	Iste'molchi talabi nazariyasi Mahsulot ishlab chiqarish va taklif etish nazariyasi Tarmoq va umumiy iqtisodiy muvozanat nazariyasi Ishlab chiqarish omillari bahosini shakllantirish nazariyasi
Milliy daromad qanday taqsimlanadi? Davlat ishlab chiqarish omillarini tarmoqlararo taqsimlash va milliy daromadni individlararo taqsimlashda ishtirok etishi kerakmi?	Ijtimoiy farovonlik nazariyasi
Makroiqtisodiyot	
Milliy daromad miqdorini nima belgilab beradi? Pul nima va uning roli qanday? Baholar darajasi nima va uning dinamikasini qaysi omillar belgilab beradi? Bandlik darajasini nima belgilab beradi? Iqtisodiy kon'yuktura o'zgarishlarini qaysi omillar belgilab beradi? Barqaror iqtisodiy o'sishning shartlari qanday? Mamlakatning iqtisodiy kon'yukturasiga tashqi dunyo qanday ta'sir ko'rsatadi? Davlat barqaror iqtisodiy o'sishga crishishni qanday ta'minlashi mumkin?	Statistik makroiqtisodiy muvozanat nazariyasi Pul nazariyasi Inflyatsiya nazariyasi Ish bilan bandlilik nazariyasi. Iqtisodiy davrlar nazariyasi Iqtisodiy o'sish nazariyasi To'lov balansi va valyuta kursi nazariyasi Davlatning barqarorlashtirish siyosati nazariyasi

* Тарасевич Л.С., Гребников П.И., Лусский А.И. Макроэкономика: Учебник. - 5-е изд., испр. и доп. - М.: Юрайт-Издат, 2004.

ro'yxati mikroiqtsodiyot va makroiqtisodiyot fanlari predmetlarini yaxshiroq farqlab olishga yordam beradi. Nisbatan mustaqil bo'lgan bu ikki fanning iqtisodiy hodisalar va qonuniyatlar to'g'risidagi xulosalari bir-birini to'ldirib turadi.

Uy xo'jaliklari, firmalar, davlat va tashqi dunyo makroiqtisodiyot subyektlari hisoblanidilar.

Bu subyektlar orasida davlatning roli bahsli masala bo'lib kelmoqda. Keynschilar bozor tizimi mexanizmlarining iqtisodiyotning barqaror o'sishini ta'minlashga doim ham qodir emas va davlatning iqtisodiyotga aralashuvi zarur ekanligini ta'kidlashsa iqtisodiy nazariyaning klassik maktabi namoyandalari bunday aralashishga qarshi fikrlar bildirishadi.

Bugungi kunga kelib ko'pchilik mamlakatlarda davlatning iqtisodiyotdagi roli sezilarli darajada katta ekanligini hisobga olsak, davlatning iqtisodiy rivojlanish strategiyasini belgilashi, bozor mexanizmlariga putur yetkazmagan holda iqtisodiyotni tartibga solishi muhim ekanligiga iqrar bo'lamiz. Davlat, makroiqtisodiyotning boshqa subyektlari xatti-harakatini belgilovchi omillarni hisobga olgan holda, barqaror iqtisodiy rivojlanishni ta'minlash maqsadida, o'z tasarrufida mavjud bo'lgan vositalarni yo'naltirib turadi. Bu vositalar esa fiskal (byudjet-soliq) va monetar (pul-kredit) siyosatidir. Xulosa qilib aytganda, makroiqtisodiyot fani alohida mamlakatda iqtisodiy siyosatning va jahon xo'jalik aloqalarini tashkil etishning nazariy asosi hisoblanadi.

1.2. Makroiqtisodiyot fanining tadqiqot usullari

Makroiqtisodiyot fanining tadqiqot usullariga ilmiy mavhumlashish, analiz va sintez, deduksiya, induksiya, statistik kuzatuv, iqtisodiy matematik modellashtirish usullari kiradi.

Juda murakkab tizim hisoblangan milliy iqtisodiyotni tadqiq qilish o'ziga xos usullardan foydalanishni talab etadi. Son-sanoqsiz faktlarni, minglab ko'rsatkichlarni alohida-alohida o'rganib chiqish va ular borasida ilmiy asoslangan xulosalar chiqarish o'ta qiyin vazifadir. Shu sababli ham makroiqtisodiyot fanida **agregat kattaliklardan** foydalanishga asoslangan tadqiqot usullaridan foydalaniladi.

Agregatlash, ya'ni bir qancha iqtisodiy ko'rsatkichlar va kategoriyalarni yagona makroiqtisodiy ko'rsatkich yoki kategoriyaga umumlashtirish orqali milliy iqtisodiyotdagi makroiqtisodiy jarayonlarni tadqiq qilish imkoniyati yuzaga keladi. Agregat ko'rsatkichlar yordamida minglab alohida bozorlarni mamlakatning yagona bozori sifatida ko'rib chiqish mumkin bo'ladi. Makroiqtisodiy tahlil jarayonida alohida tovarlar va xizmatlarning bahosi, ularga bo'lgan talab va ularni taklif etish hajmlari ko'rsatkichlari emas, balki agregat ko'rsatkichlar hisoblangan baholarning o'rtacha darajasi, yalpi talab va yalpi taklif ko'rsatkichlaridan foydalaniladi. Davlat obligatsiyalari bo'yicha foiz stavkalari, Markaziy bankning

hisob stavkasi, tijorat banklarining kreditlar uchun belgilagan foiz stavkalari kabi kapital uchun to'lov stavkalari ham umumlashtirilib, ularning o'rtacha miqdori bozor foiz stavkasi deb yuritiladi va makroiqtisodiy tahlil jarayonida ushbu agregat ko'rsatkichdan foydalaniladi.

Makroiqtisodiy tahlilda asosiy tadqiqot usuli – bu makroiqtisodiy jarayonlarni agregat ko'rsatkichlardan foydalangan holda iqtisodiy matematik modellashtirishdir.

Makroiqtisodiy modellar iqtisodiy ko'rsatkichlar va jarayonlar o'rtasidagi miqdoriy va sabab-oqibat bog'lanishlarini matematik formula, grafik hamda chizmalar ko'rinishida ifodalaydi.

Bunga misol tariqasida yalpi talab-yalpi taklif (AD-AS) modelini, Keyns xochini, Fillips egri chizig'ini, IS-LM modelini, iqtisodiy o'sishning Domar, Xarrod va Solou modellarini keltirish mumkin. Bu modellarni bir vaqtning o'zida ham grafik ko'rinishda, ham algebraik formula ko'rinishida tasvirlash mumkin. Algebraik formulalar kabi makroiqtisodiy modellarning ham ikki, uch yoki undan ko'p o'zgaruvchilari bo'lishi mumkin.

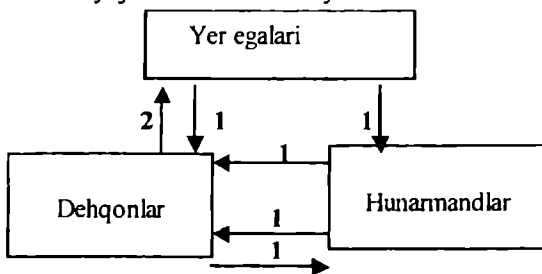
AD-AS modelida yalpi talab va yalpi taklif hajmlarining baholar umumiy darajasi dinamikasi ta'siridagi o'zgarishi va makroiqtisodiy muvozanatga erishish mexanizmi o'rganilsa, Fillips egri chizig'i yordamida ishsizlik va inflyatsiya ko'rsatkichlari o'rtasidagi bog'liqlik tadqiq qilinadi.

Yuqorida sanab o'tilgan modellar barcha mamlakatlar iqtisodiyotini tahlil qilishda qo'llanilaveradi. Ammo ularda keltirilgan empirik koeffitsientlar, turli iqtisodiy ko'rsatkichlarning o'zaro bog'liqligi xususiyatlari bir mamlakatda ikkinchisidan farq qilishi mumkin. Har qanday makroiqtisodiy modelda, u qanchalik sodda yoki murakkab bo'lmasin, ma'lum darajada mavhumlikka yo'l qo'yiladi. Masalan, makroiqtisodiy tahlil davomida milliy iqtisodiyotga ba'zan yopiq iqtisodiy tizim, ya'ni tashqi iqtisodiy aloqalari mavjud bo'lmagan "yopiq iqtisodiyot" deb qaraladi. Amalda esa barcha mamlakatlar tashqi dunyo bilan iqtisodiy aloqalarga, ya'ni "ochiq iqtisodiyot"ga ega. Hech bir model iqtisodiy hodisa va jarayonlar o'rtasidagi bog'liqliklarni to'la-to'kis qamrab olmaydi. Shunga qaramasdan, makroiqtisodiy modellardan foydalanish natijasida eng muhim iqtisodiy qonuniyatlarni aniqlash, qabul qilinadigan turli iqtisodiy qarorlarning ko'p variantli natijalarini oldindan aniqlab olish, makroiqtisodiy siyosatning turli yo'nalishlarini muvofiqlashtirish imkoni paydo bo'ladi.

Makroiqtisodiy modellarda tashqaridan belgilanadigan, ya'ni modelda tayyor kattalik sifatida qabul qilinadigan **ekzogen** o'zgaruvchilar hamda modelni yechish natijasida topiladigan **ichki-endogen** o'zgaruvchilar mavjud. Bir modelda ekzogen hisoblangan o'zgaruvchi (ko'rsatkich) ikkinchi model uchun endogen hisoblanishi mumkin.

Tarixda ma'lum bo'lgan birinchi makroiqtisodiy model mavzuning birinchi savolida qayd etilgan "Kene jadvali" hisoblanadi. Bu modelda F.Kene milliy

iqtisodiyot uchta sinfning - 5 mlrd. franklik qishloq xo'jalik mahsulotlari ishlab chiqaruvchi dehqonlar, jami 2 mlrd. frank turadigan buyumlar yasaydigan hunarmandlar va 2 mlrd. frank renta oladigan yer egalari o'zaro aloqalari sifatida tasvirlaydi. Kene modeliga ko'ra yer egalari 2 mlrd. franklik yer rentasining 1 mlrd. frankini qishloq xo'jalik mahsulotlari sotib olishga, qolgan 1 mlrd. frankini esa hunarmandchilik buyumlari sotib olishga sarflaydilar. Hunarmandlar dehqonlarga 1 mlrd. franklik buyumlarini sotadilar va dehqonlardan o'zlariga ega bo'lgan 2 mlrd. frankning 1 mlrd. frankiga oziq ovqat mahsulotlari, qolgan 1 mlrd. frankiga esa ishlab chiqarish ehtiyojlari uchun xomashyo sotib oladilar.

1-chizma. F.Kenening pul oqimlarining doiraviy aylanish modeli. (Keltirilgan raqamlar o'lchami mlrd.frank).

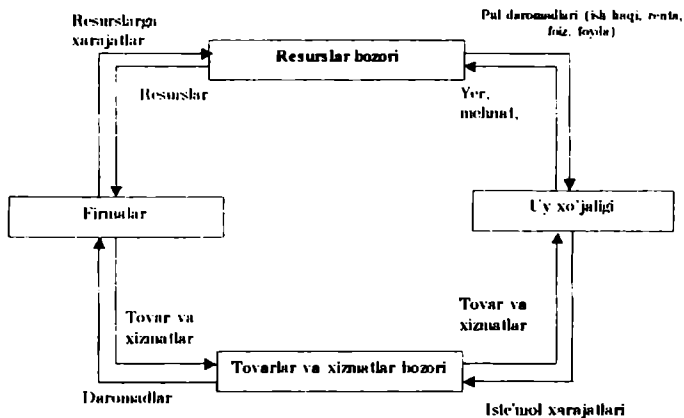
Dehqonlar yer egalari^{ga} 1 mlrd. franklik qishloq xo'jalik mahsulotlarini sotadilar va qolgan 2 mlrd. franklik mahsulotni iste'mol va ishlab chiqarish ehtiyojlari uchun o'zlarida qoldiradilar. Jami olingan 3 mlrd. franklik daromadning 1 mlrd. franki dehqonlar tomonidan hunarmandchilik buyumlari sotib olishga, yana 2 mlrd. franki esa yer rentasi to'lashga sarflanadi. Shunday qilib, makroiqtisodiy bozorlarning balanslashishi ro'y beradi.

Makroiqtisodiy ko'rsatkichlar ekzogen va endogen o'zgaruvchilarga guruhlanibgina qolmasdan, zahiralarni tavsiflovchi va oqimlarni tavsiflovchi o'zgaruvchilarga ham ajratiladi. Birinchi guruh ko'rsatkichlar tadqiqot obyektining ma'lum sanadagi holatini tavsiflaydi. Bularga kapital bilan qurollanganlik darajasi, ishsizlik darajasi, davlat qarzi kabi ko'rsatkichlar misol bo'ladi. Ikkinchi guruh ko'rsatkichlar ma'lum davr orali^gida iqtisodiy jarayonlarning kechishini tavsiflaydi. Bularga yil davomida ishlab chiqilgan YaIM hajmi, iste'mol va investitsiya xarajatlari miqdori, inflyatsiya sur'ati kabi ko'rsatkichlar misol bo'ladi. Oqimlar ma'lum davr mobaynida zahiralarning o'zgarishini keltirib chiqaradi. Masalan, yil davomida qilingan investitsiyalar iqtisodiyotda to'plangan kapital hajmining, o'z navbatida esa, mehnatning kapital bilan qurollanganligi darajasining oshishiga ham olib keladi.

1.3. "Resurslar- tovarlar va xizmatlar" hamda "daromadlar-xarajatlar"ning doiraviy oqimi modeli

Har qanday iqtisodiy tizimda tovarlar va xizmatlarni takror ishlab chiqarishning umumiy jarayonini resurslar, tovar va xizmatlar, daromadlar hamda xarajatlarning doiraviy oqimi modeli ko'rinishida tasavvur qilish mumkin. Bu sodda model makroiqtisodiy tahlil asosini tashkil etadi. Faqat xususiy mulkka tayangan (ya'ni davlat ishtiroki mavjud bo'lmagan) yopiq iqtisodiyotda bunday doiraviy oqim firmalar va uy xo'jaliklari o'rtasida amalga oshiriladi (2-chizma).

Uy xo'jaliklari ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan barcha iqtisodiy resurslarni resurslar bozoriga yetkazib beradilar, korxonalar esa avvaliga bu resurslarni sotib olib turli xil mahsulotlarga, xizmatlarga aylantiradilar, so'ngra esa ularni tayyor mahsulotlar va xizmatlar bozoriga yetkazib beradilar. Ayni paytda "resurslar - tovarlar va xizmatlar" oqimiga qarama-qarshi yo'nalishda "daromadlar - xarajatlar"ning ham doiraviy oqimi amalga oshiriladi. Ya'ni, uy xo'jaliklari o'zlari yetkazib bergan iqtisodiy resurslar evaziga daromad oladi hamda ularni tovarlar va xizmatlar iste'mol qilish uchun sarflaydilar. Yoki aksincha, korxonalar resurslar uchun sarf-xarajatlari qiladilar hamda tayyor mahsulotlarni sotish evaziga daromad oladilar.

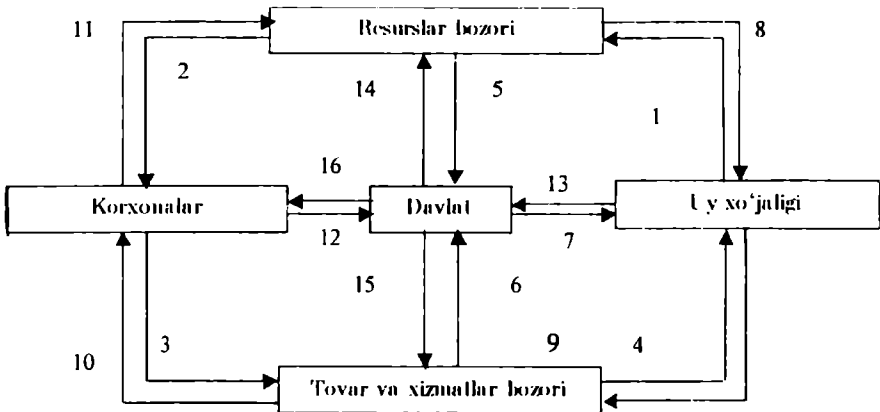

2-chizma. Sof bozor iqtisodiyoti sharoitida "resurslar - mahsulotlar" va "daromadlar - xarajatlar"ning doiraviy aylanishi modeli.

Resurslar hamda tovarlar va xizmatlar oqimi jami taklifni, daromadlar va xarajatlar oqimi jami talabni ko'rsatadi. Davlat ishtiroki mavjud bo'lmagan yopiq iqtisodiyotda yalpi talab va yalpi taklifning o'zaro teng bo'lishi esa firmalar yalpi sotuvi yoki yalpi ishlab chiqarishi hajmining uy xo'jaliklari yalpi daromadlari, yoki

yalpi daromadlariga teng bo'lishi shaklida namoyon bo'ladi.

Bu ko'rsatkichlar o'rtasidagi tenglikning buzilishi ishlab chiqarishning pasayishi, inflyatsiya va ishsizlik darajalarining ko'tarilib ketishiga sabab bo'ladi. Davlat aralashuvi mavjud bo'lgan iqtisodiyotda bu model ancha murakkab ko'rinish oladi.

3-chizma. "Resurslar-tovarlar va xizmatlar" hamda "daromadlar - xarajatlar"ning davlat aralashuvi mavjud iqtisodiyotdagi doiraviy aylanishi modeli.

Bunda:

1. Yer, mehnat, kapital.	9. Iste'mol xarajatlari.
2. Resurslar.	10. Sotishdan tushgan daromad
3. Tovar va xizmatlar.	11. Resurs xarajatlari.
4. Tovar va xizmatlar.	12. Soliqlar.
5. Resurslar.	13. Soliqlar.
6. Tovar va xizmatlar	14. Xarajatlari.
7. Transfertlar.	15. Xarajatlari.
8. Pul daromadlari (ish haqi, renta, foiz, foyda)	16. Subsidiyalar.

Bunday iqtisodiyotda resurslar - tovarlar va xizmatlar hamda daromadlar-xarajatlarning uzluksiz harakati bir paytda ham bozor mexanizmlari orqali, ham davlat aralashuvi bilan ta'minlanadi. Ammo bunda hukumat ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilarning harakatini bevosita boshqarmaydi, balki resurslar va tovarlar bozorlarida qatnashish orqali ularning iqtisodiy faoliyatiga qulay sharoitlar yaratadi. Davlat korxonalarini va uy xo'jaliklarini soliqqa tortish bilan birga korxonalariga subsidiyalar berish hamda aholiga transfert to'lash orqali ularning ishlab chiqarish imkoniyatlari va xarid qobiliyatlariga ham ta'sir etadi. Ayni paytda davlat resurslar bozori hamda tovarlar va xizmatlar bozorida sotib oluvchi sifatida ham ishtirok

etadi. Shuningdek davlat o'z ishtiroki bilan firmalarning ishlab chiqarish hajmlari va uy xo'jaliklarining tovarlar va xizmatlar xarid qilish qobiliyatlari o'zaro mos kelmagan hollarda ro'y beradigan iqtisodiy tebranishlarni tartibga solib turadi.

Ochiq iqtisodiyot sharoitida doiraviy oqimlar modeli yanada murakkablashadi. Endi unda to'rtinchi makroiqtisodiy subyekt - tashqi dunyo ham paydo bo'ladi. Chet el investitsiyalarining kiritilishi va xorijga investitsiya qilinishi, eksport va import operatsiyalari, shu jumladan, moliyaviy bozor orqali jamg'armalarning investitsiyalarga oqib o'tishi, shuningdek, moliyaviy mablag'larning qayta taqsimlanishini e'tiborga olsak, ko'rib o'tilgan modelning mukammal emasligiga iqror bo'lamiz. Ammo shu ko'rinishda ham bu model makroiqtisodiy jarayonlarni yaxlit holda tasavvur qilishga imkon beradi. Doiraviy oqimlar modelidan chiqariladigan xulosa shuki, davlat, firmalar, uy xo'jaliklari va tashqi dunyoga tegishli yalpi xarajatlarning yalpi ishlab chiqarish hajmiga teng bo'lishi - resurslar, tovarlar va xizmatlar oqimlari (ya'ni real oqim) bilan daromadlar va xarajatlar oqimlarining (ya'ni pul oqimlari) o'zaro teng bo'lishi uchun asos hisoblanadi. Yalpi xarajatlar hajmining oshishi ishlab chiqarish hajmlari va ish bilan bandlilik darajasining o'sishiga olib keladi. Bu esa o'z navbatida yalpi daromadlarning oshishiga sabab bo'ladi. Kattaroq hajmdagi yalpi daromadlar esa unga mos hajmdagi yalpi xarajatlarni belgilab beradi. Sabab - oqibat bog'lanishlarining o'rin almashishi tufayli doiraviy oqimlar modeli doiraviy aylanish ko'rinishini oladi.

Iqtisodiyot barqaror rivojlanib borishi uchun yalpi xarajatlar to'xtovsiz o'sib borishi shart. Bu vazifa esa byudjet-soliq siyosati vositalari bo'lgan soliqlarni hamda davlat xarajatlarini, shuningdek, pul-kredit siyosati vositalari yordamida pul massasini o'zgartirish orqali bajariladi.

Qisqacha xulosalar

"Makroiqtisodiyot" fani umumiy iqtisodiy nazariyaning ikki muhim bo'limidan biri bo'lib, iqtisodiyotni bir butun holda o'rganadi va ishsizlik, inflyatsiya, iqtisodiy o'sish, to'lov balansi barqarorligi, davlat byudjeti, davlat qarzi kabi hozirgi zamon iqtisodining barcha muhim muammolarini tadqiq qiladi.

Iqtisodchi olimlar tomonidan makroiqtisodiy tahlil elementlari 18-asrdanoq qo'llanila boshlangan bo'lsa-da, makroiqtisodiyot fani 20-asrning o'rtalariga kelibgina mustaqil fan sifatida shakllandi. Uning asoschisi deb J.M. Keyns tan olinadi.

Makroiqtisodiy tahlilning o'ziga xos xususiyati unda agregat ko'rsatkichlardan foydalanilishida namoyon bo'ladi.

Uy xo'jaliklari, firmalar, davlat va tashqi dunyo makroiqtisodiyot subyektlarini tashkil etadi.

Makroiqtisodiy tahlilda matematik formula, grafik va chizmalar ko'rinishidagi makroiqtisodiy modellardan foydalaniladi. Iqtisodiyotdagi barcha muammolarni o'rganish imkonini beradigan yagona model mavjud emas. Shuning uchun ham makroiqtisodiy tadqiqotlarda o'zaro bir-birini to'ldiradigan ko'pgina modellardan foydalaniladi.

Davlatning iqtisodiy tizim barqarorligini va iqtisodiy o'sishni ta'minlash borasidagi xatti-harakatlari iqtisodiy siyosat deb ataladi.

"Resurslar - tovarlar va daromadlar" hamda "daromadlar - xarajatlar"ning doiraviy oqimi sxemasi soddalashtirilgan makroiqtisodiy model bo'lib, makroiqtisodiyot subyektlarining o'zaro munosabatlarini va makroiqtisodiy jarayonlarni shartli tarzda aks ettiradi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Makroiqtisodiyot fani predmetining o'ziga xos xususiyati nimada va u mikroiqtisodiyot predmetidan nimasi bilan farq qiladi?

2. Pozitiv va normativ makroiqtisodiyot tushunchalariga izoh bering.

3. Makroiqtisodiyot subyektlari orasida davlatning roli qanday?

4. Agregat ko'rsatkichlar deganda nimani tushunasiz? Makroiqtisodiy tahlilda agregat ko'rsatkichlardan foydalanish zaruriyati nima uchun yuzaga keladi?

5. Makroiqtisodiy modellarning mohiyatiga izoh bering.

6. Zahiralami tavsiflovchi ko'rsatkichlar va oqimlarni tavsiflovchi ko'rsatkichlar o'rtasida qanday bog'liqliklar mavjud?

7. "Resurslar - tovarlar va xizmatlar" hamda "daromadlar - xarajatlar"ning doiraviy oqimi modelidagi qarama-qarshi omillarga izoh bering.

8. Doiraviy oqimlar modelining doiraviy aylanish tusini olishi shartlari qanday?

Asosiy adabiyotlar

1. Агапова Т.А., Серегина С.Ф. Макроэкономика: Учебник. - 7-е изд. перераб. и доп. - М.: Издательство "Дело и сервис", 2005.

2. Ахмедов Д.Қ., Ишмухамедов А.Ф., Жумаев Қ.Х., Джумаев З.А. "Макроиқтисодиёт" Т.: Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2004.

3. Ивашковский С.Н. Макроэкономика: Учебник. - 2-е изд., доп. - М.: Дело, 2002.

4. Тарасевич Л.С., Гребников П.И., Лусский А.И. Макроэкономика: Учебник.- 5-е изд., испр. и доп. М.: Юрайт-Издат, 2004.

II BOB

ASOSIY MAKROIQTISODIY KO'RSATKICHLAR VA ULARNI HISOBLASH

2.1. Milliy iqtisodiyotni tahlil qilishda qo'llaniladigan asosiy ko'rsatkichlar

Mamlakat iqtisodiyoti rivojlanishini tahlil qilish, milliy iqtisodiyot rivojlanishidagi muammolarni aniqlash hamda uni yanada rivojlantirish bo'yicha chora-tadbirlar ishlab chiqarish uchun bir qator iqtisodiy ko'rsatkichlardan foydalaniladi. Alohida firmalar faoliyatiga baho berishda qo'llaniladigan ko'rsatkichlardan farqli tarzda, bu ko'rsatkichlar milliy iqtisodiyotning barcha subyektlari faoliyatiga umumiy baho berish, makroiqtisodiy tahlil o'tkazish, mamlakat iqtisodiyotining jahon xo'jaligida raqobatga bardoshlilik darajasini aniqlash imkonini beradi.

Bu ko'rsatkichlarga quyidagilar kiradi:

- Yalpi ichki mahsulot (YaIM), Sof ichki mahsulot (SIM), Yalpi milliy daromad (YaMD), Sof milliy daromad (SMD), shaxsiy daromad (ShD), Shaxsiy tasarrufdagi daromad (ShTD), Iste'mol (I), Jamg'arish (S) ko'rsatkichlarining hajmi va o'sish sur'atlari;

- iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishi;
- mamlakat eksporti va importi hajmi, tarkibi, YaIMdagi ulushi va o'sish suratlari;
- resurslardan foydalanishning samaradorligini xarakterlovchi ko'rsatkichlar (Mehnat unumdorligi, Fond qaytimi);

- davlat byudjeti taqchilligi, deflyator, iste'mol baholari indeksi, inflyatsiyaning o'sish sur'atlari;

- ishsizlik darajasi va ishsizlar soni, aholining ish bilan bandlik darajasi;
- aholining moddiy ne'matlar va xizmatlar iste'moli hajmi, ularning jamg'armalari, ish haqining quyi miqdori va boshqalar.

Davlat byudjeti taqchilligi va inflyatsiya surati kabi ko'rsatkichlar umumiy makroiqtisodiy vaziyatga baho berishda qo'llanilsa, YaIM, SIM, YaMD, SMD, ShD, ShTD, I, S ko'rsatkichlari milliy ishlab chiqarishning parametrlarini va dinamikasini tahlil etishda foydalaniladi.

Bu ko'rsatkichlar iqtisodiyotning barcha subyektlari faoliyatlari natijasi sifatida aniqlanib, ularni hisoblashning asosini Milliy hisobchilik tizimi (MHT) tashkil etadi. MHT mamlakat buxgalteriyasi vazifasini o'tagani holda uning standartlaridan kelib chiqib makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni hisoblash, mamlakatlararo taqqoslovlarni amalga oshirish imkonini beradi.

Mamlakat iqtisodiyotining haqiqiy holatini o'rganish, unga tizimli baho berish uchun yuqorida sanab o'tilgan barcha ko'rsatkichlardan foydalanish zarur, aks holda bir tomonlama yondoshuvga yo'l qo'yilishi mumkin.

2.2. Yalpi ichki mahsulot tushunchasi

Makroiqtisodiy statistika va tahlilda uzoq davr mobaynida yalpi milliy mahsulot va yalpi ichki mahsulot ko'rsatkichlaridan baravar foydalanib kelindi. Har ikkala agregat ko'rsatkich ham mamlakatdagi iqtisodiy faollik darajasini xarakterlasada, kapital va ishchi kuchi migratsiyasi mavjudligi sababli ular bir-biridan o'zaro farq qiladi.

Bugungi kunga kelib Milliy hisobchilik tizimini qo'llaydigan deyarli barcha davlatlarda yalpi ichki mahsulot ko'rsatkichi asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkich sifatida tan olindi.

Ko'pgina iqtisodiy adabiyotlarda YaIMga "ishlab chiqarilishida qo'llanilgan resurslar qaysi davlatga tegishliligidan qat'iy nazar, mamlakatning jug'rofiy hududida yaratilgan pirovard tovarlar va xizmatlarning bozor baholari yig'indisi" deb ta'rif berib kelingan.

1993 yilda qabul qilingan BMT MHTning yangi talqiniga ko'ra esa Yalpi ichki mahsulot (YaIM) tushunchasiga aniqliklar kiritildi.

Yangicha talqiniga ko'ra:

YaIM - mamlakat rezidentlari tomonidan ma'lum muddat davomida ishlab chiqarilgan pirovard tovarlar va xizmatlar bozor baholarining umumiy yig'indisidan iborat.

YaIM ning «ichki» deb atalishiga sabab uning mamlakat rezidentlari tomonidan yaratilishidir. Rezident deganda faqatgina mamlakatning yuridik va jismoniy shaxslari tushunilmaydi. Chunki mamlakat yuridik shaxsi boshqa mamlakat hududida bir yildan ortiq faoliyat yuritisa o'sha mamlakat rezidenti deb qaraladi. Milliy tegishliligi va qaysi mamlakat fuqarosi ekanligidan qat'iy nazar, mazkur mamlakatning iqtisodiy hududida iqtisodiy manfaat markaziga ega bo'lgan (ishlab chiqarish faoliyati bilan shug'ullanadigan yoki mamlakat hududida bir yildan ortiq yashayotgan) barcha iqtisodiy birliklar (korxonalar, uy xo'jaliklari) rezidentlar hisoblanadi».

Elchixonalar va harbiy bazalar o'zlari tegishli bo'lgan mamlakatlarning iqtisodiy makoni bo'lib qolaveradilar. Aynan shu jihat YaIMni hisoblashda iqtisodiy va jug'rofiy hudud o'rtasidagi farq deb qaraladi.

YaIM uch xil usul bilan hisoblanadi:

- 1) ishlab chiqarish usuli;
- 2) xarajatlar usuli;
- 3) daromadlar usuli.

Har uchala usul bilan hisoblangan YaIM ko'rsatkichi hajmi statistik xatolar istisno etilganda o'zaro teng bo'lishi lozim. Shu bilan birga, har uchala usul bilan YaIM ko'rsatkichni hisoblashda o'ziga xos talablarga amal qilinadi.

2.3. YaIMni ishlab chiqarish usulida aniqlash

Ishlab chiqarish usulida hisoblangan YaIM yakuniy tovarlar va xizmatlarni ishlab chiqarishning turli bosqichlarida qo‘shilgan qiymatlar yig‘indisi sifatida aniqlanadi. YaIMni bu usulda aniqlash statistik jihatdan qulay bo‘lishi bilan birga, uni hisoblashning muhim shartiga amal qilinishi bir qiymatni ikki bor hisobga olishning yoki oraliq mahsulot qiymatini YaIMga kiritib yuborishning oldini oladi.

Ishlab chiqarish hajmini to‘g‘ri hisoblash uchun joriy yilda ishlab chiqarilgan tovar va ko‘rsatilgan xizmatlar qiymati bir marta hisobga olinish kerak. Ko‘pgina mahsulotlar bozorga borguncha bir nechta ishlab chiqarish bosqichini o‘taydi. Shu sababli, YaIMda ayrim mahsulotlarni ikki va undan ko‘p marta hisobga olmaslik uchun, faqat pirovard mahsulotning bozor qiymati hisobga olinadi, oraliq mahsulotlar esa hisobga olinmaydi.

Yakuniy tovarlar va xizmatlar deganda ularning ishlab chiqarish yoki ichki ayirboshlash siklidan chiqqan, yakuniy iste‘mol, jamg‘arish yoki eksport uchun foydalaniladigan qismi tushuniladi.

Yakuniy tovarlar va xizmatlarni ishlab chiqarishda sarflangan oraliq tovarlar va xizmatlar bahosi YaIMga qo‘shilmaydi.

Qo‘shilgan qiymat tovar va xizmatlarning sotish bahosi bilan ularni ishlab chiqarish uchun foydalanilgan xomashyo va materiallarni sotib olishga qilingan xarajatlar o‘rtasidagi farq ko‘rinishida aniqlanadi.

Ishlab chiqarish usulida aniqlangan YaIM ko‘rsatkichining strukturasi va undagi siljishlarni tahlil qilish juda muhim xulosalar beradi. Alohida tarmoqlarning mamlakat iqtisodiyotida yaratilgan yalpi qo‘shilgan qiymatdagi ulushi va bu ulushning o‘zgarishi mamlakatning iqtisodiy rivojlanish darajasini va kutilayotgan istiqbolini baholash imkonini beradi.

2-jadval ma‘lumotlariga tayangan holda O‘zbekiston Respublikasida ishlab chiqarilgan YaIMning tanniq tuzilishini ko‘rib chiqamiz (2-jadval).

Avvalam bor respublikamizda barqaror iqtisodiy o‘shish tendensiyasiga erishilganligi va 2004 yilda real o‘shish sur‘ati 107,7 foizni, YaIMning nominal hajmi esa 12189,5 mlrd. so‘mni tashkil etganini qayd etish zarur. 2004 yilda YaIMning 17,1 foizi sanoat tarmoqlarida, 26,8 foizi qishloq xo‘jaligida, 4,5 foizi qurilish sohasida va 37,6 foizi xizmat ko‘rsatish sohasida yaratildi. Iqtisodiyotning rivojlanishi va real sektorda ishlab chiqarish samaradorligining oshib borishi bilan sanoat va ayniqsa xizmat ko‘rsatish sohaslarining YaIMdagi ulushi ham ortib boradiki bu jahon iqtisodiy tarixida kuzatilgan hodisadir. O‘zbekiston Respublikasida 2002-2004 yillarda sanoat tarmoqlarining YaIMdagi ulushi ortib borayotganligi progressiv tarkibiy siljishdan dalolat beradi. Qo‘shilgan qiymatlar yig‘indisi ko‘rinishida hisoblangan YaIM tarkibiga

sof bilvosita soliqlar (ya'ni davlat byudjetiga tushgan qo'shilgan qiymat solig'i, aksiz solig'i va bojxona boji to'lovlari) bilan davlat byudjetidan ishlab chiqaruvchilarga berilgan subsidiyalar o'rtasidagi farq ham qo'shiladi.

Sof soliqlarning YaIMdagi ulushi 2004 yilda O'zbekiston Respublikasida 14 foizni tashkil etdi.

2-jadval

O'zbekiston Respublikasida YaIM dinamikasi va ishlab chiqarish tarkibi

Davrlar	Mos davrlarda joriy baholarda, mlrd.so'm	O'tgan yilning mos davriga nisbatan % (taqqoslama baholarda)	YaIMning ishlab chiqarish tarkibi. %				
			Sanoat	Qishloq xo'jaligi	Qurilish	Xizmat ko'rsatish sohasi	Sof soliqlar
2000	3255,6	103,8	14,2	30,1	6,0	37,2	12,5
2001	4925,3	104,2	14,2	30,2	5,8	28,2	11,9
2002	7450,2	104,2	14,5	30,1	4,9	37,9	12,6
2003	9837,8	104,4	15,8	28,6	4,5	37,4	13,7
2004	12189,5	107,7	17,1	26,8	4,5	37,6	14,0

Manba: O'zbekiston iqtisodiyoti. Tahliliy sharh. , № 8, mart 2005, 17- bet.

2.4. YaIMni xarajatlar bo'yicha hisoblash

Bu usul yakuniy foydalanish usuli deb ham yuritilib, unda YaIMni hisoblash uchun yakuniy mahsulotlarni sotib olishga qilingan barcha xarajatlar o'zaro qo'shib chiqiladi. Bu xarajatlar quyidagicha guruhlanadi:

Uy xo'jaliklarining iste'mol xarajatlari (C):

- a) uzoq muddat foydalaniladigan iste'mol buyumlari sotib olishga;
- b) kundalik foydalaniladigan iste'mol buyumlari sotib olishga;
- v) iste'mol xizmatlari to'loviga.

Yalpi ichki xususiy investitsiya xarajatlari (I):

- a) asbob-uskunalar, mashinalarni yakuniy sotib olishga;
- b) korxonalar, inshootlar, turar joy binolarini qurishga sarflangan;
- v) tovar zahiralari o'rtasidagi farqlar yoki zahiralarning o'zgarishi.

Tovar va xizmatlarning davlat xaridi (G).

Bu guruh xarajatlariga mahalliy va markaziy boshqaruv hokimiyati idoralari tomonidan korxonalarining pirovard mahsulotlari va resurslari xaridi (avtomobil yo'llari va pochta muassasalari qurilishi, davlat korxonalarida to'lanadigan ish haqi) xarajatlari kiritiladi. Lekin shu o'rinda ta'kidlash lozimki, bu xarajatlarga davlat transfert to'lovlari kiritilmaydi.

Sof eksport (Xn): mamlakatning import va eksport operatsiyalari bo'yicha xarajatlari o'rtasidagi farq.

YaIMni xarajatlar orqali hisoblash formulasini quyidagicha tasvirlash mumkin:

$$YaIM = C + I + G + Xn$$

O'zbekiston Respublikasida yaratilgan YaIMning foydalanish (xarajatlarga ko'ra) tarkibi tahlili (2-jadval) shuni ko'rsatadiki, uy xo'jaliklarining iste'mol xarajatlari YaIM tarkibidagi eng salmoqli komponent ekan. Bu ko'rsatkichning YaIMdagi ulushiga ko'ra, O'zbekiston Rossiya Federatsiyasi, Yaponiya va Fransiya davlatlariga yaqin turadi. Yalpi jamg'arish, yoki yalpi investitsiyalar ulushi kattaligi bo'yicha ikkinchi komponent o'laroq 2004 yilda YaIMning 23,9 foizni (shu jumladan asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalar 22,1 foizni, zahiralarning o'zgarishi 1,8 foizni) tashkil etgan. Taqqoslov uchun ma'lumotlar keltiradigan bo'lsak, 2002 yil yakunlariga ko'ra yalpi investitsiyalarning YaIMdagi ulushi Rossiya Federatsiyasida 21 foizni, Yaponiyada 17 foizni, Fransiyada 24 foizni, Xitoy Xalq Respublikasida esa 40 foizni tashkil etgan.

3-jadval

O'zbekiston Respublikasida YaIMning foydalanish tarkibi (%)

Yil	Yakuniy iste'mol xarajatlari jami, %		Yalpi jamg'arish		Sof eksport
	Xususiy	Davlat	Asosiy kapitalga yalpi ichki investitsiya	Zahiralarning o'zgarishi va boshqalar	
2000	61,9	18,7	24,0	-4,4	-0,2
2001	61,5	18,5	27,9	-6,8	-1,1
2002	60,2	18,0	22,1	-0,9	0,0
2003	55,6	17,5	21,0	-0,3	6,2
2004	51,7	17,1	22,1	1,8	7,3

Manba: O'zbekiston iqtisodiyoti. Tahliliy sharh. , №8, mart, 2005, 17-bet.

Tovarlar va xizmatlarning davlat xaridi YaIMdagi salmog'i jihatidan uchinchi pog'onada bo'lib, 2004 yilda YaIMning 17,1 foizni tashkil etgan.

Eksport hajmining keskin o'sishi va 2004 yilda tashqi savdoda 1,03 mlrd. AQSh dollariga teng ijobiy qoldiqqa erishilishi tufayli sof eksportning YaIMdagi ulushi ko'tarilib 7,3 foizni tashkil etdi.

2.5. YaIMni daromadlar (taqsimot usuli) bo'yicha hisoblash

YaIMni daromadlar bo'yicha aniqlashda yakuniy mahsulotni ishlab chiqarish jarayonida rezident-ishlab chiqarish birliklari tomonidan, qo'shilgan qiymatlar hisobidan to'langan dastlabki daromadlar qo'shib chiqiladi.

YaMMni daromadlar yig'indisi ko'rinishida hisoblashda asosan quyidagi ko'rsatkichlardan foydalaniladi:

- sof bilvostia soliqlar (T_n) – bilvosita soliqlar (qo'shilgan qiymat solig'i, aksizlar, bojxona bojlari) va subsidiyalar hajmlari o'rtasidagi farq;

- yollanma ishchilarning ish haqlari (W) - xususiy va davlat kompaniyalarining yollanma ishchilarga hisoblagan barcha turdagi mehnat haqi to'lovlarining nominal miqdori plyus ish beruvchilar tomonidan ish haqi fondiga nisbatan hisoblanib to'lanadigan ijtimoiy sug'urta ajratmalari. O'zbekiston Respublikasida bu ajratma normasi 2005 yilda ish haqi fondiga nisbatan 31% bo'lgan bo'lsa, 2006 yildan boshlab 25 % qilib belgilandi.

Korporatsiyalarning yalpi foydasi + nokorporativ korxonalar daromadi (R).

Nokorporativ korxonalar - kichik hajmdagi, uy xo'jaliklariga tegishli korxonalar bo'lib, ularda korxonalar foydasi va korxonalar egasining ish haqi elementlari o'zaro qo'shib ketgan bo'ladi. Bu holat aralash daromad atamasini qo'llashga sabab bo'ladi.

$R =$ Korporatsiyalarning sof foydasi (R_1) + nokorporativ korxonalar sof daromadlari (R_2) + amortizatsiya (A);

YaIMni daromadlar ko'rinishida aniqlashda yalpi qo'shilgan qiymatni ko'rsatilgan uch guruhga bo'lish mumkin:

$$YaIM = T_n + W + R$$

Olingan dastlabki daromadlar qayta taqsimlanishi natijasida dividend, renta, to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalardan olingan reinvestitsiya ko'rinishidagi daromadlar paydo bo'ladi.

Shuningdek, YaIMni daromadlar ko'rinishida aniqlashda, iqtisodiy nazariyada, daromadlarni quyidagi komponentlarga bo'lish ko'zda tutiladi:

- amortizatsiya (A);
- bilvostia soliqlar (T);
- yollanma ishchilarning ish haqlari (W);
- ijara haqi to'lovi va renta ko'rinishidagi daromadlar (R_1);
- kapital uchun olingan foiz daromadlari (R_2);
- mulkdan keladigan daromad (nokorporativ korxonalar daromadi) (P_1);
- korporatsiya foydasi (P_2).

Korporatsiyalar foydasi o'z navbatida quyidagilarga bo'linadi:

- a) korporatsiya foydasidan to'lanadigan soliqlar (P2.1);
  - b) hissadorlar o'rtasida taqsimlanadigan dividendlar (P2.2);
  - v) korporatsiyaning taqsimlanmagan foydasi (P2.3).
- Keltirilgan yondoshvuga ko'ra:

$$YaIM (Y) = A + T + W + R1 + R2 + P1 + P2$$

Xarajatlar va daromadlar ko'rinishida hisoblab topilgan YaIM hajmi o'zaro mos keladi. Chunki milliy iqtisodiyot doirasida bir subyekt tomonidan qilingan har qanday xarajat ikkinchi subyekt uchun daromad bo'lib tushadi.

2.6. Milliy hisobchilik tizimidagi boshqa ko'rsatkichlar

Milliy hisobchilik tizimiga ko'ra milliy iqtisodiyot rivojlanishini tahlil etish uchun YaIM ko'rsatkichidan boshqa yana bir qator ko'rsatkichlardan foydalaniladi. Bu ko'rsatkichlar jumlasiga Yalpi milliy daromad (YaMD) ko'rsatkichi ham kiradi. Bu ko'rsatkich MHTning oldingi ko'rinishida hisoblangan Yalpi milliy mahsulot (YaMM) ko'rsatkichi bilan mohiyatan bir xildir.

YaMD - mamlakat rezidentlarning mamlakatda va mamlakat tashqarisida ishlab chiqarishda ishtirok etishdan va mulkdan olgan boshlang'ich daromatlari yig'indisidir.

YaIM va YaMD ko'rsatkichlari o'rtasidagi farqni quyidagi formula ko'rinishida tasavvur etish mumkin:

YaMD = YaIM + mamlakat rezidentlarning xorijdan olgan daromatlari - norezidentlarning mamlakatdan xorijga jo'natgan daromatlari.

YaIM va YaMDning prinsipal farqlari shundaki, ulardan birinchisi mamlakat rezidentlari tomonidan ishlab chiqarilgan yakuniy tovarlar va xizmatlar oqimini o'lchasa, ikkinchisi ular olgan boshlang'ich daromadlarni o'lchaydi.

Sof ichki mahsulot (SIM) va Sof milliy daromad (SMD) ko'rsatkichlari YaIM va YaMD ko'rsatkichlaridan amortizatsiya (iste'mol qilingan asosiy kapital) summasi miqdoriga farq qiladi.

$$SIM = YaIM - A$$

$$SMD = YaMD - A$$

Makroiqtisodiy tahlilda, shuningdek, MHTga kirmagan Shaxsiy daromad (SHD) ko'rsatkichi ham qo'laniladi.

SHD = SMD – (ISA (Ijtimoiy sug'urta ajratmalari) + T (bilvosita soliqlar) + (P2.1 korporatsiya foydasiga soliqlar) + P2.3 (Korporatsiyalarning taqsimlanmagan foydasi + biznesning foiz daromatlari) + transfert to'lovlari (TR) + foizlar ko'rinishida olingan shaxsiy daromad).

Foizlar ko'rinishida aholi olgan daromadga davlat qarzlari bo'yicha olingan foiz daromadlari ham kiritiladi.

Shaxsiy daromaddan aholi to'laydigan daromad solig'i, mulk solig'i va ayrim nosoliq to'lovlarini ayirib tashlash orqali shaxsiy tasarrufdagi daromad (ShTD) ko'rsatkichi topiladi.

ShTD uy xo'jaliklari tomonidan iste'mol (C) va jang'arish (S) uchun ishlatiladi.

$$\text{ShTD} = C + S$$

Makroiqtisodiy tahlilda uy xo'jaliklarining ShTD va Yalpi milliy tasarrufdagi daromad (YaMTD) ko'rsatkichlari o'zaro farqlanadi.

$$\text{YaMTD} = \text{YaMD} + \text{Xorijdan olingan sof transfertlar.}$$

Xorijdan olingan sof transfertlar = Mamlakat tashqarisidan olingan transfertlar – Mamlakatdan tashqariga berilgan transfertlar).

Yalpi milliy tasarrufdagi daromad yakuniy iste'mol va milliy jang'armish uchun ishlatiladi.

$$\text{YaMTD} = \text{Yakuniy iste'mol} + \text{Milliy jang'armalar.}$$

Yakuniy iste'mol uy xo'jaliklarining iste'mol xarajatlaridan tashqari hukumatning iste'mol xarajatlarini ham o'z ichiga oladi.

2.7. Asosiy makroiqtisodiy ayniyatlar

Milliy iqtisodiyot rivojlanishi jarayonlarida turli makroiqtisodiy ko'rsatkichlar o'rtasida ma'lum proporsiyalar yoki tenglik ta'minlanishi lozim. Proporsiya atamasi aynan tenglikni emas, balki, bir butunga ko'ra uning bo'laklar nisbatini, yoki shu bo'laklar o'rtasidagi nisbatni bildiradi. Bunga mavzuimiz YaMTD (yalpi milliy tasarrufdagi daromad)ning Yakuniy iste'mol va milliy jang'arishga bo'linishini misol qilib keltirish mumkin.

Odatda YaMTD hajmida Yakuniy iste'mol hajmi yuqori bo'ladi. Ammo mavzuning 4-savolida Xitoy Xalq Respublikasi misolida ko'rdikki, milliy jang'armalarning ulushi ham yuqori bo'lishi mumkin ekan. Demak, Yakuniy iste'mol va milliy jang'armalarning YaMTD dagi ulushi 3:1 proporsiyada ham, 2:1 proporsiyada ham bo'lishi mumkin.

Shu bilan birga iqtisodiyotda muvozanat bo'lishi uchun ayrim ko'rsatkichlarning aynan teng bo'lishi talab etiladi. **Turli makroiqtisodiy ko'rsatkichlar yoki**

ko'rsatkichlar guruhlari o'rtasida mavjud bo'ladigan, yoki mavjud bo'lishi iqtisodiy qonuniyat hisoblangan o'zaro tenglikka makroiqtisodiy ayniyat deyiladi.

Xarajatlar va daromadlar ko'rinishida hisoblangan YaIM ko'rsatkichlarining o'zaro tengligi asosiy makroiqtisodiy ayniyat hisoblanadi.

$$Y = C + I + G + X_n$$

Ikkinchi bir makroiqtisodiy ayniyat investitsiyalar va jamg'armalar o'rtasidagi tenglik hisoblanadi.

Investitsiyalar miqdori mamlakatdagi jamg'armalar miqdoriga bog'liq bo'ladi. Bu ikki ko'rsatkich o'rtasidagi tenglikka erishish makroiqtisodiy barqarorlikka erishishning muhim shartidir.

Agarda, milliy iqtisodiyot tashqi dunyo bilan hech qanday aloqaga ega emas ($X_n = 0$) va davlatning iqtisodiyotga aralashuvi nolga teng ($G = 0$) deb faraz qilinsa, YaIM orqali ifodalangan ishlab chiqarish hajmi ShTD (shaxsiy tasarrufdagi daromad)ga teng bo'ladi. Ya'ni:

$$YaIM = ShTD = C + S \quad \text{ayni paytda:} \quad YaIM = C + I$$

Bu yerda makroiqtisodiy ayniyat quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

$$C + I = C + S \quad \text{yoki} \quad I = S$$

Ushbu ayniyatdan ko'rinish turibdiki, uy xo'jaliklarining jamg'arishga bo'lgan istaklari tadbirkorlikning investitsiyalash xohishlariga qancha mos tushsa, unda daromadlar hajmi ($C+S$) va yalpi xarajatlar ($I+C$) hajmi tengligiga yoki ishlab chiqarishning muvozanat darajasiga erishish imkoniyati shuncha ko'payadi.

Aytilgan mamlakat iqtisodiyoti ochiq, ya'ni eksport-import aloqalari yo'lga qo'yilgan bo'lsin, shuningdek soliq solish va transfert to'lovlari ko'rinishida davlat aralashuvi ham mavjud deylik. Bunday holatda jamg'arish tushunchasi murakkablashib, quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

$$S = S_p + S_g + S_x$$

Bu yerda:

S_p - xususiy jamg'armalar;

S_d - davlat jamg'armalari;

S_x - boshqa mamlakatlar jamg'armalari.

Bunda xususiy jamg'armalar daromadlar (U), transfert to'lovlari (TR), davlat

zayomlari bo'yicha foizlar yig'indisidan (N) soliqlar (T) va iste'mol (S) xarajatlari yig'indisini ayirish natijasiga teng bo'ladi.

$$Sp = (Y + TR + N - T) - C$$

Davlat jag'marmalari quyidagi miqdorga teng bo'ladi:

$$Sg = (T - TR - N) - G$$

Agar davlat jamg'armalari nolga teng bo'lsa, davlat byudjeti muvozanatlashganini, jamg'arishning manfiy miqdori esa byudjet taqchilligini (BT) bildiradi:

$$BT = - Sg$$

Bu yerda:

BT – byudjet taqchilligi miqdori.

Boshqa mamlakatlar jamg'armalarini topish uchun tashqi dunyoning bizning importimiz hisobiga olgan daromadlaridan ularning bizning eksportimizga sarflangan xarajatlari ayiriladi.

$$Sx = M - X \quad \text{yoki} \quad Sx = -Xn$$

Agar mamlakat eksportga nisbatan ko'proq import qilsa, tabiiyki, daromadlarning bir qismi xorijda qoladi va keyinchalik xorijiy sheriklar undan mamlakatimizda ko'chmas mulk va moliyaviy aktiv sotib olishda foydalanadi.

Har qanday holatda ham barcha turdagi jamg'armalarning umumiy yig'indisi investitsiyalarga teng bo'ladi:

$$Sp + Sg + Sx = (Y + TR + N - T) - C + (T - TR - N) - G + (-Xn)$$

yoki

$$\begin{aligned} Sp + Sd + Sx &= Y - C - G - Xn \\ S &= C + I + G - Xn - C - G - Xn \\ S &= I \end{aligned}$$

Demak, iqtisodiyotdagi investitsiya xarajatlari nafaqat ichki jamg'armalar hisobiga, balki tashqi dunyo jamg'armalari hisobiga ham amalga oshirilishi mumkin. Mamlakatda investorlarga kafolatlangan yuqori foyda olishi uchun shart-sharoitlar yaratilishi xorijiy investorlar oqimining o'sishiga olib keluvchi muhim shartlardan biridir.

Keynschilar fikriga ko'ra, $S = I$ ayniyatga bozor mexanizmlari vositasida tasodifangina erishiladi, xolos. Chunki investorlar va jamg'aruvchilarning rejalari o'zaro mos kelavermaydi. Shu tufayli davlat to'g'ri iqtisodiy siyosat yurgizishi va makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlashi shart.

2.8. Nominal va real YaIM

Iqtisodiyotda mavjud bo'lgan inflyatsiya jarayonlari YaIMni hisoblashni qiyinlashtiradi. Bu ko'rsatkich dinamikasi bir vaqtning o'zida ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning miqdor va baho darajalari o'zgarishini ifodalaydi. Bu shuni bildiradiki, YaIM miqdoriga bir vaqtning o'zida ham ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning fizik hajmi, ham baho darajasi o'zgarishi ta'sir ko'rsatadi.

Iqtisodiyotda doimiy inflyatsiya jarayoni mavjudligi bois makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni taqqoslama baholarda hisoblashga zarurat bo'ladi. Chunki, inflyatsiya iqtisodiyotning real holatini buzib ko'rsatadi. Iqtisodiyotni tahlil qilishni, muammolarni aniqlashni hamda boshqaruv qarorlarini qabul qilishni qiyinlashtiradi. Shu bois bu vazifalarni bajarish uchun joriy baholarda hisoblangan nominal ko'rsatkichlardan emas, balki taqqoslama (bazi) baholarda hisoblangan real ko'rsatkichlardan foydalanish zarur. Ammo ayrim bir firmadan farqli o'laroq, milliy iqtisodiyotda, juda ko'p sonli tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarilishi sababli, ularning barchasini birvarakayiga taqqoslama baholarda hisoblash qiyin. Shu tufayli YaIM tarkibida katta ulushni tashkil etgan eng muhim tovarlar va xizmatlar bahosining o'zgarish koeffitsiyenti (baholar indeksi) hisoblab topilib, olingan natija butun milliy iqtisodiyot uchun tadbiq etiladi.

Baholar indeksini yoki inflyatsiya darajasini hisoblash uchun:

- deflyator (P Ashe indeksi);
  - iste'mol narxlari indeksi (Laspeyres indeksi);
  - sanoat ishlab chiqarish baholari indekslari hisoblanishi lozim.
- Deflyator ko'rsatkichi quyidagi formula bilan hisoblanadi:

$$\text{Deflyator} = \left(\frac{\sum Q_i^1 P_i^1}{\sum Q_i^1 P_i^0} \right) 100$$

Bu yerda:

i – deflyatorni hisoblash uchun bozor savatiga kiritilgan tovarlar soni;

Q_i^1 – joriy yilda bozor savatiga kiritilgan i – tovar yoki xizmatlar hajmi miqdori (Masalan 2 kg shakar, 2 dona ko'ylak va h.k);

P_i^1 – joriy yilda bozor savatiga kiritilgan i — mahsulotning shu yildagi bahosi;

P_i^0 – joriy yilda bozor savatiga kiritilgan i – mahsulotning bazi yildagi bahosi.

Deflyatorni hisoblash shartlari:

- odatda o'tgan yilga nisbatan hisoblanadi;
- bozor savati joriy yilda aniqlanib, keyingi yillarda o'zgartirilishi mumkin;
- bozor savatiga ham iste'mol ishlab chiqarish xarakteridagi tovarlar va xizmatlar kiritiladi;
- bozor savatiga kiritilgan tovarlar va xizmatlar turlarining YaIMdagi ulushi katta qismni tashkil qilishi kerak;
- bozor savatiga kiritilgan tovarlar va xizmatlar hajmlari o'rtasidagi nisbat ularning YaIMdagi ulushlari o'rtasidagi nisbatga mos kelishi kerak.

$$\text{Real YaIM} = (\text{Nominal YaIM} / \text{Deflyator}) 100$$

Iste'mol narxlari indeksi quyidagicha aniqlanadi:

$$\text{INI} = (\sum Q_i^1 P_i^1 / \sum Q_i^0 P_i^0) 100$$

Bu yerda:

Q_i^0 – bazis yilda bozor savatiga kiritilgan i – tovar va xizmatlar hajmi;

P_i^1 – i – tovarning joriy yildagi bahosi;

P_i^0 – i – tovarning bazis yildagi hajmi.

Iste'mol narxlari indeksini hisoblash shartlari:

- bozor savati bazis yil uchun aniqlanadi va bir necha yil davomida o'zgarmaydi;
- bozor savatiga faqat iste'mol xarakteridagi tovarlar va xizmatlar kiritiladi;
- bozor savatiga kiritilgan tovarlar va xizmatlarning hajmi iste'mol xarajatlarining katta qismini tashkil etishi kerak.

INI ko'rsatkichining kamchiligi shundaki, bozor savati tarkibi o'zgarmas bo'lganligi tufayli aholi iste'moli tarkibida tovarlar va xizmatlar ulushining o'zgarishini, shuningdek, tovarlar va xizmatlar sifatida ro'y bergan o'zgarishlarni hisobga olishning imkoni bo'lmaydi. Bu indeks baholar darajasini biroz oshirib ko'rsatadi.

YaIM deflyatori esa, aksincha, bozor savatiga joriy yilda kiritilmay qolgan tovarlar baholarining oshishini hisobga olish imkonini bermasligi tufayli baholar darajasini biroz pasaytirib ko'rsatadi. Shu sababli bu ikki indeksning o'rtacha darajasini xarakterlovchi Fisher indeksi hisoblanadi:

$$I_f = \sqrt{I_{def} \times I_{ini}}$$

Sanoat ishlab chiqaruvchilari, baho indeksi ham iste'mol narxlari indeksi singari hisoblanadi. Lekin bozor savatiga sanoat mahsulotlarigina kiritiladi va ular ulgurji baholarda hisoblanadi.

Qisqacha xulosalar

Mamlakatning makroiqtisodiy holati ko'rsatkichlar tizimi orqali baholanadi. Makroiqtisodiy tahlilda YaIM, YaMD, SIM, SMD, ShD, ShTD, YaMTD, I, S, INI, YaIM, deflyatori kabi ko'rsatkichlardan foydalaniladi.

YaIM - mamlakat rezidentlari tomonidan ma'lum muddat davomida ishlab chiqarilgan pirovard tovarlar va xizmatlarning bozor baholari umumiy yig'indisidan iborat.

YaIMni hisoblashning ishlab chiqarish, yakuniy iste'mol va taqsimot usullari mavjud bo'lib, ularning dastlabki ikki turi keng qo'llaniladi.

YaIMni hisoblashda bir qiymatni ikki qayta hisoblashga yo'l qo'ymaslik uchun qo'shilgan qiymatlar yig'indisi ko'rinishida hisoblanadi. Bu usul YaIMni hisoblashning ishlab chiqarish usuli deyiladi.

YaIMni xarajatlar ko'rinishida hisoblashda to'rt guruhdagi xarajatlar - iste'mol, investitsiya, davlat xaridi va sof eksport xarajatlari e'tiborga olinadi.

Har uchala usulda hisoblangan YaIM ko'rsatkichi hajmi, statistik xatolar istisno etilganda, o'zaro teng bo'ladi.

Milliy hisobchilik tizimining barcha ko'rsatkichlarini hisoblashning uslubiy bazasi bitta bo'lgani uchun ularni o'zaro taqqoslash imkoni mavjud.

Makroiqtisodiy tahlilda YaIM ko'rsatkichi bilan birga YaMD ko'rsatkichidan ham foydalaniladi. YaMD - mamlakat rezidentlarining mamlakatda va mamlakat tashqarisida ishlab chiqarishda ishtirok etishdan va mulkdan olgan boshlang'ich daromadlari yig'indisidir.

Soddalik uchun YaIM - Yalpi ishlab chiqarish, YaMD esa Yalpi daromad deb ham yuritiladi.

Nominal YaIM Yakuniy tovarlar va xizmatlar hajmini joriy narxlarda, real YaIM esa doimiy narxlarda baholaydi. Shunday qilib, real YaMM hajmi faqatgina ishlab chiqarish hajmi o'sishi bilan oshadi, nominal YaMM esa tovar va xizmatlar baho darajasining o'sishi natijasida ham oshishi mumkin. Milliy ishlab chiqarish va daromad hajmining real o'zgarishini aniqlash uchun baholar indekslaridan: YaIM deflyatori va INI ko'rsatkichlaridan foydalaniladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Milliy iqtisodiyotni tahlil qilish uchun foydalaniladigan ko'rsatkichlardan qaysilari makroiqtisodiy ko'rsatkichlar hisoblanadi?

2. Qo'shilgan qiymat, yakuniy mahsulot, oraliq mahsulot ko'rsatkichlarini tavsiflab bering.

3. Nima uchun YaIM ko'rsatkichini qayta hisoblashdan ehtiyot bo'lish zarur va bunga qanday erishiladi?

4. YaIMni xarajatlar bo'yicha hisoblashda qo'llaniladigan komponentlar tarkibini sanab o'ting.

5. O'zbekiston Respublikasida YaIMning ishlab chiqarish strukturasi tahliliy sharh bering.

5. YaIMni taqsimot usulida aniqlashda MHTning yangi talqinda keltirilgan hamda iqtisodiy adabiyotlarda qo'llab kelinayotgan uslublaridagi farqlarni tushuntirib bering.

6. YaMD ko'rsatkichi qanday hisoblanadi va YaIM ko'rsatkichidan nimasi bilan farq qiladi?

7. ShD, ShTD, YaMTD ko'rsatkichlari o'rtasidagi bog'liqlik va farqlar nimada?

8. Baholar indekslarini va real YaIMni hisoblash zaruratini asoslab bering?

9. YaIM deflyatori va iste'mol narxlari indeksi ko'rsatkichlarining farqlarini izohlang.

Asosiy adabiyotlar

1. Агапова Т.А., Серегина С.Ф. Макроэкономика: Учебник. - 7-е изд. перераб. и доп. - М.: Издательство "Дело и сервис", 2005.

2. Ахмедов Д.Қ., Ишмухамедов А.Э., Жумаев Қ.Х., Жумаев З.А. «Макроқўтисодиёт». Т.: Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2004.

3. Макроэкономика. Теория и Российская практика: Учебник. 2-е изд., перераб. и доп. под ред. А.Г. Грязновой и Н.Н. Думной. - М.: Кнорус, 2005.

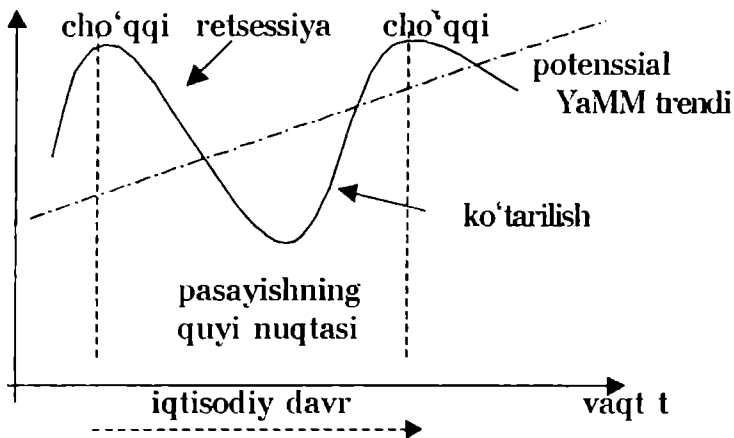
4. Саидова Г., Шадьбаев Т. Макроэкономика. - Т.: ИПАК «Шарк», 2003.

III BOB MAKROIQTISODIY BEQARORLIK

3.1. Iqtisodiy davrlar va iqtisodiy tebranishlarning sabablari

Mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanish tarixini o'rganish shuni ko'rsatadiki, ulardan hech biri uzoq muddatda bir tekis rivojlanmagan, aksincha, barcha mamlakatlar uchun ham davriy rivojlanish xosdir.

Ishlab chiqarish, bandlilik va inflyatsiya darajasining davriy tebranishga iqtisodiy davrlar deyiladi. Ayrim iqtisodiy davrlar boshqalaridan o'tish davrining davomiyligi va faolligi bilan farq qiladi. Shunga qaramasdan ularning barchasi bir xil bosqichlardan tashkil topadi (4-chizma).

4-chizma. Iqtisodiyotning davriy rivojlanishi

Iqtisodiy davrlar to'rtta bosqichni o'z ichiga oladi. Birinchi bosqich iqtisodiy rivojlanishning eng yuqori darajasiga erishilgan bosqich bo'lib, u «cho'qqi» deb yuritiladi. Bunda iqtisodiyotda ish bilan to'liq bandlik, ishlab chiqarishning to'la quvvatda ishlayotganligi, shuningdek, mahsulotlar baho darajasining o'sish holati kuzatiladi.

Keyingi bosqich **pasayish (retsessiya)** bosqichidir. Bunda ishlab chiqarish va bandlik darajalari kamayadi, ammo bahoning o'sish darajasi pasaymaydi. Bu bosqich faol va uzoq davom etsagina bahoning o'sish darajasi sustlashishi mumkin. **Pasayishning quyi nuqtasi**da ishlab chiqarish va bandlik eng quyi darajaga tushadi va turg'unlik davri boshlanadi.

Ko'tarilish bosqichida ishlab chiqarish va bandlik darajasi asta-sekin oshib, ishlab chiqarish quvvatlaridan to'liq foydalanish va to'liq bandlik darajasiga erishiladi.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, iqtisodiy davrlar bir xil bosqichlarga ega bo'lsa-

da, ammo ular davomiyligi va faolligiga ko'ra o'zaro farq qilib turadi. Shuning uchun ham iqtisodchilar bu jarayonlarni iqtisodiy davrlar deb emas, balki iqtisodiy tebranishlar deb atash to'g'ri bo'ladi deb hisoblashadi. Iqtisodiy tebranishlarning asosiy sababi sifatida esa ular uch omilni ko'rsatishadi.

Bir guruh olimlar iqtisodiy tebranishlarning asosiy sababi texnika va texnologiyalarda ro'y beradigan o'zgarishlar deb hisoblaydilar. Ularning fikricha, fan-texnika yutuqlarini qo'llash natijasida iqtisodiyotda o'sish ro'y beradi. Masalan, avtomobilning yaratilishi yoqilg'i sanoati, neft qazib chiqarish, kimyo, yo'l qurilishi materiallari sanoatlarining jadal rivojlanishiga sabab bo'ldi. Yangi texnologiyalar ishlab chiqarish unumdorligini bir necha baravar oshirish esa, ilgari foydalanilmagan resurslarni ishga tushirish imkonini beradi. Ammo texnik va texnologik yangiliklarning doim ham yaratilavermasligi iqtisodiyotdagi tebranishlarga sabab bo'ladi.

Olimlarning yana bir guruhi iqtisodiy bosqichlarni siyosiy va tasodifiy vaziyatlarga bog'lashadi.

Bu jarayonni monetar siyosatga bog'laydigan olimlar ham mavjud. Ya'ni, davlat qanchalik ko'p pul bosib chiqarsa, uning qadri shunchalik kamayib boradi, va aksincha, pul miqdori qanchalik kam bo'lsa, ishlab chiqarish ko'lamining pasayishi va ishsizlar sonining ortishi shunchalik tezlashadi.

Xullas, iqtisodiy bosqichlarni baholashga turli xil yondashuvlar mavjud. Ammo barcha iqtisodchilar ishlab chiqarish va bandlilik darajalarining yalpi talab; boshqacha aytganda, yalpi xarajatlar miqdoriga bog'liqligi haqidagi fikmi qo'llab-quvvatlaydilar. Chunki korxonalar o'z tovar va xizmatlarini ularga talab bo'lsagina ishlab chiqaradi. Ya'ni talab katta bo'lmaganda, korxonalarda tovar va xizmatlarni katta miqdorda ishlab chiqarish foydali emas. O'z navbatida, ishlab chiqarishda bandlilik va daromadlar darajasi ham, aynan shu sababli, past bo'ladi. Yalpi xarajatlar miqdori qanchalik ko'p bo'lsa, ishlab chiqarishning o'sishi katta foyda olib keladi hamda ishlab chiqarish, bandlilik va daromadlar darajasi ortib boradi.

Iqtisodiy tebranishlar sabablarini, ularga ta'sir etuvchi omillarni o'rganish, iqtisodiy tebranishlar amplitudasini qisqartirish barcha hukumatlar makroiqtisodiy siyosatining muhim maqsadlaridan biridir.

3.2. Ishsizlik tushunchasi va ishsizlik darajasining o'lchanishi

Iqtisodiyotning beqaror rivojlanishi oqibatida, iqtisodiy pasayish davrida, ishlab chiqarish resurslaridan to'liq foydalanilmaydi.

YaIMni yaratishda qatnashadigan iqtisodiy resurslarning eng asosiylaridan biri bo'lmish mehnat resurslaridan to'liq foydalanilmaslik ishsizlik ko'rinishida namoyon bo'ladi.

Makroiqtisodiy tahlilda mehnat resurslari emas, balki ishchi kuchi kategoriyasidan ko'proq foydalaniladi.

Ishchi kuchi yoki iqtisodiy faol aholi deganda mehnatga layoqatli yoshdagi ishlayotgan va ishsiz yurgan aholining umumiy soni tushuniladi.

Mehnat bozorida ham boshqa resurslar bozoridagi singari talab va taklif qonuni amal qiladi. Ishchi kuchining bahosi hisoblangan real ish haqi hajmi ohsa ishchi kuchiga bo'lgan talab qisqaradi, agar real ish haqi hajmi kamaysa ishchi kuchiga bo'lgan talab ortadi, ishchi kuchi taklifi esa kamayadi. Ishchi kuchiga bo'lgan talab miqdorining ishchi kuchi taklifi miqdoridan kam bo'lishi ishsizlikni keltirib chiqaradi.

Ishsizlar – bu ishchi kuchining bir qismi bo'lib, ijtimoiy ishlab chiqarishda band bo'lmagan, lekin ishlashni xohlovchi va faol ish qidirayotgan aholidir.

Ishsizlikning quyidagi turiari mavjud:

Frikssion ishsizlik. Unga ish qidirayotgan yoki yaqin vaqtlar ichida ish bilan ta'minlanishni kutayotgan ishchi kuchi kiradi. Ishsizlikning bu turi asosan ish yoki turar joylarning o'zgartirilishi, o'quv yurtlarini tugatish va shu kabi boshqa sabablardan kelib chiqadi. U doimo mavjud bo'lib, ma'lum bir darajada kerakli hisoblanadi.

Tarkibiy ishsizlik. Tarkibiy ishsizlar ishlab chiqarish strukturasi o'zgarishi tufayli ishchi kuchiga talab tarkibining o'zgarishi natijasida ishsiz qolganlardir. Bu guryhga asosan malakalarini o'zgartirishi va oshirishi, ma'lumot olishi, yangi kasb egallashi lozim bo'lgan ishsizlar kiradi. Frikssion ishsizlik bilan tarkibiy ishsizlikning asosiy farqi shundaki, birinchi guryhdagilarda ma'lum malaka va tajriba mavjud bo'ladi va undan foydalanib ish joylarini tezda topib olishadi, ikkinchi guryh ishsizlar esa ish joylarini darhol va tez topa olishmaydi.

Davriy ishsizlik asosan ishlab chiqarishning pasayishi natijasida ishchi kuchiga bo'lgan talabning kamayishidan paydo bo'ladi. Davriy pasayish tovar va xizmatlarga bo'lgan Yalpi talabning kamayishini, shunga muvofiq aholining ish bilan bandligi darajasi qisqarishi va ishsizlikning o'sishini bildiradi

To'la ish bilan bandlik ishchi kuchining 100 foiz ish bilan ta'minlanganligini bildirmaydi. Zero, frikssion va strukturali ishsizlik ilojisiz hol ekanligini hisobga olsak, mutlaq to'la ish bilan bandlilikka erishib bo'lmazligi tushunarlidir.

Agar davriy ishsizlik bo'lmasagina to'la ish bilan bandlilikka erishish mumkin. To'la ish bilan bandlik davridagi ishsizlik esa, **ishsizlikning tabiiy darajasi** deyiladi. Bunga ish qidiruvchilar soni bo'sh ish joylari soniga muvofiq kelsagina erishish mumkin. Ishsizlikning tabiiy darajasi frikssion va tarkibiy ishsizlik yig'indisiga teng bo'ladi.

Ishsizlikning tabiiy darajasi doimiy emas, chunki u iqtisodiy vaziyat, qonun va milliy an'analar bilan bog'liq holda o'zgarib turadi.

Ishsizlikning tabiiy darajasi mamlakatdagi oxirgi o'n yilda mavjud bo'lgan haqiqiy ishsizlik darajasi va keyingi o'n yil uchun prognoz qilib hisoblangan ishsizlik

darajalarining o'rtacha miqdori sifatida belgilanadi. Umumiy holda ishchi kuchi - ish bilan band va faol ish qidirib yurgan ishsizlarga bo'linadi. **Ishsizlik darajasi** deb ishsizlarning ishchi kuchi sonidagi nisbatiga (% hisobida) aytiladi va uni quyidagi formula bilan aniqlash mumkin:

$$\text{Ishsizlik darajasi} = (\text{ishsizlar soni} / \text{ishchi kuchi soni}) \times 100$$

Barcha mavjud resurslardan to'liq foydalanilishi yoki ishsizlikning tabiiy darajasida iqtisodiyotda yaratilishi mumkin bo'lgan mahsulot hajmi iqtisodiyotning **ishlab chiqarish potentsiali** deb ataladi. Mamlakatning ishlab chiqarish potentsiali potentsial YaIM ko'rsatkichi bilan o'lchanadi.

Makroiqtisodiy beqarorlik tufayli, iqtisodiy pasayish davrida, mamlakat o'z iqtisodiy potentsialini to'liq ishga sololmaydi va yaratilgan haqiqiy YaIM hajmi (Y_h) potentsial YaIM (Y_p) hajmidan ortda qoladi. Ya'ni, YaIMning uzilishi (Y_{UZ}) ro'y beradi.

$$Y_{UZ} = ((Y_h - Y_p) / Y_p) 100$$

Potentsial YaIM deganda mamlakatdagi ishlab chiqarish resurslaridan to'liq foydalanilganda erishish mumkin bo'lgan ishlab chiqarish hajmi tushuniladi.

Potentsial YaIM*ni hisoblashda mamlakatda ishsizlik mutlaqo yo'q deb emas, balki mavjud, biroq u tabiiy darajada, deb hisoblanadi.

3.3. Ishsizlikning iqtisodiy oqibatlari. Ouken qonuni

Ishsizlik darajasining oshishi natijasida iqtisodiyot potentsial YaIM hajmini ololmaydi. Shu sababli mamlakat miqyosida ishsizlikni tabiiy darajada saqlash va tartibga solish iqtisodiy jihatdan katta ahamiyatga ega. Ishsizlikning haqiqiy darajasi uning tabiiy darajasidan qanchalik yuqori bo'lsa, YaIM uzilishi shuncha ko'p bo'ladi. Shuning uchun ham potentsial hajmdagi **YaIM*** haqiqiy YaIM dan katta bo'ladi.

Ishsizlik darajasi va YaIM uzilishi o'rtasidagi miqdoriy nisbatni ingliz iqtisodchisi Artur Ouken matematik holda isbotlab bergan. Shuning uchun bu qonun OUKEN qonuni deyiladi. Qonunning mohiyati shundan iboratki, agar ishsizlikning haqiqiy darajasi uning tabiiy darajasidan bir foizga oshib ketsa, ya'ni davriy ishsizlik 1 foizni tashkil etsa, milliy iqtisodiyot YaIMni ikki yarim foizga kam yaratadi. YaIMning pastroq darajasi esa o'z navbatida, ishlab chiqarishda qatnashuvchilar daromadlarining nisbatan kamroq bo'lishini va iqtisodiyotning kelgusi taraqqiyotini investitsiyalash imkoniyatlari qisqarishini bildiradi.

Ouken qonuni ishsizlikning turli darajalaridagi mahsulot yo'qotishlari hajmini aniqlash imkonini beradi. Hozirgi kunda β koeffitsiyenti deb atalgan bu koeffitsiyent miqdori 2 foizdan 3 foiz oralig'ida deb hisoblanadi.

Ouken qonunini formulada quyidagicha tasvirlash mumkin:

$$Y_{uz} = -2,5[u - u^*]$$

Bu yerda:

u^* – ishsizlikning tabiiy darajasi;

u – ishsizlikning haqiqiy darajasi.

YaIM uzilishini ifodalaydigan formula bilan Ouken qonuni formulasini umumlashtirib quyidagi formulani olamiz:

$$((Y_h - Y_p) / Y_p) 100 = -\beta [u - u^*]$$

Ouken qonuni izohlagan miqdoriy bog‘liqlikning teskari jihatiga e‘tibor qaratamiz. Iqtisodiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, YaIMning 2-3 foizga o‘shishi davriy ishsizlik darajasining 1 foizga qisqarishini keltirib chiqarmas ekan. Ya‘ni, dastlabki 1 foizlik iqtisodiy o‘shishga fan-texnika taraqqiyoti tufayli resurslardan foydalanish samaradorligi oshishi hisobiga erishilishi mumkin. Shuningdek, bu paytda aholi sonining ko‘payishi ham ishsizlik sonining pasaymasligiga sabab bo‘ladi. Dastlabki 2-3 foizdan yuqori bo‘lgan har 2-3 foiz iqtisodiy o‘shish esa davriy ishsizlikning 1 foizga qisqarishini keltirib chiqaradi. Demak, 1 foizlik davriy ishsizlikni tugatish uchun yillik 4-6 foizlik iqtisodiy o‘shish ta‘minlanishi kerak.

3.4. Inflyatsiyaning mohiyati va o‘lchanishi

Inflyatsiya (lotincha *inflatio* - shishish, bo‘rtish, taranglashish) – ma‘lum davr mobaynida mamlakatda baholar o‘rtacha (umumiy) darajasining barqaror o‘shishi, pul xarid qobiliyatining uzoq muddatli pasayishidir. Inflyatsiya bozor iqtisodiyotini izdan chiqaruvchi asosiy omillari jumlasiga kiradi. Uning sur‘ati qanchalik yuqori bo‘lsa, iqtisodiyotga xavfli ta‘siri ham shunchalik katta bo‘ladi. Ayniqsa bir iqtisodiy tizimdan ikkinchi bir iqtisodiy tizimga o‘tayotgan mamlakatlarda inflyatsiyaning iqtisodiyotga ta‘siri ancha xavfli. Chunki, bu davr narxlarning erkinlashuvi bilan va shunga muvofiq ular umumiy darajasining keskin oshib ketishi bilan bog‘liq.

Ammo inflyatsiya davrida barcha tovarlarning baholari ham oshavermaydi: ayrimlariniki barqaror bo‘lib tursa, ba‘zilariniki hatto tushishi ham mumkin.

“Inflyatsiya” atamasi ilk bor Shimoliy Amerikada 1861-1865 yillardagi Fuqarolar urushi davrida qo‘llanildi. Inflyatsiya atamasida muomaladagi qog‘oz pul massasining real tovarlar taklifiga nisbatan haddan ziyod ko‘payib ketishi holati izohlangan. Ammo inflyatsiyaning bunday tavsifi mukammal emas va uning

sabablarini ohib bermaydi. Umuman olganda, inflyatsiya pul muomalasi qonunlarining buzilish shakli sifatida makroiqtisodiy muvozanatning buzilishini, talab va taklif nomutanosibligini anglatadi.

Keyschilar maktabi namoyandalari bunday nomutanosiblikning sababini to'liq bandlik sharoitida talabning haddan ziyod bo'lishida deb bilishadi. Shu sababli ular ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish darajasi past bo'lsa, byudjet taqchilligi, va qo'shimcha pul chiqarish yo'li bilan xarid qobiliyatini, boshqacha aytganda, yalpi talabni ko'paytirish inflyatsiyaga olib kelmaydi, deb hisoblashishadi.

Neoklassik yondoshuv tarafdorlari esa inflyatsiyaning manbaini ishlab chiqarishning haddan ziyod o'sishida, ishlab chiqarish xarajatlarining ko'payishida deb bilishadi. Demak keyschilar inflyatsiyaga talab tomonidan, neoklassiklar esa taklif tomonidan yondoshadilar.

Agar iqtisodiyotda tovarlar va xizmatlar massasi yalpi talabga nisbatan sekinroq o'ssa, yoki yalpi talab ko'paygani holda o'zgarimasdan tursa, bu nomutanosiblik baholar darajasining ko'tarilishi orqali bartaraf etiladi. Oqibatda pul birligining xarid qobiliyati pasayadi va milliy iqtisodiyotning qo'shimcha pul massasiga ehtiyoji paydo bo'ladi.

Inflyatsiya nafaqat pul muomalasining izdan chiqishi, balki butun takror ishlab chiqarish mexanizmi kasalligi, makroiqtisodiy buzilishlar natijasidir. Baholarning o'sishi, pul birligi xarid qobiliyatining pasayishidan tashqari inflyatsiya namoyon bo'lishining quyidagi uch belgisi ham bor. Bular:

- 1) valyuta kurslarining o'zgarishi;
- 2) kredit berish shartlarida qimmatlashuv va muddatlarining qisqarishi tomon o'zgarishilar bo'lsin;
- 3) kundalik ehtiyoj mollaridan iborat iste'mol savati bahosining o'sishi.

Inflyatsiya baho indeksleri, ya'ni deflyator va iste'mol narxlar indeksi yordamida aniqlanadi.

Baholar o'rtacha (umumiy) darajasining nisbiy o'zgarishi **inflyatsiya darajasi (baholarning o'sish sur'ati)** deb ataladi. Makroiqtisodiy modellarda inflyatsiya darajasi quyidagicha ifodalanishi mumkin:

$$\pi = (P - P_1) / (P_1)$$

Bunda:

π – yillik inflyatsiya sur'ati;

P - joriy yilning narxlar indeksi;

P_1 - o'tgan yilning narxlar indeksi.

Inflyatsiyani miqdoran o'lchash uchun makroiqtisodiyotda «70-miqdor qoidasi» deb atalgan usuldan ham foydalaniladi. Bu usul narxlarning barqaror o'sishi

sharoitida inflyatsiya darajasi necha yilda ikki baravarga oshishini aniqlash imkonini beradi. Buning uchun 70 ni yillik inflyatsiya darajasiga bo'lish kifoya:

Baholar ikki martaga oshishi uchun zarur yillar soni = $70 / \pi$

Misol uchun, yillik inflyatsiya darajasi 7 % ga teng bo'lsa, taxminan 10 yilda baholar ikki martaga oshadi, ya'ni, ($70:7 = 10$).

Real YaIM va jamg'armaning necha yildan so'ng ikki marta oshishini hisoblash zarur bo'lgan hollarda ham «70-miqdor qoidasidan» foydalaniladi.

3.5. Talab va taklif inflyatsiyasi

Talab inflyatsiyasi iqtisodiyotda talab keskin oshib ketib uni ishlab chiqarishning real hajmi bilan qondirish mumkin bo'lmay qolgan sharoitlarda kelib chiqadi. Ya'ni, to'liq bandlilikka yaqin sharoitda iqtisodiyotning ishlab chiqarish imkoniyatlari o'sib borayotgan yalpi talabni qondirolmaydi. Ortiqcha talab esa real tovarlar bahosining ko'payishiga iqtisodiy bosim beradi va talab inflyatsiyasi kelib chiqadi. Yoki, oddiy so'zlar bilan aytganda, «haddan ziyod pullar haddan kam tovarlarni ovlaydi». Talab inflyatsiyasini keltirib chiqaruvchi asosiy sabablar aholining ish bilan to'liq bandligi va ish haqining oshib borishi hisoblanadi. Demak, inflyatsiya talab, taklif, ish bilan bandlik, baho, ishlab chiqarish sur'atlari kabi ko'pgina omillarga bog'liq.

Iqtisod pasayish holatida bo'lganda mamlakatda jami talab oshsa, ishlab chiqarish hajmi ko'payadi, ishsizlik kamayadi, baho darajasi esa deyarli o'zgarmaydi yoki kam miqdorda o'zgaradi. Baho o'zgarasligining sababi shundaki, katta hajmdagi bo'sh turgan mehnat va xomashyo resurlarini shu o'zgaras bahoda ishga tushirish mumkin bo'ladi. Chunki, ishsiz yurgan kishi ish haqining oshirilishini talab qilmaydi, uning uchun ishga yollanishning o'zi kifoya hamda qo'shimcha stanok sotib olishga ham hojat yo'q.

Bundan tashqari, baho ishchi kuchining to'la ish bilan bandligiga erishishdan oldin ham oshishi mumkin. Ya'ni, ba'zi sanoat korxonalarida bo'sh turgan resurs va zahiralalar ishlab chiqarishga ertaroq to'liq jalb qilinadi, natijada ular talabning o'sishiga mos ishlab chiqarishga, ya'ni taklifga erisha olmaydi. Talab, taklifdan ko'payib ketadi, natijada baho yana osha boshlaydi.

Taklif inflyatsiyasi - bu mamlakat iqtisodiyotida tovar va xizmatlar taklifining kamayishi natijasida tovar va xizmatlar baholarining oshishidan paydo bo'ladi. Bunday hollarda ortiqcha talab bo'lmasa ham tovarlarning baholari oshib boradi. Ayniqsa ish bilan bandlik va YaIM ishlab chiqarish kamaygan yillari tovarlarning bahosi oshadi. Jami takliflar qisqarishining asosiy sababi esa mahsulot birligiga sarflangan xarajatlarning o'sishi bilan bog'liq bo'ladi. Bunda nominal ish haqi, xomashyo va yoqilg'i narxlarining oshishi natijasida ishlab chiqarish tannarxi ham oshadi.

Taklif inflyatsiyasining kelib chiqishiga, taklif mexanizmining buzilishi ham ta'sir qiladi. Taklif mexanizmi buzilishi esa tasodifiy holda asosiy ishlab chiqarish omillari bahosining keskin ko'payishidan kelib chiqadi. Iqtisodchi olimlarning fikriga ko'ra, taklif inflyatsiyasi o'z-o'zini cheklaydi. Ya'ni, ishlab chiqarishning pasayishi xarajatlarning qo'shimcha o'sishini cheklaydi, chunki ishsizlikning o'sishi nominal ish haqining asta-sekin pasayishiga olib keladi. Talab inflyatsiyasini cheklash uchun esa maxsus chora-tadbirlar ko'rish zarur bo'ladi. Inflyatsiya darajasi yuqori bo'lgan mamlakatlarda ishlab chiqarishning haqiqiy hajmi qisqarishi bilan bir vaqtda nominal hajmining ortib borishi kabi vaziyat ham sodir bo'ladi. Daromadlarning ishlab chiqarish tomonidan ta'minlanmagan o'sishi aholi qo'lidagi pulning taklif qilinayotgan tovar va xizmatlardan oshiqcha bo'lishiga olib keladi. Bunday hol pul birligining xarid quvvatini pasaytiradi, aholi bir miqdordagi pulga joriy yilda o'tgan yildagiga nisbatan kamroq mahsulot sotib oladi, ya'ni, uning real daromadi kamayadi. Misol uchun, joriy yilda aholining nominal daromadlari 30% ga ko'paygan, narxlar darajasi 50% ga oshgan bo'lsa, unda aholining real daromadlari 20% ga kamaygan bo'ladi. Chunki, narxlarning o'sishi aholi pul daromadlarining o'sishidan yuqori bo'lgan ($30\% - 50\% = -20\%$).

Inflyatsiyaning real daromadlar darajasiga ta'siri uning kutilayotgan yoki kutilmayotgan ekanligiga ham bog'liq. **Kutilayotgan inflyatsiya** sharoitida daromad oluvchi inflyatsiyaning u oloyotgan daromadga ta'sirini kamaytirish, ya'ni real daromadi darajavsini saqlab qolish chorasini ko'radi.

Buning uchun Fisher tenglamasidan foydalanish mumkin:

$i = r + \pi_{kut}$, bu yerda i - nominal foiz stavkasi; r - real foiz stavkasi; π_{kut} kutilayotgan inflyatsiya darajasi.

Inflyatsiya sur'ati 10 foizdan oshganda Fisher tenglamasi quyidagi ko'rinishni oladi:

$$r = (i - \pi_{kut}) / (1 - \pi_{kut})$$

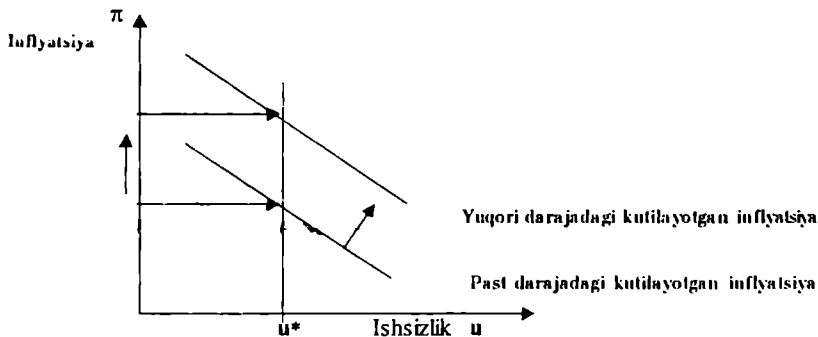
Kutilmagan inflyatsiya daromadlarni debitorlar va kreditorlar o'rtasida (kreditorlar foydasiga) qayta taqsimlaydi. Shuningdek, kutilmagan inflyatsiya daromadlarni qayd qilingan daromad oluvchilar va qayd qilinmagan daromad oluvchilar o'rtasida (keyingilari foydasiga) qayta taqsimlaydi. Talab va taklif inflyatsiyasini qat'iy chegaralash qiyin. Ba'zida bu ikki turdagi inflyatsiya bir-biri bilan qo'shilib ketadi. Masalan, talab inflyatsiyasi sharoitida yollanma ishchilar, kutilayotgan inflyatsiya darajasini e'tiborga olib, mehnat shartnomalariga ish haqlari oshirilishini kiritadilar. Bu esa mahsulot tannarxini oshirib, taklif inflyatsiyasini keltirib chiqaradi. Tovarlar taklifining kamayishini kuzatayotgan iqtisodiy agentlar esa pul mablag'larini tovarlarga aylantirishga shoshadilar. Bu holat talab inflyatsiyasi ko'rinishini keltirib chiqaradi. Bunday

ketma-ketlik oxir-oqibat giperinflyatsiyani keltirib chiqarishi mumkin. Giperinflyatsiya boshqarib bo'lmaydigan inflyatsiya jarayoni bo'lib, ishlab chiqarish va bandlik darajalariga halokatli ta'sir ko'rsatadi. Yillik sur'ati bir necha o'n yoki yuz foizni tashkil etgan inflyatsiya pul tizimining boshlanayotgan yoki kuchayayotgan inqirozi belgisidir. Giperinflyatsiya uning halokatini, butun bozor mexanizmi falajlanishini anglatadi. Giperinflyatsiyaning rasmiy mezonini amerikalik iqtisodchi Fillip Kegan tomonidan kiritilgan. F. Keganning taklifiga ko'ra giperinflyatsiyaning boshlanishi deb baholar birinchi bor 50% dan oshgan oyni, tugallanishi deb esa baholarning o'sishi bu sur'atdan pasaygan va shundan so'ng kamida bir yil davomida undan oshmagan oydan oldingisini hisoblash kerak. Giperinflyatsiya sharoitida pul o'zining qiymat o'lchovi va almashinuv vositasi singari funksiyalarini bajarolmay qoladi. Normal iqtisodiy munosabatlar buziladi. Mablag'lar ishlab chiqarishga emas, balki tovar-moddiy boyliklari jamg'arishga yo'naltiriladi.

3.6. Inflyatsiya va ishsizlik o'rtasidagi bog'liqlik. Fillips egri chizig'i

Iqtisodiyot o'z rivojlanishida potensial darajaga yaqinlashgan sharoitda bandlilik darajasini oshirish, inflyatsiya darajasini pasaytirish kabi muqobil variantlardan birini tanlashga majbur bo'linadi. Chunki qisqa muddatli ishsizlik va inflyatsiya darajalari o'rtasida teskari bog'liqlik mavjud. Ishsizlikni pasaytirish ish joylarini yaratish uchun qo'shimcha mablag'lar ajratilishini anglatadi. Ayni paytda bu ish haqi miqdorining oshishiga ham olib keladi. Har ikkala holat ham baholar darajasining ko'tarilishiga olib keladi, ya'ni talab inflyatsiyasi ro'y beradi.

Ishsizlik va inflyatsiya ko'rsatkichlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik ingliz iqtisodchisi A.V.Fillips tomonidan aniqlangan va Fillips egri chizig'i (5-chizma) deb ataladi.

5-chizma. Fillips egri chizig'i

Fillips egri chizig'i ishsizlik va inflyatsiya darajalari o'rtasidagi teskari bog'liklikni xarakterlaydi.

Mamlakat iqtisodiyotining xususiyatiga ko'ra, shuningdek, inflyatsiyaning qaysi turi mavjudligiga qarab Fillips egri chizig'idagi inflyatsiya va ishsizlik darajalari kombinatsiyasi farq qilishi mumkin. Bunday tanlov kutilayotgan inflyatsiyaning sur'atiga bog'liq. Kutilayotgan inflyatsiya darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, ishsizlikning har qanday darajasida (sur'ati past bo'lgan inflyatsiya darajasiga nisbatan) haqiqiy inflyatsiya darajasi shunchlik yuqori bo'ladi. Ishsizlik darajasi va inflyatsiya sur'atining maqbul miqdorlari quyidagi formula ko'rinishida tasvirlanishi mumkin:

$$\pi = \pi_{kur} + f((Y_h - Y_p) / Y_p) + \epsilon$$

Bu yerda:

π - inflyatsiyaning haqiqiy darajasi;

π_{kur} - inflyatsiyaning kutilayotgan darajasi;

$f((Y_h - Y_p) / Y_p) + \epsilon$ - talab inflyatsiyasi;

Bunda:

f - Fillips egri chizig'ining og'ish burchagini belgilovchi empirik koeffitsient;

ϵ - tashqi baho shoki (taklif inflyatsiyasi).

Ouken qonuniga ko'ra YaIMning uzilishi, ya'ni $(Y_h - Y_p) / Y_p$ miqdorning davriy ishsizlik o'zgarishiga bog'liqligi sababli qisqa muddatli Fillips egri chizig'i tenglamasini quyidagicha tasvirlash mumkin:

$$\pi = \pi_{kur} - \beta |u - u^*| + \epsilon$$

Keltirilgan tenglamadan ko'rinib turibdiki, haqiqiy inflyatsiya darajasi miqdori kutilayotgan inflyatsiya darajasi hamda tashqi baho shoklari darajasi bilan to'g'ri bog'liqlikka, davriy ishsizlik darajasi bilan esa teskari bog'likka ega ekan.

Hukumat Fillips egri chizig'iga asoslangan holda va iqtisodiy siyosat maqsadlaridan kelib chiqib qisqa davr uchun ishsizlik va inflyatsiya darajalarining istalgan kombinatsiyasini tanlashi mumkin.

Qisqacha xulosalar

Iqtisodiy davrlar asosan to'rtta bosqichini o'z ichiga oladi va ularni iqtisodiy tebranishlar deb yuritish maqsadga muvofiq. Iqtisodiy tebranishlarning sabablari xilma-xil bo'lsa-da, ularning barchasi yalpi xarajatlar hajmining o'zgarishi orqali YAIM dinamikasiga ta'sir ko'rsatadi.

Ishsizlik darajasi deb ishsizlar sonining ishchi kuchi soniga nisbatiga aytiladi. ishchi kuchi ham boshqa tovar mahsulotlari kabi bozorda sotiladi va sotib olinadi. To'la ish bilan bandlik 100% ish bilan ta'minlanganlik darajasini anglatmaydi.

Kelib chiqish sabablariga ko'ra frikssion, tarkibiy va davriy ishsizlik turlari mavjud.

Ishsizlikning tabiiy darajasi frikssion va tarkibiy ishsizlik darajalari yig'indisiga teng bo'lib, mamlakatdagi oxirgi o'n yilda mavjud bo'lgan haqiqiy ishsizlik darajasi va keyingi o'n yil uchun prognoz qilib hisoblangan ishsizlik darajalarining o'rtacha miqdori sifatida belgilanadi.

Ishsizlar sonining oshishi (ya'ni haqiqiy ishsizlik darajasi uning tabiiy darajasidan yuqori bo'lishi) potensial hajmdagi YaIM bilan haqiqiy hajmdagi YaIM o'rtasida uzilish bo'lishiga olib keladi. Oukun qonuni bunday bog'liqlikning miqdoriy darajasini ifodalaydi.

Inflyatsiya ma'lum davr mobaynida mamlakatda baholar o'rtacha (umumiy) darajasining barqaror o'sishi va pul xarid qobiliyatining uzoq muddatli pasayishini anglatadi. Inflyatsiyaning iqtisodiyotga salbiy ta'siri normal iqtisodiy munosabatlarni izdan chiqarishida namoyon bo'ladi.

Inflyatsiya darajasi baho indeksleri vositasida o'lchanadi.

Kelib chiqish sabablariga ko'ra talab inflyatsiyasi va taklif inflyatsiyasi o'zaro farqlanadi. Inflyatsiyaning bu ikki turi ko'pincha aralash holda yuzaga keladi. Kutilmagan inflyatsiya daromadlarni debitorlar va kreditorlar o'rtasida, aholining turli qatlamlari hamda davlat va aholi o'rtasida qayta taqsimlaydi.

Ishsizlik va inflyatsiya sur'atlari o'rtasidagi teskari bog'liqlik Fillips egri chizig'ida aks etadi.

Hukumat Fillips egri chizig'iga asoslanib qisqa davr uchun ishsizlik va inflyatsiya darajalarining istalgan kombinatsiyasini tanlashi mumkin.

Nazarot va muhokama uchun savollar

1. Iqtisodiy tebranishlarning sabablarini qanday izohlaysiz?
2. Ishsizlikning qanday turlari mavjud? Ishsizlik darajasi qanday aniqlanadi?
3. Ishsizlikning tabiiy darajasi, ish bilan to'liq bandlilik tushunchalariga tavsif bering.
4. Oukun qonuning mohiyatini tushuntirib bering.

5. Inflyatsiya mohiyatini faqatgina muomaladagi pul massasi ortiqchaligi bilan izohlash to'g'rimi?

6. Inflyatsiyani tushuntirib berishda keynschilarning va neoklassiklarning yondoshuvlari qanday farq qiladi?

7. Inflyatsiyaning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari qanday?

8. Talab inflyatsiyasi qanday sodir bo'ladi?

9. Taklif inflyatsiyasiga izoh bering?

10. Fillips egri chizig'i qaysi ko'rsatkichlar o'rtasidagi bog'liqlikni aks ettiradi? Bu bog'liqlik qanday tavsiflanadi?

Asosiy adabiyotlar

1. Агапова Т.А.Серегина С.Ф. Макроэкономика: Учебник. - 7-е изд. перераб. и доп. - М.: Издательство "Дело и сервис", 2005.

2. Аҳмедов Д.Қ., Ишмухамедов А.Э., Жумасев Қ.Х., Жумасев З.А. «Макроиқтисодиёт». Т.: Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2004.

3. Ивашковский С.Н. Макроэкономика: Учебник.-2-е изд., доп. - М.: Дело, 2002.

4. Макроэкономика. Теория и Российская практика. Под редакцией Грязновой А.Г. и Думной Н.Н. - М., КНОРУС, 2005.

IV BOB ISTE'MOL VA INVESTITSIYA FUNKSIYALARI

4.1. Iste'mol va jamg'arish, ularning grafiklari

Uy xo'jaliklarining iste'mol xarajatlari (bundan buyon iste'mol deb yuritiladi), Yalpi talab, yoki YaIM ning Yakuniy iste'molga ko'ra tarkibida eng katta ulushga ega bo'lgan komponentdir. O'zbekiston Respublikasi Davlat Statistika Qo'mitasining ma'lumotlariga ko'ra 2004 yilda respublikamizda bu ulush 51,7 foizni tashkil etgan. Rivojlangan mamlakatlarda esa iste'mol xarajatlari shaxsiy tasarrufdagi daromadning 90 foizdan ortiq qismini tashkil etadi. Shu tufayli ham iste'mol xarajatlariga ta'sir etuvchi omillarni, uning o'zgarish qonuniyatlarini o'rganish muhim ahamiyatga ega.

Uy xo'jaliklari tasarrufidagi daromadning iste'mol qilinmasdan qolgan qismi ularning jamg'armalarini tashkil etadi. Klassik maktab vakillari jamg'arish hajmini foiz stavkasi funksiyasi deb qarashsa J.M. Keynsning fikricha uy xo'jaliklarining iste'mol xarajatlari va jamg'arishlari hajmini belgilovchi asosiy omil ularning ishlab chiqarishda ishtirok etishdan olgan daromadlaridir. Yanada aniqlik kiritsak, iste'mol va jamg'arish hajmini belgilovchi asosiy omil - uy xo'jaliklarining ishlab topgan daromadlari, olgan transfert to'lovlari va to'lagan soliqlari bilan belgilanadigan tasarruflaridagi daromadlari (DI – disposable income, yoki Yd) ko'rsatkichidir. Makroiqtisodiy nazariya iste'mol va jamg'armalarini, milliy daromad yoki shaxsiy daromadlarning funksiyasi sifatida ham tadqiq qiladi.

Ma'lumki, uy xo'jaligi tasarrufidagi daromad iste'mol va jamg'arish uchun ishlatiladi. Ya'ni, qancha ko'p iste'mol qilinsa, shuncha kam jamg'ariladi va aksincha. Iste'mol va jamg'arish o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik har xil daromadga ega bo'lgan shaxslarda bir xil emas: kam daromadga ega bo'lganlar, odatda, uning ko'proq qismini iste'mol qilib, kamroq qismini jamg'aradi, lekin daromadlari oshib borishi bilan bu nisbat jamg'arish foydasiga o'sadi. Bu bog'liqlikni gipotetik ma'lumotlar asosida ko'rib chiqamiz (4-jadval).

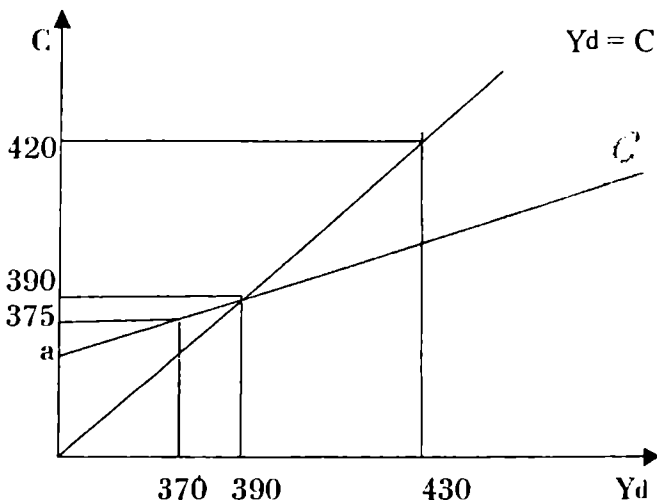
4-jadval

Daromad, iste'mol va jamg'arish ko'rsatkichlari

Yillar	Tasarrufdagi daromad (Yd)	Iste'mol (C)	Jamg'arish (S)
1	370	375	-5
2	390	390	0
3	410	405	5
4	430	420	20
5	450	435	15
6	470	450	20
7	490	465	25

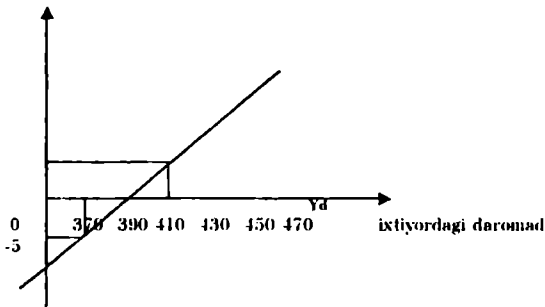
Tasarrufdagi daromad hajmi 370 shartli birlikka (sh.b.) teng bo'lganda uy xo'jaliklari iste'moli 375 sh.b.ga teng, ya'ni tasarrufdagi daromaddan 5 sh.b.ga ko'p bo'ladi. Demak, uy xo'jaliklari 5 sh.b.ga teng miqdorda qarz hisobiga yoki o'tgan yillarda to'plangan jamg'armalar hisobiga iste'mol xarajatlari qiladilar.

Uy xo'jaliklari tasarrufdagi daromadlar 390 sh.b.ga teng bo'lganda uning miqdori iste'mol miqdori bilan tenglashadi. Bu miqdor bo'sag'aviy daromad deb yuritiladi. 4-jadval ma'lumotlari asosida iste'mol grafigini chizamiz.

Iste'mol grafigi ikki to'g'ri chiziq ko'rinishida berilgan. Bissektrisa ko'rinishidagi $Y_d = C$ to'g'ri chizig'ining har bir nuqtasida iste'mol va tasarrufdagi daromad hajmlari teng bo'ladi. Haqiqiy iste'mol (S) grafigi haqiqiy iste'mol va daromad teng bo'lgan nuqtada (d) bissektrisa bilan kesishadi. Bo'sag'aviy nuqtadan quyida esa haqiqiy iste'mol daromaddan oshiq. Bu vaziyat insonlarning qarz hisobiga hayot kechirishini bildiradi. d – nuqtadan yuqorida haqiqiy iste'mol daromaddan kam hamda ular o'rtasidagi farq jamg'arishni tashkil etadi. Haqiqiy iste'mol to'g'ri chizig'i iste'mol hajmini belgilovchi vertikal o'qni a nuqtada kesib o'tadi. Bu hol uy xo'jaliklari umuman daromad olmaganlarida ham ma'lum miqdorda iste'mol qilishlarini anglatadi. a nuqta esa avtonom iste'mol hajmini bildiradi.

Keltirilgan ma'lumotlar asosida jamg'arish grafigini ham ko'rib chiqamiz (7-chizma).

Jamg'arish grafigi daromad bilan jamg'arish o'rtasidagi bog'liqlikni ifodalaydi. Vertikal o'qdagi har bir nuqta jamg'arma miqdorini bildiradi va daromad bilan unga muvofiq keladigan iste'mol hajmi o'rtasidagi farq sifatida aniqlanadi ($S = Yd - S$). Boshlang'ich daromad darajasida jamg'arish nolga (0) teng, ixtiyordagi daromad hajmi o'sib borishi bilan esa uning miqdori ham oshib boradi.

4.2. Iste'mol va jamg'arish funksiyalari

Mavzuning birinchi savolida keltirilgan gepotetik ma'lumotlar va grafiklarga tayanib iste'mol funksiyasini yozamiz:

$$C = a + b Yd,$$

Bu yerda:

a – avtonom xarajatlar;

Yd – tasarrufdagi daromad ($Yd = Y - T$),

Bu yerda:

T – soliqlar;

b – iste'mol hajmining tasarrufdagi daromadga bog'liqligini ifodalovchi koeffitsient, boshqacha aytganda, chegaralangan darajadagi iste'molga moyillik.

$$b = (\Delta C / \Delta Yd) 100$$

Demak, iste'mol hajmi avtonom iste'molga, tasarrufdagi daromad hajmiga va iste'mol hajmining tasarrufdagi daromad o'zgarishiga ta'sirchanligiga bog'liq.

Jamg'arish grafigini ham iste'mol grafigiga o'xshab algebraik ifodalash mumkin, ya'ni jamg'arish funksiyasi quyidagi ko'rinishga ega:

$$S = -a + (1 - b) Yd$$

Iste'mol va jamg'arish hajmiga tasarrufdagi daromad dinamikasidan tashqari quyidagi omillar ham, to'g'rirog'i, bu omillardagi o'zgarishlar ham ta'sir ko'rsatadi:

1. Uy xo'jaliklari daromadlari;
2. Uy xo'jaliklarida to'plangan mulk hajmi;
3. Baholar darajasi;
4. Iqtisodiy kutish;
5. Iste'molchilar qarzlari hajmi;
6. Soliqqa tortish hajmi.

Dastlabki besh omil ta'sirida iste'mol va jamg'arish grafiklari o'zaro teskari tomonga siljiydi. Bu besh omil ta'sirida tasarrufdagi joriy daromad tarkibida iste'mol va jamg'arish ulushi nisbatlari o'zgaradi. Soliqqa tortish darajasining o'zgarishi esa ixtiyordagi daromad hajmini o'zgartiradi va shu tufayli uning ta'sirida iste'mol va jamg'arish grafiklari bir tomonga qarab siljiydi. Iste'mol funksiyasini aniqlash borasidagi tadqiqotlar ko'rsatadiki, iste'mol hajmi esa aholi daromadlari hajmi va to'plagan mulkining o'z ko'lamiga ko'ra tabaqalanishi darajasiga, shuningsek, aholining soni va yoshi bilan bog'liq tarkibiga ham bog'liq ekan.

4.3. Iste'mol va jamg'arishga o'rtacha hamda chegaralangan moyillik

Makroiqtisodiy tahlil jarayonida iste'mol va jamg'arish funksiyalarini yanada to'laroq bilish uchun iste'mol va jamg'arishga o'rtacha moyillik va chegaralangan moyillik tushunchalari mohiyatini anglab olishimiz lozim.

Iste'molga o'rtacha moyillik deganda iste'mol xarajatlarining tasarrufdagi daromaddagi ulushi tushuniladi, ya'ni:

$$APC = (C / Yd) 100$$

Bunda:

APC – (average propensity to consume) iste'molga o'rtacha moyillik.

Jamg'arishning tasarrufdagi daromaddagi ulushi jamg'arishga o'rtacha moyillik deb ataladi, ya'ni:

$$APS = (S / Yd) 100$$

Bunda: **APS** (average propensity to saving) – jamg'armaga o'rtacha moyillik.

Misol uchun, tasarrufdagi daromad darajasi 410 va 530 shartli birlikka va iste'mol darajalari 405 va 495 shartli birlikka teng bo'lgan holatlar uchun iste'molga o'rtacha moyillikni hisoblaymiz, ya'ni:

$$APC = (405 / 410) \times 100 = 98,78\% \text{ yoki } 0,98;$$

$$APC = (495 / 530) \times 100 = 93,39\% \text{ yoki } 0,93 \text{ ga teng.}$$

Demak, bu misollardan ko‘rinib turibdiki, tasarrufdagi daromadlar miqdori ko‘payib borishi bilan uning tarkibidagi iste‘mol ulushi kamayib, jamg‘arma ulushi esa aksincha ko‘payib boradi. Bu holatni Keynsning “asosiy psixologik qonun”i bilan izohlash mumkin. “Nafaqat aprior tasavvurlarga ko‘ra, balki inson tabiati haqidagi tasavvurlarimizdan kelib chiqib, shuningdek, o‘tmish tajribasini sinchiklab o‘rganish asosida biz mavjudligiga to‘liq ishonishimiz lozim bo‘lgan asosiy psixologik qonun shundan iboratki, kishilar daromadlari o‘sishi bilan, odatda, o‘z iste‘mollarini oshirishga moyildirlar, ammo daromadlari o‘sgan darajada emas”

Soliqlar to‘langanidan keyin qolgan daromadning bir qismi iste‘mol qilinadi, ikkinchi qismi esa jamg‘ariladi, shu tufayli ham iste‘molga va jamg‘arishga o‘rtacha moyillik yig‘indisi 100% ga yoki koeffitsient ko‘rinishda 1 ga teng:

$$APC + APS = 100\% \quad \text{yoki} \quad 1$$

Uy xo‘jaliklari tasarrufdagi daromadlarning o‘sgan qismini yo iste‘mol qiladi, yoki jamg‘aradi.

Iste‘moldagi o‘zgarishlarning shu o‘zgarishni keltirib chiqargan tasarrufdagi daromad o‘zgarishidagi ulushi iste‘molga chegaralangan moyillik deyiladi.

$$MPC = (\Delta C / \Delta Yd) 100$$

Bu yerda:

MPC (marginal propensity to consume) – iste‘molga chegaralangan moyillik.

Yuqorida keltirilgan 4-jadval ma‘lumotlariga ko‘ra ixtiyordagi daromad 410 sh.b.dan 430 sh.b.hacha oshgan holatda MRCni hisoblaymiz.

$$\Delta C = 420 - 405 = 15; \quad \Delta Yd = 430 - 410 = 20;$$

$$MRC = (15/20) 100 = 75\%;$$

Bu shuni bildiradiki, daromad 100 % ga (yoki bir birlikka) o‘zgarganda iste‘mol 75 % (yoki 0,75)ga o‘zgaradi.

Jamg‘arishdagi o‘zgarishning ixtiyordagi daromad o‘zgarishidagi ulushi jamg‘arishga chegaralangan moyillik deyiladi.

$$MPS = (\Delta S / \Delta Yd) 100$$

Bu yerda:

MPS (marginal propensity to saving) – jamg‘arishga o‘rtacha moyillik. Yuqorida keltirilgan misolda:

$$\Delta Yd = 430 - 410 = 20 \quad \Delta S = 10 - 5 = 5$$

---

* Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег. М., 1978.

$$MPS = (5/20) 100 = 25\%;$$

Shunday qilib, iste'molga chegaralangan moyillik 0,75 ni tashkil etgan bo'lsa, jamg'armaga chegaralangan moyillik 0,25 ni tashkil etadi. Daromadning o'sgan qismi yoki iste'molga, yoki jamg'armaga sarflanadi. Shu sababga ko'ra iste'mol va jamg'arishga o'rtacha moyillik ko'rsatkichlari yig'indisi 100%ga yoki koeffitsient ko'rinishida 1ga teng bo'ladi.

$$MPC + MPS = 100\% \quad \text{yoki} \quad 1$$

MPC va MPS ancha barqaror ko'rsatkichlar bo'lib, ular o'zgarishga juda sekin uchraydi.

4.4. Investitsiyalarning mohiyati, grafigi va funksiyasi

YalM ning ikkinchi komponenti bo'lgan investitsiyalarga to'xtalib o'tamiz.

Investitsiyalar yoki kapital qo'yilmalar – bu, hali buyumlashmagan, lekin ishlab chiqarish vositalariga qo'yilgan kapitaldir. O'zining moliyaviy shakliga ko'ra ular foyda olish maqsadida xo'jalik faoliyatiga qo'yilgan aktivlar hisoblansa, iqtisodiy mohiyatiga ko'ra yangi korxonalar qurishga, uzoq muddat xizmat ko'rsatuvchi mashina va asbob-uskunalarni Yakuniy sotib olishga hamda shu bilan bog'liq bo'lgan aylanma kapitalning o'zgarishiga ketgan xarajatlardir. Shuningdek, investitsiyalar tarkibiga uy-joy qurilishiga ketgan xarajatlar ham kiritiladi.

Investitsiyalarni turlicha guruhlash mumkin. Makroiqtisodiy tahlilda eng ko'p duch kelinadigan guruhlashda investitsiyalar investitsiyalash obyektiga ko'ra uch turga bo'linadi.

1. Ishlab chiqarish investitsiyalari;
2. Tovar-moddiy zahiralariga investitsiya;
3. Uy-joy qurilishiga investitsiya.

Makroiqtisodiy tahlilda investitsiyalar dinamikasini belgilovchi omil sifatida real foiz stavkasi qaraladi. Real foiz stavkasi ortishi bilan investitsiyalar hajmi kamayishini kuzatishimiz mumkin. Chunki bunda investorlar uchun qarz bahosi ortib, ular ko'radigan foyda normasi pasayadi.

Avtonom investitsiyalarning grafigi ham investitsiyalar hajmining foiz stavkasi dinamikasiga teskari proportsional tarzda o'zgarishini ko'rsatadi.

Avtonom investitsiya funksiyasi quyidagi ko'rinishga ega:

$$I = e - dR$$

Bu yerda:

I – avtonom investitsiya xarajatlari;

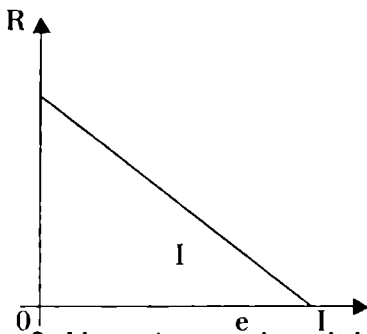
e – foiz stavkasi 0 ga teng bo'lgandagi investitsiya xarajatlarining maksimal

hajmi. U tashqi iqtisodiy omillar, resurs imkoniyatlari, yer, foydali qazilma boyliklar va boshqalar bilan belgilanadi;

R – real foiz stavkasi;

d - investitsiyalarning real foiz stavkasi dinamikasi o'zgarishiga ta'sirchanligini miqdoriy belgilovchi empirik koeffitsient.

Grafikdagi e nuqtasi shuni bildiradiki, banklar nolga teng foiz stavkasi bilan kredit berganlarida hamda ularning kredit resurslari cheksiz ko'p bo'lganda ham, mamlakatdagi boshqa resurslari miqdorining cheklanganligi tufayli, investitsiya xarajatlari ma'lum miqdor bilan chegaralanadi.

8-chizma. Avtonom investitsiyalar grafigi

4.5. Investitsiyalar dinamikasini belgilovchi foiz stavkasidan boshqa omillar. Akselerator modeli

Investitsiyalar dinamikasini belgilovchi eng muhim omillardan biri kutilayotgan sof foyda normasi hisoblanadi. Agar real foiz stavkasi bilan investitsiya xarajatlari miqdori o'rtasida teskari bog'liqlik bo'lsa, kutilayotgan sof foyda normasi (KSFN) dinamikasi bilan investitsiya xarajatlari o'rtasida to'g'ri bog'liqlik bor.

Agarda kutilayotgan foyda me'yori foiz stavkasidan yuqori bo'lsa, investitsiyalash foydali bo'ladi va aksincha, foiz stavkasi kutilayotgan foyda miqdoridan yuqori bo'lsa, investitsiyalash foydali bo'lmay qoladi.

Misol uchun, zavodga 100000 so'mlik yangi stanok sotib olindi. Yangi stanokni qo'llashdan zavod 10.000 so'm sof foyda olgan bo'lsin. Kutilayotgan sof foyda normasi quyidagicha aniqlanadi:

$$\text{KSFN} = 10000 / 100000 \times 100 = 10\%.$$

Investitsiya xarajatlari foyda keltirishini aniqlashda nominal foiz stavkasi emas,

balki real foiz stavkasi hisobga olinadi. Real foiz stavkasi narxlar darajasining o'zgarishini aks ettirib, nominal stavkadan inflyatsiya darajasini ayirish orqali aniqlanadi. Masalan, nominal foiz stavkasi 16% ga teng bo'lsa va inflyatsiya darajasi yiliga 12% ni tashkil etsa, unda real foiz stavkasi 4 foizini (16%-12%) tashkil etadi.

Investitsiya xarajatlari dinamikasiga ta'sir etuvchi boshqa omillarga quyidagilar kiradi:

1. Soliqqa tortish darajasi;
2. Ishlab chiqarish texnologiyalaridagi o'zgarishlar;
3. Mavjud bo'lgan asosiy kapital miqdori;
4. Investorlarning kutishi;
5. Yalpi daromadlarning o'zgarishi.

Soliqqa tortish darajasining pasayishi hamda yangi texnologiyalarning paydo bo'lishi kutilayotgan sof foyda normasining (real foiz stavkasi o'zgarmagan sharoitda ham) ko'payishga olib keladi. Bu esa investitsiya xarajatlarining ortishiga turki beradi.

Investitsiyalar hajmining YaMM yoki daromadlar darajasiga bog'liqligini akselerator modeli aks ettiradi:

$I = f(Y)$, ya'ni investitsiyalar (**I**) YaMM (**Y**) ning funksiyasi ekan.

Akselerator modelining to'liqroq ko'rinishi quyidagicha bo'ladi:

$$I = I_{reja} + \gamma Y$$

Bu yerda:

$$\gamma = (\Delta I / \Delta Y) = (I_t - I_{t-1} / Y_t - Y_{t-1})$$

I_{reja} – rejalashtirilgan investitsiyalar;

Y – YaIM (daromad) hajmi.

Akselerator modelini hisobga olib, investitsiya funksiyasini quyidagicha yozish mumkin:

$$I = e - dR + \gamma Y$$

YaIM hajmi oshishi korxonalar foydasining ko'payishiga olib keladi. Korxonalar foydasi investitsiyalarning manbai ekanligini hisobga olsak, bu holatda investitsiya xarajatlari oshadi. YaIM hajmi pasayib ketganda ya'ni iqtisodiy faollik pasayishi sharoitida esa bo'sh turgan quvvatlar mavjudligi tufayli, investitsiya xarajatlari pasayib ketadi. Ammo YaIMning davriy tebranishlari, innovatsiyalarning doim ham bir tekisda bo'lmashligi, uskunalarining uzoq muddat xizmat qilishi, iqtisodiy kutishdagi xavflar tufayli investitsiyalar hajmi barqaror bo'lmaydi.

Qisqacha xulosalar

Iste'mol xarajatlari YaIM ning eng yirik komponenti bo'lib, uning hajmini avvalo uy xo'jaliklari tasarrufdagi daromad belgilaydi. Aholining daromadlari miqdori oshib borishi bilan undagi jamg'armalar ulushi ham oshib boradi.

Iste'mol va jamg'arish hajmi, iste'molchilar boyliklari darajasiga, narx va soliq o'zgarishlariga, iste'molchilarning qarzi darajasiga va boshqa omillarga bog'liq.

Iste'mol va jamg'arishga o'rtacha moyillik aholi daromadlarining qancha qismi iste'molga va qancha qismi jamg'armaga sarflanganligini xarakterlovchi ko'rsatkichlardir.

Iste'molga chegaraviy moyillik (MRC) topish uchun iste'moldagi o'zgarishlar ixtiyordagi daromad darajasi o'zgarishiga bo'lish kerak. MRCning katta yoki kichikligi fiskal siyosat samaradorligini belgilovchi omillardan biridir.

Investitsiya yoki kapital qo'yilmalar hali buyumlashmagan, lekin ishlab chiqarish vositalariga qo'yilgan mablag' hisoblanadi. Investitsiya xarajatlar dinamikasi, foiz stavkasi, kutilayotgan sof foyda normasi va boshqa bir qancha omillarga bog'liq.

Investitsiya hajmining YaIM hajmiga bog'liqligini xarakterlovchi model akselerator modeli deyiladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Daromad, iste'mol va jamg'armalar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikka izoh bering.
2. Avtonom iste'mol kategoriyasining mohiyatini tushuntirib bering.
3. Iste'mol va jamg'arish grafiklarini izohlang.
4. Iste'mol va jamg'armaga o'rtacha va chegaraviy moyillik ko'rsatkichlarini izohlab bering.
5. Qaysi mablag'larni investitsiya tarkibiga kiritamiz?
6. Akselerator modelini tushuntirib bering.
7. Kutilayotgan sof foyda normasi o'zgarishi qaysi sabablarga ko'ra ro'y beradi va u investitsiya hajmiga qanday ta'sir ko'rsatadi?

Asosiy adabiyotlar

1. Агапова Т.А., Серегина С.Ф. Макроэкономика: Учебник. - 7-е изд. перераб. и доп. - М.: Издательство "Дело и сервис", 2005.

2. Аҳмедов Д.Қ., Ишмухамедов А.Э., Жўмаев Қ.Х., Жўмаев З.А. «Макроиқтисодиёт». Т Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2004..

3. Ивашковский С.Н. Макроэкономика: Учебник.-2-е изд., доп. - М.: Дело, 2002.

4. Макроэкономика. Теория и Российская практика. Под редакцией Грязновой А.Г. и Думной Н.Н. - М., КНОРУС, 2005.

5. Саидова Г., Шадыбаев Т. Макроэкономика. - Т., ИПАК «Шарк», 2003.

V BOB AD - AS MODELI

5.1. AD-AS modeliga umumiy tavsif. Yalpi talab tushunchasi va grafigi

Har qanday bozorda vaziyat talab va taklif o'rtasidagi nisbatga bog'liq bo'lib, ular hajmlarining o'zgarishi baholarning o'zgarishini keltirib chiqaradi. Baholarning o'zgarishi esa talab va taklif hajmlariga ta'sir ko'rsatadi. Bunday o'zaro bog'liqlik umumlashtirilgan holda ko'rib chiqiladigan milliy bozorga ham taaluqlidir.

Alohida tovarlar va xizmatlar bozoridagi bunday bog'liqlik talab va taklif modeli yordamida tadqiq qilinishini yaxshi bilamiz. Ammo makroko'lamda milliy ishlab chiqarish hajmining o'zgarishi bilan baholar umumiy darajasining o'zgarishi o'rtasidagi bog'liqlikni tadqiq qilish, nima uchun milliy ishlab chiqarish hajmi ayrim davrlarda barqaror o'sishi, ba'zi davrlarda esa pasayib ketishini izohlab berish uchun bu modellardan foydalanib bo'lmaydi.

Bu vazifani bajarish uchun yalpi talab - yalpi taklif (AD-AS aggregate demand-aggregate supply) modelidan foydalanamiz.

Bu modelda yalpi taklif, baholarning umumiy darajasi kabi agregat ko'rsatkichlaridan foydalaniladi.

Makroiqtisodiyotda AD-AS modeli ishlab chiqarish hajmlari va baholar darajalarining tebranishlarini hamda ular o'zgarishining oqibatlarini o'rganish uchun bazaviy model bo'lib hisoblanadi. AD-AS modeli yordamida davlat iqtisodiy siyosatining turli variantlari tasvirlab berilishi mumkin.

Yalpi talab – uy xo'jaliklari, korxonalar, hukumat va chet ellik xaridorlarning baholar ma'lum darajada bo'lganda iqtisodiyotda ishlab chiqarilgan yakuniy tovarlar va xizmatlar umumiy hajmiga bo'lgan talabidir.

Yoki, boshqacha qilib aytganda, yalpi talab iqtisodiyotda ishlab chiqarilgan yakuniy tovarlar va xizmatlarni sotib olishga qilingan umumiy harajatlar yig'indisidir. Formula ko'rinishida yalpi talabni quyidagicha tasvirlash mumkin:

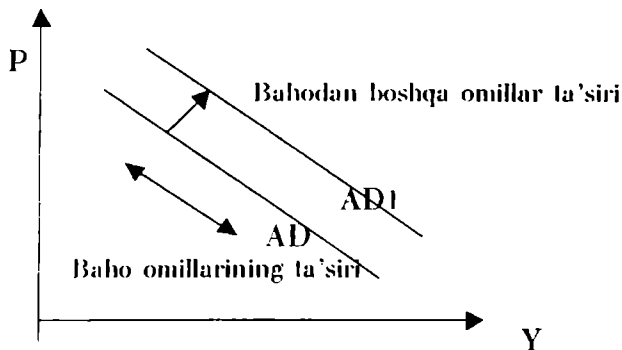
$$AD = C + I + G + X_n$$

Baholar darajasi va talab qilingan milliy mahsulot hajmi o'rtasidagi bog'liqlikni ifoda etuvchi chiziq yalpi talab egri chizig'i deb ataladi. Buni chizma ko'rinishida tasvirlash mumkin (9-chizma).

9-chizmadan ko'rinib turibdiki, yalpi talab egri chizig'i doimo pastga va o'ngga suriladi. Nima uchun?

Bunday surilishning sababi har xil. Ma'lumki, alohida olingan tovarlar bozorida talab egri chizig'ining surilishiga asosan daromad samarasi va o'rinbosar tovarlar sabab bo'ladi. Ayrim tovarlarning bahosi pasayganda iste'molchilarning pul daromadlari ko'proq mahsulot sotib olish imkonini beradi (daromad samarasi).

Shuningdek, baho pasayganda iste'molchi ushbu tovarni ko'proq sotib oladi, chunki u boshqa tovarlarga nisbatan arzonroq bo'ladi (o'rmini bosadigan tovarlar).

9-chizma. Yalpi talab egri chizig'i

Milliy bozorda AD-egri chizig'ining traektoriyasini, ya'ni uning quyiga egilganligini, avvalo, pulning miqdoriy nazariyasi tenglamasi yordamida izohlash mumkin:

$$MV = YP$$

Bu yerda:

M – muomaladagi pul miqdori;

V – pulning aylanish tezligi;

R – iqtisodiyotdagi baholar darajasi (baholar indeksi);

Y – talab qilinayotgan real ishlab chiqarish hajmi.

Bu tenglamadan:

$$P = M V / Y \quad \text{va} \quad Y = M V / P$$

tenglamalarini keltirib chiqaramiz. Bu tenglamalardan ko'rinadiki, baholar darajasi qancha ohsa, real YalM hajmiga talab shuncha past bo'ladi, ya'ni pul massasi (M) va uning aylanish tezligi (V) o'zgarmas bo'lsa, baholar darajasi va yalpi talab o'rtasida teskari bog'liqlik mavjud bo'ladi.

5.2. Yalpi talabning baho va bahodan boshqa omillari

Baholar darajasi va yalpi talab o'rtasidagi teskari bog'liqlik quyidagi baho omillari bilan ham izohlanadi:

1. Foiz stavkasi samarasi;
2. Boylik samarasi yoki real kassa qoldiqlari samarasi;
3. Import xaridlar samarasi.

Foiz stavkasi samarasi shuni bildiradiki, yalpi talabning egri chiziq bo'yicha surilishi narxlar darajasi o'zgarishining foiz stavkasiga bo'lgan ta'siriga bog'liq bo'ladi.

Demak, tovarlarning baho darajalari oshsa, iste'molchilarga xarid qilish uchun katta miqdorda naqd pul kerak bo'ladi. Ishbilarmonlar uchun ham ish haqi va boshqa xarajatlarni to'lashga katta miqdorda pul zarur bo'ladi. Qisqacha aytganda, tovarlar bahosi darajalarining yuqoriligi pulga bo'lgan talabni oshiradi.

Pul taklifi hajmi o'zgarmagan holatda talabning oshishi foiz stavkasi ko'rsatilishiga olib keladi. Foiz stavkalari yuqori bo'lgan sharoitda ishbiarmonlarning investitsiya tovarlariga bo'lgan talabi pasayadi.

Investitsiya xarajatlari yalpi talabning bir qismi bo'lganligi tufayli esa bu yalpi talab hajmining pasayishiga olib keladi.

$$P \uparrow \rightarrow M_D \uparrow (M_S \text{ const}) \rightarrow R \uparrow \rightarrow I \downarrow \rightarrow AD \downarrow$$

Boylik samarasi yoki real kassa qoldiqlari samarasi shuni bildiradiki, narxlar darjasining oshishi jamg'arilgan moliyaviy aktivlarning (omonatlar, obligatsiyalar) real xarid qobiliyatini pasaytirib yuboradi. Bunday sharoitda aholi moliyaviy aktivlarning real qiymatini tiklash uchun joriy daromadidan iste'mol xarajatlari miqdorini qisqartiradi. Masalan, muayyan shaxs aktivida 10 mln. so'm bo'lsa, hech ikkilanmasdan birorta avtomashina sotib olishi mumkin. Ammo inflyatsiya ta'sirida mashina narxi 12 mln. so'mga ko'tarilsa, u mashina sotib ololmay qoladi va yana 2 mln. so'm to'plash uchun joriy davrda olgan ixtiyoridagi daromadidan ko'proq qismini jamg'aradi.

Iste'mol xarajati yalpi talabning bir qismi bo'lganligi tufayli uning kamayishi ADning pasayishiga olib keladi.

$$\begin{array}{c} \text{Moliyaviy} \\ P \uparrow \rightarrow \text{aktivlarning } \downarrow \rightarrow \{C \downarrow (S \uparrow)\} \rightarrow AD \downarrow \\ \text{real qiymati} \end{array}$$

Import xaridlar samarasi shuni bildiradiki, biror mamlakatda tovar va xizmatlarning ichki narxlari tashqi narxlarga nisbatan oshib borsa, shu mamlakatda ishlab chiqarilayotgan tovar va xizmatlarga talab kamayib o'z navbatida import mahsulotlarga bo'lgan talab oshadi. Va, aksincha, ichki narxlarning pasayishi importning kamayishiga va eksportning oshishiga yoki YaIM ga talab oshishiga olib keladi. Bu esa sof eksport hajmi orqali yalpi talab hajmiga ta'sir ko'rsatadi.

$$P \uparrow \rightarrow \{X \downarrow (M \uparrow)\} \rightarrow X_n \downarrow \rightarrow AD \downarrow$$

Yuqorida ko'rib o'tilgan omillar yalpi talabning baho omillari deb ataladi. Bundan tashqari yalpi talabning bahoga bog'liq bo'lmagan omillari ham mavjud. Bu omillardagi o'zgarishlar yalpi talabning miqdorida o'z aksini topadi va uning egri chizig'ini chappa yoki o'ngga siljitadi (9-chizma). Yalpi talabning bahoga bog'liq bo'lmagan omillariga quyidagilarni kiritamiz:

1. Iste'mol xarajatlaridagi o'zgarishlar:

a) iste'molchilarning real moddiy aktivlari miqdori o'zgarishi;

b) iste'molchilar kutishi;

v) iste'molchilarning qarzlari miqdori o'zgarishi;

g) iste'molchilar daromadlaridan olinadigan soliqlar miqdori o'zgarishi.

2. Investitsiya xarajatlaridagi o'zgarishlar:

a) foiz stavkasidagi o'zgarishlar;

b) investitsiyalardan kutilayotgan foyda normasi o'zgarishi;

v) korxonalaridan olinadigan soliqlar miqdori o'zgarishi;

g) yangi texnologiyalarning ishlab chiqarishga jalb qilinishi;

d) zahiradagi quvvatlar o'zgarishi.

3. Davlat xarajatlarining o'zgarishi. Masalan, harbiy xarajatlar va yangi kasalxonalar va boshqa muassasalar qurishga qaror qilinganda.

4. Sof eksport hajmidagi o'zgarishlar:

a) boshqa mamlakatlar milliy daromadlarining o'zgarishi.

b) valyuta kurslaridagi o'zgarishlar.

Pulning miqdoriy nazariyasi tenglamasi yuqoridagilardan tashqari yalpi talabning narxlarga bog'liq bo'lmagan yana ikki omilini beradi. Bular: pul taklifi (M) va pulning aylanish tezligidir (V).

Yalpi talabning bahoga bog'liq bo'lmagan omillari ta'sirida AD egri chizig'i o'ngga yoki chappa siljiydi (9-chizma). Natijada ma'lum baho darajasiga mos keluvchi, talab qilinayotgan yalpi ichki mahsulot hajmi o'zgaradi.

Pul taklifining, pulning aylanish tezligining oshishi, boshqa davlatlar milliy daromadining oshishi, milliy valyuta kursining ma'lum miqdorda pasayishi (bular eksportning ortishi, importning pasayishiga olib kelishi tufayli) oqibatida sof eksportning pasayishi va yalpi xarajatlar turli komponentlarining oshishi AD egri chizig'ining o'ngga siljishiga olib keladi. Buning aksi bo'lgan holatlarda AD egri chizig'i chappa siljiydi.

5.3. Yalpi taklif grafigi va omillari

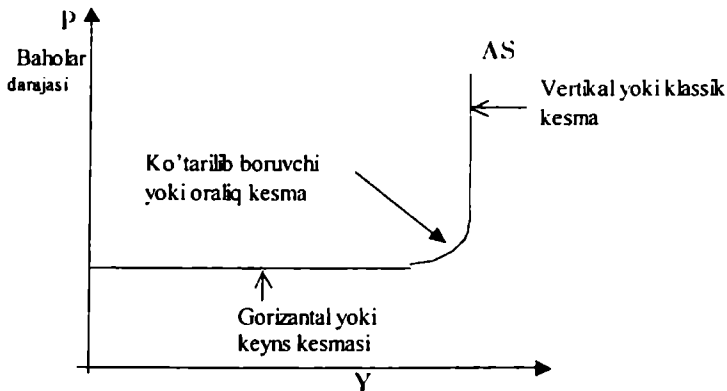
Yalpi taklif deganda muayyan baholar darajasida ishlab chiqarilishi va taklif qilinishi mumkin bo'lgan tovar va xizmatlarning real hajmi tushuniladi. Yalpi taklif tushunchasi ko'pincha yalpi ichki mahsulot sinonirni sifatida qo'llaniladi. Baholarning yuqori darajasi ishlab chiqaruvchilar uchun qo'shimcha mahsulot ishlab

chiqarishga rag'bat yaratadi va aksincha, past baholar mahsulot ishlab chiqarish hajmining qisqarishiga olib keladi. Shuning uchun ham milliy ishlab chiqarish hajmi bilan baholar darajasi o'rtasida to'g'ri aloqa mavjud. Demak, mahsulot ishlab chiqarish hajmi baholar o'sib borishi bilan o'sib, pasayishi bilan tushib boradi. Yalpi taklif (AS) egri chizig'i alohida tovar taklifi egri chizig'idan farq qilib, uch qismdan - gorizontal yoki keyns kesmasi, ko'tarilib boruvchi yoki oraliq kesma hamda vertikal yoki klassik kesma hamda vertikal yoki klassik kesmadan iborat (10-chizma). Bunday holat Yalpi taklifni tahlil qilishga klassik va keynschilarga xos yondashuv bilan izohlanadi. Iqtisodiy adabiyotlarda ko'pincha oraliq kesma ham keyns kesmasiga kiritib yuboriladi.

Yalpi taklifning keyns kesmasida milliy ishlab chiqarishning haqiqiy hajmi uning potensial hajmidan, ya'ni to'liq bandlik sharoitida erishishi mumkin bo'lgan hajmidan kamdir. Demak, bu kesma iqtisodiyot pasayish bosqichida bo'lgan va katta miqdordagi resurslardan foydalanilmagan sharoitni ko'rsatadi. Foydalanilmayotgan ushbu resurslarni esa baholar darajasiga ta'sir ko'rsatmagan holda ishga tushirish mumkin. Bu kesmada milliy ishlab chiqarish hajmining oshishi baholar darajasi o'zgarmay qolgan sharoitda ro'y beradi.

Yalpi taklif egri chizig'ining **Keyns kesmasi** iqtisodiyotning nisbatan qisqa muddatini xarakterlaydi. Bu kesmada yalpi taklifni tahlil qilish quyidagi shartlarga tayanadi:

10-chizma. Yalpi taklif egri chizig'i.

- iqtisodiyot ishlab chiqarish omillari to'liq band bo'lmagan sharoitda amal qiladi;
- baholar nominal ish haqi qayd etilgan bozor tebranishlaridan juda kam ta'sirlanadi;
- real miqdorlar (ishlab chiqarish, bandlilik, real ish) haqi harakatchan bo'lib, bozor tebranishlaridan tez ta'sirlanadi.

Vertikal yoki klassik kesmada iqtisodiyotning to'liq bandlik sharoitiga yoki ishsizlikning tabiiy darajasi sharoitiga erishilgan vaziyatni ko'ramiz. Iqtisodiyot egri chiziqning bu kesmasida o'zining ishlab chiqarish potentsiali darajasida bo'ladi. Bu shuni bildiradiki, baholarning har qanday oshishi ishlab chiqarish hajmining oshishiga olib kelmaydi. Chunki iqtisodiyot to'liq quvvatda faoliyat ko'rsatayapti. To'liq bandlik sharoitida ayrim firmalar boshqa firmalarga nisbatan resurslarga yuqoriroq baholarni taklif etish orqali ishlab chiqarish hajmini oshirishga harakat qiladi. Ammo, bunday holatda ayrim firmalarning resurslar va ishlab chiqarish hajmini oshirishi, boshqalari uchun yo'qotishga olib keladi. Natijada bu mahsulotlar bahosi oshishi mumkin, lekin ishlab chiqarishning real hajmi o'zgarib qoladi.

Klassik nazariyada Yalpi taklifni tahlil qilish quyidagi shartlarga tayanadi:

- ishlab chiqarish hajmi faqatgina ishlab chiqarish omilari hajmiga va texnologiyalarga bog'liq bo'lib, baholar darajasiga bog'liq emas;
- ishlab chiqarish omillari va texnologiyalarida o'zgarish sekinlik bilan ro'y beradi;
- iqtisodiyot to'liq bandlik sharoitida bo'ladi, ya'ni ishlab chiqarish hajmi potentsial darajaga teng;
- baholar va nominal ish haqi o'zgaruvchan bo'lib, ularning o'zgarishi bozorlarda muvozanatni ta'minlab turadi.

Oraliq kesma – ishlab chiqarish real hajmi narxlar darajasining o'sishiga mos ravishda o'sib boradi. Nima uchun? Chunki iqtisodiyotning pasayish holatidan to'liq bandlikka o'tishi noteks va turli vaziyatlarda ro'y beradi. Masalan, ayrim tarmoqlarda resurslarning yetishmasligiga duch kelinsa, boshqa tarmoqlarda vaqtincha ortiqcha resurslar mavjud bo'ladi. Shuningdek, ularning ishlab chiqarishni kengaytirish uchun yangi asosiy vositalar sotib olishlari va malakasiz mutaxassislardan foydalanishlariga to'g'ri keladi. Bu esa mahsulotlar birligiga ketadigan xarajatlarning oshishiga va natijada baholar darajasining o'sishiga olib keladi.

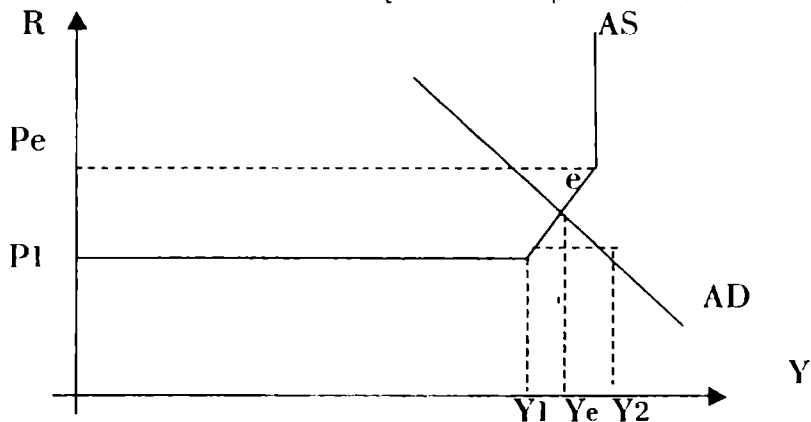
Ishlab chiqarish hajmi ko'payishi yoki kamayishi bahoga bog'liq bo'lmagan omillar hisobiga ham ro'y berishi, bu omillar esa yalpi taklif egri chizig'ini o'ng yoki chap tomonga siljitishi mumkin. Bahoga bog'liq bo'lmagan omillarning xususiyati shundaki, ular mahsulot birligiga ketgan xarajatlarga bevosita ta'sir qiladi va shu orqali jami taklif egri chizig'ining siljishiga sabab bo'ladi.

Bu omillarga texnologiyalardagi o'zgarishlar, ishlab chiqarish omillari miqdorining o'zgarishi, resurslar baholarining o'zgarishi, firmalarni soliqqa tortishdagi o'zgarishlar va boshqalar kiradi.

5.4. AD-AS modelida makroiqtisodiy muvozanat

AD va AS egri chiziqlarining kesishish nuqtasi ishlab chiqarishning muvozanatli hajmi va baholarning muvozanatli darajasini belgilaydi. Baholarning muvozanatli

darajasi deganda baholarning shunday darajasi tushuniladiki, unda jami talab va taklif bir-biriga mos kelishi yoki teng bo'lishi kerak. Modelda makroiqtisodiy muvozanatga erishish mexanizmini dastlab oraliq kesmada ko'rib chiqamiz (11-chizma). Dastlab muvozanat e nuqtada o'rnatilgan. Baholarning muvozanatli darajasi va yalpi ishlab chiqarish hajmining muvozanatli hajmlari mos ravishda P_e va Y_e lar bilan belgilangan. Nima uchun P_e narxlarning muvozanatli darajasini, Y_e esa yalpi ishlab chiqarishning muvozanatli hajmini bildirishini ko'rsatishimiz uchun baholarning muvozanatli darajasini P_e emas, balki P_1 deb hisoblaymiz.

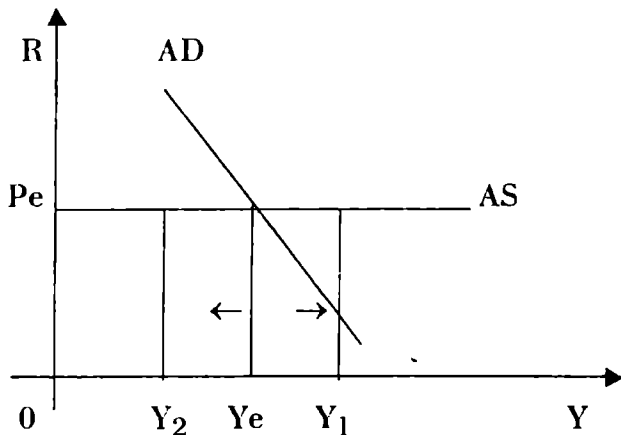

11-chizma. Yalpi taklif egri chizig'ining oraliq kesmasidagi muvozanat

Baholar darajasi P_1 bo'lgan vaziyatda ishlab chiqaruvchilar yalpi ishlab chiqarish hajmini Y_1 miqdoridan oshirmaydi.

Iste'molchilar baholar darajasi P_1 bo'lganda mahsulotlarni Y_1 darajada sotib olishga tayyor turadi. $AD > AS$ bo'lganligi tufayli iste'molchilar o'rtasidagi raqobat baholar darajasini P_e gacha suradi. Baholar darajasining P_1 dan P_e gacha ko'tarilishi ishlab chiqarish hajmining Y_1 dan Y_e gacha oshishiga va iste'molchilar talabining Y_2 dan Y_e gacha kamayishiga olib keladi. Natijada AD va AS egri chiziq-lari e nuqtada kesishadi. Demak, aynan R_e baho baholarning muvozanatli darajasi, e esa muvozanat nuqtasidir.

12-chizmada yalpi talab egri chizig'ining yalpi taklif egri chizig'i bilan keyns kesmasida kesishadigan vaziyat tasvirlangan. Bunday vaziyatda makroiqtisodiy muvozanat nuqtasi baholar darajasi bir xil turganda ham o'zgaraveradi. Buni tushunish uchun avvalo yalpi ishlab chiqarishning muvozanatli hajmini Y_e bilan, muvozanatli baholar darajasini esa P_e bilan belgilaymiz.

12-chizma. Yalpi taklif egri chizig'ining keyns kesmasidagi muvozanati

Muvozanatli ishlab chiqarish hajmi aynan Y_e ekanligini isbotlash uchun bu hajmni Y_1 deb hisoblaymiz. U holda $AD < AS$, oqibatda sotilmay qolgan tovarlar va xizmatlar hajmining ortishi ishlab chiqarishning Y_e darajaga pasayishiga olib keladi.

Muvozanatli ishlab chiqarish hajmini Y_2 deb hisoblasak, aksincha, $AS < AD$, oqibatda korxonalarda tovar zahiralar kamayib, ularni ishlab chiqarishni Y_e darajaga oshirishga undaydi. Shunday qilib, aynan yalpi taklif va yalpi talab egri chiziqlarining kesishish nuqtasigina AD-AS modelida muvozanat nuqtasi deyiladi.

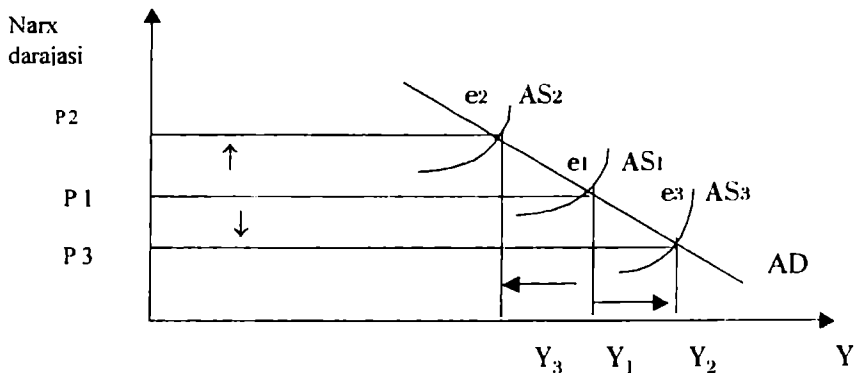
Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, yalpi taklif egri chizig'ining keyns kesmasida yalpi talabning o'zgarishi ishlab chiqarish hajmining oshishi yoki kamayishiga olib keladi, baholar darajasi esa o'zgarmaydi.

Yalpi talab egri chizig'i AS egri chizig'ining vertikal kesmasida o'zgarsa, bu ishlab chiqarish hajmiga ta'sir ko'rsatmaydi va faqat baholar darajasi o'zgaradi, xolos. Ya'ni, bu kesmada talabning oshishi talab inflyatsiyasini keltirib chiqaradi. Yalpi taklifning bu kesmasida talabning har qanday o'zgarishi faqat baholar darajasi o'zgarishiga olib keladi. Ishlab chiqarish hajmi esa to'liq bandlik sharoitida o'zgarmay qoladi.

Oraliq va vertikal kesmalarda baholar o'sib borishi davomida yalpi talabning ko'payishi kuzatilsa, bu talab inflyatsiyasi mavjudligini ko'rsatadi.

Yalpi taklif o'zgarishi baholarning va ishlab chiqarishning muvozanatli darajalariga ta'sir etishini 13-chizma misolida ko'rib chiqamiz. Bahodan boshqa omillar ta'sirida yalpi taklifning AS_1 dan AS_2 ga siljishi natijasida ishlab chiqarish

hajmi Y_1 dan Y_2 gacha kamayadi, baholar darajasi esa R_1 dan R_2 gacha ko'tariladi, ya'ni stagflyatsiya ro'y beradi.

13-chizma. Yalpi taklif o'zgarishining AD-AS modelidagi muvozanatga ta'siri.

Boshqa bir vaziyatda, masalan, narxlarga bog'liq bo'lmagan omillardan birortasi o'zgarib, yalpi taklifning o'zgarishiga olib kelsin, deylik. Ya'ni, yerning bahosi pasaysa, korxonalaridan olinadigan soliqlar kamaysa va natijasida mahsulot birligiga ketgan sarf-xarajatlar qisqarsa, yalpi taklif egri chizig'i AS_1 dan AS_3 holatga siljiydi. Bunda narxlar muvozanat darajasi P_1 dan P_3 ga qadar pasayadi va ishlab chiqarishning muvozanatli hajmi Y_1 dan Y_3 qadar oshadi, ya'ni, iqtisodiy o'sish holati ro'y beradi.

Qisqacha xulosalar

AD-AS modeli umumiy makroiqtisodiy muvozanat modeli bo'lib, milliy bozorni qisqa va uzoq muddatga tahlil qilish imkonini beradi. AD-AS modeli iqtisodiy tebranishlarni tahlil qilish va baholash uchun asos yaratadi.

Yalpi talab – uy xo'jaliklari, korxonalar, hukumat va chet ellik xaridorlarning baholar ma'lum darajada iqtisodiyotda ishlab chiqarilgan yakuniy tovarlar va xizmatlar umumiy hajmiga bo'lgan talabidir.

Baholar darajasi va talab qilingan milliy mahsulot hajmi o'rtasidagi bog'liqlikni ifoda etuvchi chiziq yalpi talab egri chizig'i deb ataladi. AD egri chizig'i trayektoriyasini pulning miqdoriy nazariyasi tenglamasi bilan hamda baho omillari bo'lgan foiz stavkasi samarasi, boyluk samarasi va import xaridlari samarasi bilan izohlash mumkin. Bahodan boshqa omillar ta'sirida AD egri chizig'i o'ngga yoki chapga siljiydi.

AS egri chizig'i keyns kesmasi, oraliq va klassik kesmalarni o'z ichiga oladi. Uzoq muddatli davrlarda AS egri chizig'i vertikal, qisqa muddatda esa gorizantal bo'ladi. Shuning uchun AD dagi o'zgarishlar bu kesmalarda ishlab chiqarish hajmi, bandlik hamda baholar darajasiga turlicha ta'sir ko'rsatadi. Yalpi talab va Yalpi taklif hajmlari o'zaro mos kelgan, ya'ni AD va AS egri chiziqlari kesishgan nuqta makroiqtisodiy muvozanat nuqtasi, unga mos keluvchi baholar darajasi esa baholarning muvozanatli darajasi deb aytiladi.

AS egri chizig'i ishlab chiqarishga jalb qilingan resurslar hajmi ko'payishi hamda so'ngi texnologiyalarning kiritilishi hisobiga o'ngga siljiydi. Bu holat iqtisodiy o'sish deb ataladi. AS egri chizig'ining chapga siljishi stagflyatsiyadan dalolat beradi.

Nazarot va muhokama uchun savollar

1. Yalpi talab va uning komponentlarini ta'riflab bering.
2. Yalpi talab egri chizig'ining quyiga egilgan trayektoriyaga ega bo'lishi sababi nimada?
3. Yalpi talabning boshqa omillariga va bu omillarning AD egri chizig'iga ta'siriga izoh bering.
4. Yalpi taklif egri chizig'i shakli qaysi sabablarga ko'ra murakkab ko'rinishga ega?
5. AD-AS modelidagi makroiqtisodiy muvozanat holatini va uning shartlarini tushuntiring.
6. Yalpi talab o'zgarishi modeldagi muvozanat holatiga qanday ta'sir ko'rsatadi?
7. Yalpi taklif o'zgarishi modeldagi muvozanat holatiga qanday ta'sir ko'rsatadi?

Asosiy adabiyotlar

1. Агапова Т.А., Серегина С.Ф. Макроэкономика: Учебник. - 7-е изд. перераб. и доп. - М.: Издательство "Дело и сервис", 2005.
2. Аҳмедов Д.Қ., Ишмухамедов А.Э., Жумасев Қ.Х., Жумасев З.А. «Макроқтисодиёт». Т Ўзбекистон Ёзувчилар уюнимаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2004.
3. Ивашковский С.Н. Макроэкономика: Учебник.-2-е изд., доп. - М.: Дело, 2002.
4. Макроэкономика. Теория и Российская практика. Под редакцией Грязновой А.Г. и Думной Н.Н. - М.: КНОРУС, 2005.
5. Саидова Г., Шадыбаев Т. Макроэкономика. - Т.: ИПАК «Шарк», 2003.

VI BOB KEYNSNING MAKROIQTISODIY MUVOZANAT MODELII

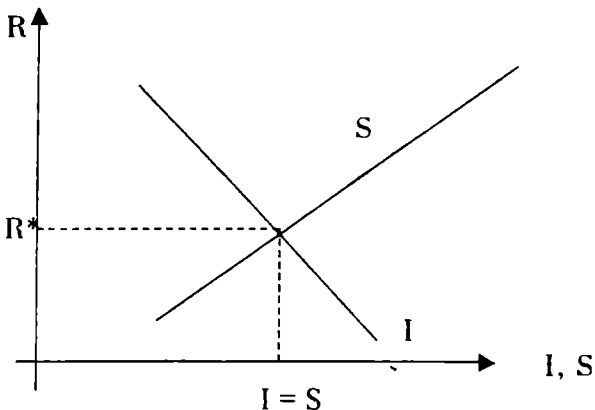
6.1. Klassik iqtisodchilarning iqtisodiy muvozanat nazariyasi xususiyatlari

Klassik maktab namoyondalari bozorlar va baholarning umumiy muvozanati nazariyasini yaratdilar. Ularning umumiy muvozanat konsepsiysiga ko'ra iqtisodiyotda faqatgina to'liq bandlilik sharoitida muvozanat mavjud bo'lishi mumkin. Bunday xulosa J.B.Seyning bozorlar qonuniga tayanadi. Bu qonunga ko'ra mehnat taqsimotiga asoslangan iqtisodiyotda har bir subyektning ishlab chiqarishi bir vaqtning o'zida boshqa subyektlarning ishlab chiqarish natijalariga talab hisoblanadi. Oxir-oqibat yalpi talab yalpi taklifga teng bo'ladi. Klassik iqtisodchilar fikriga ko'ra $AD \neq AS$ holati ro'y bennaydi, umumiy xarajatlar miqdori hetishmay qolgan, ya'ni $AD < AS$ holati ro'y bergan sharoitda ham baho, ish haqi va foiz stavkasi kabi dastaklar ishga tushadi va natijada xarajatlar miqdorining kamayishi ishlab chiqarish real hajmi, bandlik va real daromadlar miqdorining kamayishiga olib kelmaydi.

Makroiqtisodiy muvozanatning klassik modeli shartlariga ko'ra ishlab chiqarish hajmi resurslarning bandligi va ishlab chiqarish texnologiyalarining funksiyasi hisoblanib, egiluvchan baholar mexanizmi tomonidan potensial darajada tutib turiladi. Egiluvchan baholar mexanizmi hisobiga bozor iqtisodiyoti barcha mavjud resurslarning to'liq bandligini ta'minlab turadi.

Klassik makroiqtisodiy muvozanat modelining o'ziga xos xususiyati pulning neytralligi prinsipini ko'zda tutishidir. Bu model, pul massasi real ishlab chiqarishga hech qanday ta'sir ko'rsatmaydi, degan prinsipga asoslanib tuziladi. Klassiklar modelida pul bozor agentlariga faqatgina bitimlarga xizmat qilishlari uchun, ya'ni oldi-sotti jarayonida sof texnik vazifalarni bajarishlari uchungina kerak. Bu asosga ko'ra klassiklar tomonidan klassik dixotomiya konsepsiysi shakllantirilgan. **Klassik dixotomiya** konsepsiysi ko'ra – ikki parallel bozor, real va pul bozori alohida-alohida amal qiladi va ular o'rtasidagi muvozanat avtomatik barqarorlashtirgichlar orqali ta'minlab turiladi, deb hisoblanadi.

Pul bozori investitsiya va jamg'armalar tengligini hamda to'liq bandlik sharoitini ta'minlaydi. Faqat ishsizlikning tabiiy darajasidagina «ixtiyoriy» ishsizlik bo'lishi mumkin, deb hisoblanadi. Bu shuni bildiradiki, AD va AS ning muvozanat nuqtasida ishlab chiqarish hajmi (Y) uning potensial hajmiga (Y^*) teng. Iqtisodiyotda yaratilgan daromadlarning bir qismi jamg'arilishi yalpi talabning yalpi taklifni qoplash uchun yetishmasligiga olib kelmaydi. Chunki har bir jamg'arilgan so'm tadbirkorlar tomonidan investitsiyalanadi, deb qaraladi.

14-chizma. Jamg'arish-investitsiya grafigi.

Agar tadbirkorlar uy xo'jaliklarining jamg'armalari miqdorida investitsiya qilishsa, ishlab chiqarish hamda bandlik darajalari doimiy bo'lib qoladi.

Klassik iqtisodchilarning ta'kidlashlaricha, kapitalizmning o'ziga xos pul bozori mavjud va bu bozor jamg'arma va investitsiyalar tengligini ta'minlaydi. Bunda tenglashtiruvchi omil rolini foiz stavkasi o'taydi (14-chizma). Shuning uchun ham to'liq bandlik mavjud bo'ladi. Bu iqtisodchilarning fikricha davlatning iqtisodiyotga aralashuvi qisqa muddatli samara bersada, oxir-oqibat, bozor iqtisodiyotining tabiiy harakat mexanizmiga notabiiy aralashilganligi uchun, salbiy oqibatlarga olib keladi.

6.2. Keynsning makroiqtisodiy muvozanat nazariyasi asoslari

1936 yili ingliz iqtisodchisi Jon Meynard Keyns kapitalizm iqtisodiyotiga yangi, ish bilan bandlik nazariyasini kiritadi. U o'zining «Pul, foiz va ish bilan bandlikning umumiy nazariyasi» asarida yangicha iqtisodiy muvozanat nazariyasini izohlab berdi.

Keyns makroiqtisodiy muvozanatga to'liq bo'lmagan bandlik sharoitida ham erishish mumkinligini, to'la ish bilan bandlik qonuniy holat emasligini, balki tartibga solinmagan iqtisodiyotda faqat tasodif bilangina ro'y berishi mumkinligini isbotlab berdi. Shuningdek, bu nazariyada iqtisodiyotdagi tebranishlarning faqat urush, tabiiy ofat va shu kabi vaziyatlargagina bog'liq emasligini, balki u tinchlik yillarida ham ichki omillarning salbiy oqibatlaridan kelib chiqishi mumkinligi asoslagan. Ishsizlik va inflyatsiyaning kelib chiqishi investitsiya va jamg'armalarga bevosita bog'liq. Narxlarning oshishi va ish haqining pasayishi, boshqa salbiy omillar bilan birga, iqtisodiyotning beqarorligiga olib keladi.

Bunday nomutonositliklar rejalashtirilgan investitsiyalar va jamg'armalarning bir-biriga mos kelmasligi tufayli ro'y beradi.

Bunga sabab, birinchidan, jamg'arish va investitsiyalash to'g'risidagi qarorlarni har xil guruhlardagi odamlar turli maqsadlarda qabul qilishi bo'lsa, ikkinchidan, jamg'aruvchilar va investorlarni jamg'arish va investitsiyalashga turlicha sabablar undaydi. Keynschilarning fikricha, jamg'arma va investitsiyalar bitta omilga bog'liq bo'lmaydi va turli sabablar asosida amalga oshiriladi. Masalan, kishilar qiymati o'zining ish haqi miqdoridan ortiq bo'lgan mahsulotlarni masalan, avtomobil yoki televizor xarid qilish uchun daromadlarini jamg'arishadi. Jamg'armalar biror shaxs yoki oilaning kelajakdagi iste'molini qondirish maqsadida, ya'ni, uy xo'jaliklarining oila boshlig'i nafaqaga chiqqandan keyingi hayotini yoki bolalar kelajagini ta'minlash maqsadida amalga oshiriladi. Bundan tashqari, jamg'armalar tasodifiy vaziyatlarda foydalanish maqsadida ham amalga oshiriladi.

Investorlarni investitsiya qilishga undovchi sabablar esa foiz stavkasi bilan birga kutilayotgan sof foyda normasi hamdir.

Klassiklar nazariyasi bo'yicha jamg'arma va investitsiyalar miqdorini aniqlaydigan asosiy omil foiz stavkasi hisoblanadi. Agar u oshsa, uy xo'jaliklari kamroq iste'mol qilib, ko'proq jamg'arishga harakat qilishadi. Uy xo'jaliklarida jamg'armalarning ko'payishi kredit narxlarining kamayishiga olib keladi. Bu esa, o'z vaqtida, investitsiyaning o'sishini ta'minlaydi.

Keynschilar fikricha esa foiz stavkasi emas, balki aholi ixtiyoridagi daromad iste'mol va jamg'arish dinamikasini belgilab beradi. Keltirilgan nazariy asoslarga tayangan holda Keyns o'zining makroiqtisodiy muvozanat modelini ishlab chiqdi.

6.3. Haqiqiy va rejalashtirilgan xarajatlar

Ishlab chiqarishning kamayishi natijasida ro'y berishi mumkin bo'lgan yo'qotishlarning oldini olish uchun jami talabni tartibga solib turadigan faol davlat siyosati zarur. Shuning uchun ham Keynsning iqtisodiy nazariyasi ko'p hollarda jami talab nazariyasi deb yuritiladi. Jami talab komponentlari, ayniqsa investitsiyalarning o'zgarishi makroiqtisodiy beqarorlik sabablaridan biridir.

Haqiqiy investitsiyalar rejalashtirilgan va rejalashtirilmagan investitsiyalar miqdorini o'z ichiga oladi. Rejalashtirilmagan investitsiyalarga tovar-moddiy zahiralarga (TMZ) qo'yilgan investitsiyalardagi kutilmagan o'zgarishlar kiradi. Ushbu rejalashtirilmagan investitsiyalar, tenglashtiruvchi mexanizm sifatida, jamg'arma va investitsiyalar miqdorining o'zaro bir-biriga mos kelishiga olib keladi hamda makroiqtisodiy muvozanatni ta'minlaydi.

Rejalashtirilgan xarajatlarga uy xo'jaliklari, firmalar, davlat va tashqi dunyoning mahsulot hamda xizmatlarni sotib olishga mo'ljallagan xarajatlari kiradi. Firmalar

tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotlarni sotishda kutilmagan o'zgarishlarning ro'y berishi tovar-moddiy zahirasiga rejalashtirilmagan investitsiyalarning qo'yilishiga olib kelsa, haqiqiy xarajatlar rejalashtirilgan xarajatlardan farq qiladi.

Rejalashtirilgan xarajatlar funksiyasi:

$$E = C + I + G + X_n \quad \text{ko'rinishiga ega.}$$

Demak, uning grafigi iste'mol funksiyasi ($C = a + b(Y-T)$) grafigiga nisbatan $I + G + X_n$ miqdorda yuqoriga surilgan bo'ladi.

Keltirilgan X_n - sof eksport bo'lib, uning funksiyasi quyidagi ko'rinishga ega:

$$X_n = g - m'Y$$

Bu yerda:

g – avtonom sof eksport;

m' - importga chegaralangan moyillik;

Y – daromad.

Importga chegaralangan moyillikni topish uchun import xarajatlaridagi o'zgarish miqdorini bunga sabab bo'lgan daromadlardagi o'zgarish miqdoriga bo'lish lozim.

$$m' = \Delta M / \Delta Y;$$

Bu yerda:

ΔM - import xarajatlarining o'zgarishi;

ΔY - daromadlarning o'zgarishi.

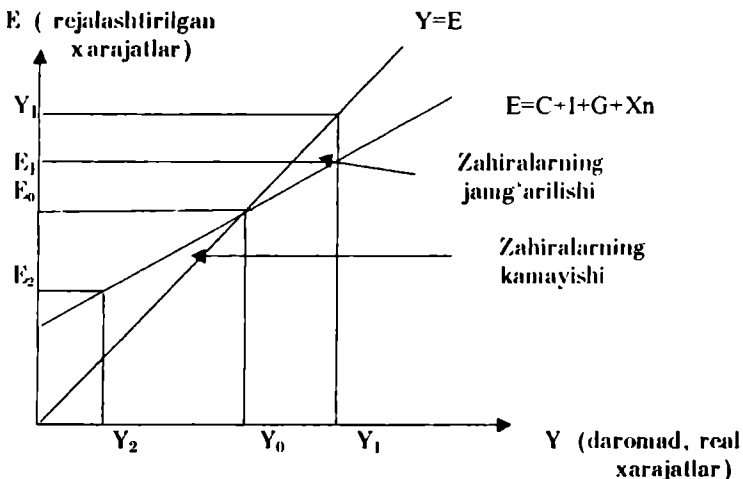
Yalpi daromadlarning oshishi bilan import ham oshadi. Chunki bunda iste'molchilar va investorlar ham milliy, ham import mahsulotlarga bo'lgan xarajatlari miqdorini oshiradilar. Ayni paytda mamlakatning eksport hajmi shu mamlakatdagi yalpi daromadlar (Y) miqdoriga bevosita bog'liq bo'lmaydi, balki tovar olib chiqib ketayotgan mamlakatning yalpi daromadlari o'zgarishiga bog'liq bo'ladi. Shuning uchun ham mamlakatdagi yalpi daromadlar (Y) o'zgarishi bilan sof eksport (X_p) o'rtasidagi bog'liqlik salbiydir va sof eksport funksiyasida minus ishorasi bilan belgilanadi.

Keynsning makroiqtisodiy muvozanat modelini ko'rib chiqish jarayonini soddalashtirish uchun sof eksport miqdori yalpi daromadlar (Y) o'zgarishiga bog'liq emas deb qaraladi. Shuning uchun sof eksport to'lig'icha avtonom xarajatlar miqdoriga qo'shiladi, ya'ni avtonom xarajatlar $a + I + G + X_n$ yig'indiga teng deb olinadi.

6.4. «Keyns xochi». Ishlab chiqarish hajmining muvozanat darajasiga erishish mexanizmi

Rejalashtirilgan xarajatlar chizig'i haqiqiy va rejalashtirilgan xarajatlar bir-biriga teng bo'lgan ($Y = E$) chiziqni qaysidir a nuqtada kesib o'tadi. Quyida keltirilgan 15-chizmada tovarlar va xizmatlar bozorida qisqa muddatli muvozanatga erishish mexanizmi tasvirlangan bo'lib, u "Keyns xochi" nomini olgan. $Y = E$ chiziqda haqiqiy investitsiyalar va jamg'armalar tengligi saqlanadi. a nuqtada esa daromadlar rejalashtirilgan xarajatlarga teng bo'ladi. Shuningdek, bu yerda rejalashtirilgan hamda haqiqiy investitsiyalarning o'zaro tengligiga erishiladi. Ya'ni, makroiqtisodiy muvozanat ta'minlanadi.

Agarda ishlab chiqarishning haqiqiy hajmi (Y_1) uning muvozanat darajasi (Y_0) dan ko'p bo'lsa, iste'molchilar mahsulotlarni ishlab chiqaruvchilar taklif qilganga nisbatan kam sotib oladi ($AD < AS$). Sotilmagan mahsulotlar TMZ ko'rinishiga ega bo'ladi. Zahiralarning o'sishi o'z navbatida firmalarda ishlab chiqarishning hamda bandlik darajalarining pasaytirilishiga olib keladi. Natijada YaIM hajmi Y_1 dan Y_0 gacha kamayib, daromad va rejalashtirilgan xarajatlar tenglashadi. O'z navbatida Yalpi talab va taklifning tenglashishiga ($AD = AS$) ham erishiladi. Aksincha, haqiqiy ishlab chiqarish (Y_2) uning muvozanat darajasidan (Y_0) kam bo'lsa, firmalarning iste'molchilar talabiga nisbatan kam mahsulot ishlab chiqarayotganligini ($AD > AS$) ko'ramiz. Talabning oshishi esa firmalar zahirasining kamayishi hisobiga qondiriladi. Natijada YaIM asta sekin Y_2 dan Y_0 ga qarab o'sadi va yana $AD = AS$ tengligiga erishiladi. Bu ayni paytda $E=Y$ va $I=S$ ayniyatlariga erishilganligini anglatadi.

15-chizma. Keyns xochi (Keynsning makroiqtisodiy muvozanat modeli)

Milliy ishlab chiqarishning muvozanat holati (Y_0) Yalpi xarajatlarning har bir komponentlari (iste'mol, investitsiya, davlat xarajatlari yoki sof eksport) o'zgarishi natijasida tebranishi mumkin. Ushbu tarkibdagi birorta omil miqdorining o'sishi rejalashtirilgan xarajatlar egri chizig'ini yuqoriga, kamayishi esa pastga suradi.

6.5. Avtonom xarajatlar multiplikatori

Avtonom xarajatlarning har qanday o'sishi,

$$\Delta A = \Delta (a + I + G + X_n)$$

mul'tiplikator samarasi hisobiga, yalpi daromadlarning ko'proq miqdorga (ΔY) oshishiga olib keladi.

Avtonom xarajatlar mul'tiplikatori – bu muvozanatli YaIM o'zgarishining avtonom xarajatlarning har qanday komponenti o'zgarishiga nisbatidir:

$$m = \Delta Y / \Delta A:$$

Bu yerda: m - avtonom xarajatlar mul'tiplikatori;

ΔY – muvozanatli YaIM ning o'zgarishi;

ΔA – avtonom xarajatlarning “Y” o'zgarishiga bog'liq bo'lmagan o'zgarishi.

Mul'tiplikator - yalpi daromadlarning avtonom xarajatlarning dastlabki o'sishi (kamayishi)dan necha marta ortiq o'sganligini (kamayganligi) ko'rsatadi.

Avtonom iste'mol ΔC miqdorga o'ssa, bu yalpi xarajatlar va daromadlarning (Y) ham o'sha miqdorda o'sishiga olib keladi. Bu esa o'z navbatida, iste'molning ikkinchi marta (daromadlar oshishi hisobiga) $MPC \times \Delta C_A$ miqdorda o'sishiga olib keladi. Keyinchalik Yalpi xarajatlar va daromadlar $MPC \times \Delta C_A$ miqdorda yana o'sadi. Shunday qilib, «daromad-xarajat» ko'rinishidagi doiraviy aylanish jarayoni davom etaveradi.

$$\Delta CA \uparrow \Rightarrow AD \uparrow \Rightarrow Y \uparrow \Rightarrow C \uparrow \Rightarrow AD \uparrow \Rightarrow Y \uparrow \Rightarrow C \uparrow \Rightarrow AD \uparrow \Rightarrow Y \uparrow \text{ va hokazo.}$$

Ushbu oddiy vaziyatdan ko'rinish turibdiki, Yalpi daromadlar (Y) avtonom iste'molning dastlabki o'zgarishiga $\Delta CA \uparrow$, nisbatan bir necha marta ko'p o'zgaradi. Bu shuni bildiradiki, C, I, G yoki X_n miqdorlardagi oddiy o'zgarishlar ham ishlab chiqarish hajmi va bandlik darajalarida katta o'zgarishlarga olib kelishi mumkin. Shunday qilib, multiplikator iqtisodiy beqarorlik omili hisoblanadi. Shuning uchun ham davlatning byudjet-soliq siyosatidagi asosiy vazifalardan biri o'rnatilgan barqarorlashtirgichlar tizimini yaratishdan iboratdir. Bu tizim iste'molga chegaralangan moyillikni kamaytirish orqali multiplikatsiya samarasini pasaytiradi.

Multiplikator samarasi mohiyatini quyidagi misolda ko'rib chiqamiz. Masalan, dastlab iqtisodiyotga qo'yilgan investitsiyalar miqdori 5 mlrd. so'mga ko'paydi deylik. Bu o'z navbatida ish haqi, renta, foyda ko'rinishida uy xo'jaliklari daromadiga aylanadi. Agar iste'molga chegaralangan moyillikni 0,75 ga yoki 75 %ga teng deb olsak, uy xo'jaliklari bu daromadning 75 foizini, ya'ni 3,75 mlrd. so'mni iste'mol xarajatlariga sarflab, qolgan 1,25 mlrd. so'mni jamg'aradi. Sarflangan 3,75 mlrd. so'm boshqalar uchun daromad hisoblanadi. O'z navbatida ular ham 3,75 mlrd. so'mning 75 foizini iste'mol uchun sarflaydilar va 25 foizini jamg'aradilar. Bu jarayon oxirgi so'm jamg'arilmaguncha davom etadi.

$$\text{Bunda: } m = \Delta Y / \Delta A = 20 / 5 = 4 \quad \text{va} \quad m = 1 / (1 - 0,75) = 4$$

va bundan :

$$m = (\Delta Y / \Delta A) = (1 / (1 - MPC))$$

Demak, iste'molga chegaralangan moyillik qancha katta bo'lsa, multiplikator samarasi ham shuncha yuqori bo'ladi.

Multiplikatorning matematik mohiyati cheksiz kamayib boruvchi geometrik progressiyani anglatadi, ya'ni

$$m = 1 + b + b^1 + b^2 + b^3 + b^4 + \dots + b^n,$$

bu yerda: $b = MPC$. Tenglikning ikki tomonini b ga ko'paytiramiz:

$$mb = b + b^2 + b^3 + b^4 + \dots + b^{n+1}$$

Endi birinchi tenglamadan ikkinchisini ayiramiz:

$$m - mb = 1 - b^{n+1}, \quad m(1 - b) = 1 - b^{n+1}$$

Hisob, kitob natijalarini quyidagicha tasvirlaymiz:

$$m = (1 - b^{n+1}) / (1 - b)$$

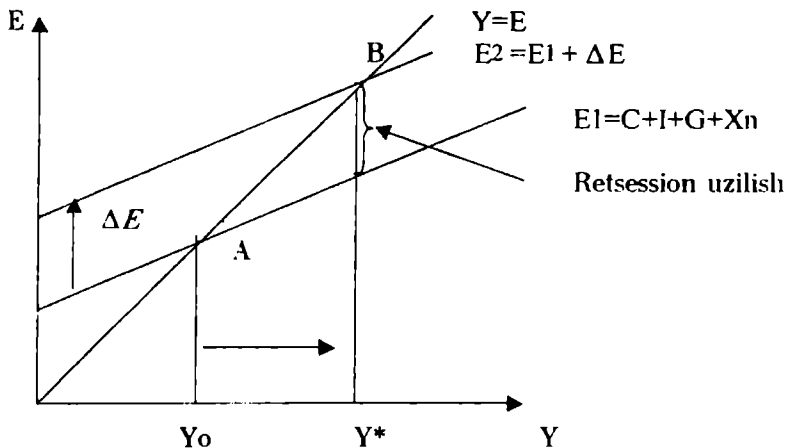
b kasr son va b^{n+1} nolga juda yaqin bo'lgani uchun

$$m = 1 / (1 - b) \quad \text{tenglik to'g'ri bo'ladi.}$$

Avtonom xarajlar multiplikatori miqdorining katta yoki kichikligi byudjet soliq siyosati samaradorligiga ta'sir ko'rsatadi. Davlat o'z xarajatlarini oshirayotganida, yoki investitsiya xarajatlarini oshirish choralarini ko'rayotganida bu xarajatlarning jami talabni qancha miqdorga oshirib yuborishi mumkinligini hisobga olishi zarur.

6.6. Retssession va inflyatsion uzilish

Agarda ishlab chiqarishning haqiqiy hajmi (Y_0) potensial (Y^*) hajmidan kam bo'lsa, jami talab samarasiz hisoblanadi. Ya'ni, $AD=AS$ tenglikka erishilgan bo'lsa-da, u yalpi xarajatlar miqdori resurslarining to'liq bandligi darajasini ta'minlamaydi. Yalpi talabning yetishmasligi esa iqtisodiyotga depressiv ta'sir ko'rsatadi.

16-chizma. Ishlab chiqarishning haqiqiy va potensial hajmi o'rtasidagi retseccion uzilish.

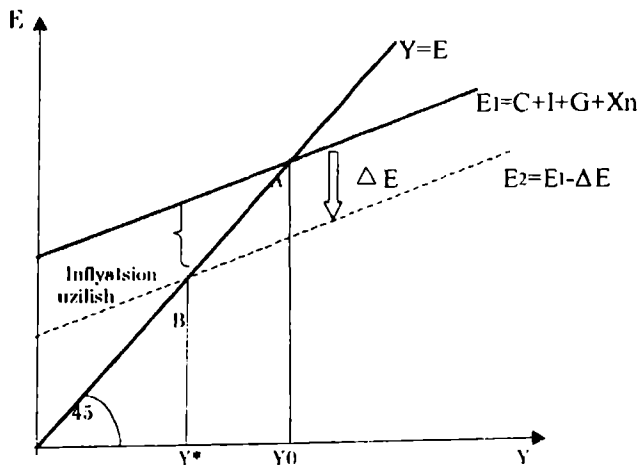
YalMni to'liq bandlikning noinflyatsion darajasiga qadar o'stirish uchun ko'paytirilishi zarur bo'lgan jami talab (jami xarajatlar) miqdori retseccion uzilish deyiladi (16-chizma).

Ishlab chiqarishda to'liq bandlikka erishish va retseccion uzilishni yo'qotish uchun jami talabni rag'batlantirish va muvozanatni «A» nuqtadan «B» nuqtagacha surish lozim. Bu yerda muvozanatli yalpi daromadning o'sishi ΔY quyidagiga teng bo'ladi:

$\Delta Y = \text{Retseccion uzilish miqdori} \times \text{Avtonom xarajatlar multiplikatori miqdori}$

YalMni to'liq bandlikning noinflyatsion darajasigacha pasaytirish uchun kamayishi zarur bo'lgan jami talab (jami xarajatlar) miqdori inflyatsion uzilish deyiladi.

Agarda ishlab chiqarishning haqiqiy hajmi (Y_0) potensial (Y^*) hajmidan ko'p bo'lsa, jami xarajatlar ortiqcha hisoblanadi. Jami talabning ortiqchaligi iqtisodiyotda inflyatsiya jarayoniga olib keladi. Boshqacha aytganda, jami talab hajmining jami taklif hajmidan qisqa muddatda katta bo'lishi oqibatida haqiqiy va potensial YalM hajmlari o'rtasida inflyatsion uzilish ro'y beradi (17-chizma). Bu uzilishni bartaraf qilish uchun jami xarajatlarni kamaytirish, boshqacha qilib aytganda, jami talabni cheklash zarur.

17-chizma. Ishlab chiqarishning haqiqiy va potentsial hajmi o'rtasidagi inflyatsion uzilish.

Grafikda bu jarayon muvozanatni A nuqtadan B nuqtagacha surishni anglatadi. Bu yerda jami muvozanatli yalpi daromad hajmidagi (ΔY) qisqarish quyidagicha bo'ladi:

$\Delta Y = \text{Inflyatsion uzilish miqdori} \times \text{Avtonom xarajatlar multiplikatori miqdori.}$

Keynsning makroiqtisodiy muvozanat modeli yalpi talab-yalpi taklif modelini qisqa muddatli makroiqtisodiy siyosat maqsadlarida aniqlashtirgan bo'lib, uning xususiy holi hisoblanadi. Yalpi talab va yalpi taklif modelidan farqli o'laroq, bu modelda baholar darajasi va ish haqi o'zgarmas miqdorlar hisoblanadi. Ayni shu sababga ko'ra tovar moddiy zahiralarning o'sishi qisqa muddatda makroiqtisodiy muvozanatga erishishni belgilovchi omil bo'ladi.

Qisqacha xulosalar

Klassik iqtisodchilar makroiqtisodiy muvozanat faqat to'liq bandlik sharoitida ro'y beradi, qisqa muddatli buzilishlar esa bozor mexanizmlari tomonidan, ya'ni baho, ish haqi kabi dastaklarning ishga tushishi bilan bartaraf etiladi.

Klassik iqtisodchilar nazariyasidan farqli o'laroq, ingliz iqtisodchisi J. Keyns, to'liq bandlik mavjud bo'lmagan sharoitda ham makroiqtisodiy muvozanat ro'y beradi, tartibga solinmagan iqtisodiyotda to'liq bandlilikning ro'y berishi esa faqat tasodifdir, deb hisoblaydi.

Keyns modelida makroiqtisodiy muvozanat ishlab chiqarishni ta'minlovchi ikkita omil, yalpi xarajatlar va yalpi daromadlarning kesishuv nuqtasida ro'y beradi. Bu modelda tovar zahiralarning o'zgarishi makroiqtisodiy muvozanatni ta'minlovchi omil deb qaraladi.

Yalpi daromadlarning avtonom xarajatlar miqdoridagi dastlabki o'sishdan (kamayishidan) necha marta ortiq o'sishi (kamayishi) esa multiplikator samarasi deyiladi. Multiplikator iqtisodiy tebranihlar darajasini kuchaytiruvchi omil hisoblanadi.

Avtonom xarajatlar multiplikatori miqdori iste'molga chegaralangan moyillik darajasi bilan belgilanadi va u bilan to'g'ri bog'liqlikka ega.

Makroiqtisodiy muvozanat potensial YaIM hajmidan kamroq bo'lgan haqiqiy YaIM hajmida o'rnatilsa - retsession uzilish, aksincha bo'lsa - inflyatsion uzilish ro'y beradi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Makroiqtisodiy muvozanat to'g'risidagi klassik nazariyaning mohiyatini tushuntirib bering.

2. Keynsning makroiqtisodiy muvozanat nazariyasi mohiyati va, uning klassiklar nazariyasidan prinsipial farqlari nimada?

3. Avtonom xarajatlar deganda nimani tushunasiz?

4. Haqiqiy va rejalashtirilgan xarajatlarga ta'rif bering.

5. Keyns xochi nomli modelda makroiqtisodiy muvozanatni ta'minlovchi mexanizmga izoh bering.

6. Multiplikativ samara nima sababdan ro'y beradi?

7. Retssession uzilish qanday vaziyatlarda ro'y beradi va u qay tariqa bartaraf qilinadi?

8. Inflyatsion uzilish qanday vaziyatlarda ro'y beradi va u qay tariqa bartaraf qilinadi?

9. Keynsning makroiqtisodiy muvozanat modeli bilan AD-AS modelini taqqoslang.

Asosiy adabiyotlar

1. Агапова Т.А., Серегина С.Ф. Макроэкономика: Учебник. - 7-е изд. перераб. и доп. - М.: Издательство "Дело и сервис", 2005.

2. Аҳмедов Д.Қ., Ишмухамедов А.Д., Жумаев Қ.Х., Жумаев З.А. «Макроқтисодиёт». Т.: Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2004.

3. Ивашковский С.Н. Макроэкономика: Учебник.-2-е изд., доп. - М.: Дело, 2002.

4. Макроэкономика. Теория и Российская практика. Под редакцией Грязновой А.Г и Думной Н.Н. - М., КНОРУС, 2005.

5. Саидова Г., Шадыбаев Т. Макроэкономика. - Т.: ИПАК «Шарк», 2003.

VII BOB PUL BOZORI. PUL BOZORIDA MUVOZANAT

7.1. Pul tushunchasi va uning funksiyalari. Pul agregatlari

Pul – iqtisodiyot subyektlari mulkining bir turi bo‘lib, mulkning boshqa turlaridan ikki xususiyatiga ko‘ra farq qilad: birinchidan, pul yuqori likvidliligi, ya‘ni qisqa muddatda, sezilarsiz sarf-xarajatlar bilan boshqa buyumga ayirboshlanish qobiliyatiga ega; ikkinchidan, baholar o‘zgarmas bo‘lgan sharoitda pul yoki hech qanday daromad keltirmaydi, yoki uning daromadliligi darajasi boshqa mulk turlarinikidan ancha kam bo‘ladi. Shunga qaramasdan kishilar nima uchun mulk sifatida pulga egalik qilishga harakat qiladilar? Bu savolga javobni pulning funksiyalaridan topamiz.

Odatda pulning uch asosiy funksiyasi mavjud deb qaraladi.

Bular : **1) to‘lov vositasi (almashinuv vositasi); qiymat o‘lchovi vositasi, jamg‘arish (boylik to‘plash) vositasi.**

Umumiy ekvivalentlilik, yuqori likvidlilik xususiyatlari pulni ideal to‘lov vositasiga aylantiradi. Hozirgi zamon iqtisodiyotida to‘lovlar uch yo‘l bilan amalga oshiriladi: 1) naqd pul to‘lovi; 2) bankdagi hisob varaqlardan yozuv orqali, ya‘ni naqd bo‘lmagan pul ko‘chirish orqali; 3) bir shaxsning ikkinchi shaxsga qarzdorligini tasdiqlovchi hujjatlar (veksellar, qarz majburiyatlari) yordamida.

Qiymat o‘lchovi sifatida pullar tovarlar bahosini ifodalaydi va turli tovarlar qiymatini taqqoslash imkonini beradi.

O‘z tovari uchun olgan pulni sotuvchi doim ham birdaniga ishlatvermaydi. Shu sababga ko‘ra pulning o‘ziga o‘tkazilgan qiymatni saqlab turishi juda muhim. Agar pul aytilgan xususiyatga ega bo‘lsa, unda u boylik to‘plash maqsadida jamg‘ariladi. Pulning bu funksiyasini muqobil tarzda mulkning boshqa turlari - obligatsiyalar, aksiyalar, ko‘chmas mulk ham bajarishi mumkin.

Rivojlangan iqtisodiyot sharoitida pulning to‘lov vositasi sifatidagi vazifasi jamg‘arish vositasi vazifasiga nisbatan muhimroq a‘hamiyat kasb etadi.

Pulning yuqori likvidliligi va qiymatni saqlab turish xususiyatlari barcha turdagi to‘lov vositalarida bir xil emas. Naqd pullar va muddatsiz depozitlarning likvidliligi darajasi muddatli depozitlarga yoki veksellarga qaraganda yuqoriroq. Shu sababli pul massasi likvidlilik darajasining pasayib borishi tamoyiliga asoslangan agregatlarga bo‘linadi. Rivojlangan mamlakatlarda pul massasini aniqlashda **M₁; M₂; M₃; M₄** deb belgilanadigan pul agregatlaridan foydalaniladi.

Pul agregatlarining tarkibi va miqdori turli mamlakatlarda o‘zaro farq

qilishi mumkin. Quyida umumlashtirib olingan pul agregatlari tarkibini keltiramiz:

“ M_0 - bank tizimidan tashqaridagi naqd pullar va tijorat banklarining Markaziy bankdagi rezervlari;

$M_1 = M_0 +$ muddatsiz depozitlar, yo‘l cheklari va boshqalar;

$M_2 = M_1 +$ (miqdori va muddati cheklangan) muddatli depozitlar va boshqalar;

$M_3 = M_2 +$ (miqdori va muddati cheklanmagan) muddatli depozitlar va boshqalar.

Makroiqtisodiy tahlilda M_1 va M_2 pul agregatlaridan eng ko‘p foydalaniladi. Pul agregatlarining dinamikasi esa turli sabablarga bog‘liq. Masalan, daromadlarning oshishi natijasida M_1 ga talab tezroq o‘ssa, foiz stavkasining o‘shishi natijasida M_2 va M_3 ga talab M_1 ga bo‘lgan talabga nisbatan tezroq o‘sadi.

7.2. Pulga talabning klassik nazariyasi

Pulning miqdoriy nazariyasi pulga bo‘lgan talabning almashinuv tenglamasi yordamida aniqlaydi:

$$MV = PY$$

Bu yerda:

M – muomaladagi pul miqdori;

V – pulning aylanish tezligi;

P – baholar darajasi (baho indeksi);

Y – real YaIM

Pulning aylanish tezligi, iqtisodiyotda bitimlar tarkibi nisbatan barqaror bo‘lganligi uchun ham, doimiy kattalik deb qabul qilinadi. Ammo bank tizimiga hisob-kitoblarni tezlashtiruvchi texnik vositalar joriy qilinishi natijasida u o‘zgarishi mumkin. V doimiy bo‘lgan sharoitda almashtirish tenglamasi quyidagicha bo‘ladi:

$MV^* = PY$ (Fisher tenglamasi), bundan:

$$M = PV / V^*$$

PY – nominal YaIM miqdorini bildirishini va doimiy miqdor ekanligini hisobga olsak, muomala uchun zarur bo‘lgan pul miqdori ishlab chiqarilayotgan tovarlar va xizmatlar miqdori va ularning bahosi

o'zgarishlariga, boshqacha aytganda, nominal YaIM o'zgarishiga bog'liq. Muomaladagi pul massasining o'zgarishi, klassik nazariyaga ko'ra, Y sekin o'zgarishi tufayli, asosan baholar darajasiga ta'sir ko'rsatadi. Bu holat "pulning neytralligi" nomini olgan.

Monetaristlar qoidasiga ko'ra hukumat pul massasining o'sish sur'atini, real YaIMning o'rtacha o'sish sur'ati darajasida ta'minlab tursa iqtisodiyotda baholar darajasi barqaror bo'ladi.

Fisher tenglamasidan tashqari bu tenglamaning boshqa bir shakli Kembrij tenglamasidan ham keng foydalaniladi:

$$M=kPY$$

Bu yerda:

$k = 1/V$ – pulning aylanish tezligiga teskari miqdor.

k - koeffitsientning nominal pul miqdori (M)ning daromadlar (PY)dagi ulushini ko'rsatadi.

Kembrij tenglamasi turli darajada daromadli bo'lgan turlicha moliyaviy aktivlar mavjudligini va daromadni ularning qaysi biri ko'rinishida saqlashni tanlashga imkoniyat mavjudligini ko'zda tutadi.

Pulga real talab quyidagi ko'rinishda hisoblanadi:

$$(M/P)_d = kY$$

Bu yerda:

M/P – "real pul qoldig'i", "pul mablag'larining real zahirasi" deb nomlanadi.

7.3. Pulga talabning keynscha nazariyasi

Pulga talabning Keyns nazariyasi, likvidlikning afzalligi nazariyasi, pulni naqd ko'rinishda saqlashga kishilarni undovchi uch sababni ajratib ko'rsatadi:

- transaksion sabab (joriy bitimlar uchun naqd pulga talab);
ehtiyotkorlik sababli (ko'zda tutilmagan holatlar uchun ma'lum miqdorda naqd pullarni saqlash);
- spekulativ sabab (foйда olish maqsadida qimmatli qog'ozlar sotib olish uchun pulga talab).

Spekulativ sabab foiz stavkasi bilan obligatsiyalar kursi o'rtasidagi teskari bog'liqlikka asoslanadi. Agar foiz stavkasi ko'tarilsa, obligatsiyalar bahosi pasayaib, ularga talab oshadi. Bu esa, o'z navbatida, naqd pul zahiralarning qisqarishiga hamda naqd pullarga talabning pasayishiga olib keladi.

Pul likvidlilik xususiyatiga ega bo'lganligi uchun ham aholi uni saqlashni afzal biladi. Likvidlilikning afzalligi nazariyasi ko'rsatadiki, pulga bo'lgan talab miqdori foiz stavkasiga bog'liq. Foiz stavkasi naqd pul vositalarini qo'lda ushlab turishning muqobil xarajatlari miqdorini, ya'ni, siz foiz olib kelmaydigan naqd pullarni qo'lda ushlab turgan sharoitda yo'qotadigan pul miqdorini bildiradi. Nonning narxi non talabi miqdoriga ta'sir qilganidek, naqd pullarni qo'lda ushlab turish miqdori ham pul zahiralari talab miqdoriga ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun foiz stavkasi oshganda odamlar boyliklarini naqd pul shaklida kamroq ushlab turishga harakat qiladi.

Real pul zahiralari talab funksiyasini quyidagi ko'rinishda yozamiz:

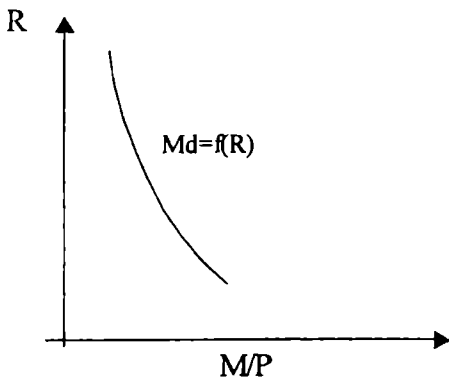
$$M/P = f(R)$$

Bu tenglama ko'rsatayaptiki, pulga bo'lgan talab miqdori foiz stavkasi funksiyasi ekan. Grafikda foiz stavkasi va real pul zahiralari miqdoriga talab teskari bog'liklikka ega ekanligi ko'rinadi. Chunki, yuqori foiz stavkasi pulga talab miqdorining kamayishini ko'rsatadi

Klassik va keynschilarga xos yondashuvlarni umumlashtirib, pulga talabning quyidagi omillarini ajratib ko'rsatish mumkin:

- 1) daromadlar darajasi;
- 2) pulning aylanish tezligi;
- 3) foiz stavkasi.

Agar klassik nazariya pulga talabni asosan real daromad hajmi bilan bog'lasa, keynschilar pulga talabni asosan foiz stavkasiga bog'liq deb hisoblaydi.

18-chizma. Pulga talab grafigi

Pulning aylanish tezligini hisobga olmaganda, real pul qoldig'iga talab formulasi quyidagicha bo'ladi:

$$(M/P)^d = f(R, Y);$$

Bu yerda:

R – foiz stavkasi;

Y – real daromad.

Chiziqli bog'liqlikni e'tiborga olsak, quyidagicha formula hosil bo'ladi:

$$(M/P)^d = kY - hR$$

Bu yerda:

k va **h** – pulga talabning daromadlar va foiz stavkasiga ta'sirchanligini ifodalovchi koeffitsientlar;

k – foiz stavkasi (real foiz stavkasi).

Real foiz stavkasini topish uchun nominal foiz stavkasidan inflyatsiya sur'atini ayirib topiladi.

Daromad darajasining o'zgarishi foiz stavkasi o'zgarishga bo'lgan sharoitda ham pulga talabning ko'payishiga olib keladi. Bu grafikda pulga talab egri chizig'ining siljishi ko'rinishida namoyon bo'ladi.

7.4. Pul taklifi. Bank multiplikatori

Pul taklifi (M_S) bank tizimidan tashqaridagi naqd pullarni (**C**) va zarur bo'lganda (**D**) iqtisodiy agentlar tomonidan bitimlar uchun ishlatilishi mumkin bo'lgan depozitlarni o'z ichiga oladi:

$$M_S = C + D$$

Aksariyat mamlakatlarda davlat pul chiqarishda monopol huquqqa ega. Uni amalga oshirish huquqi esa nisbatan mustaqil muassasa - Markaziy bank ixtiyorida. "Markaziy bank O'zbekiston Respublikasi hududida qonuniy to'lov vositasi sifatida banknotlar va tangalar ko'rinishidagi pul belgilarini muomalaga chiqarish mutlaq huquqiga ega". Ammo pul taklifini ko'paytirish imkoniga yoki pul yaratish qobiliyatiga tijorat banklari ham ega. Ular kreditlar berish borasida to'lov vositalari emissiyasini yoki kredit multiplikatsiyasini

* Ўзбекистон Республикасининг "Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки тўғрисида"ги Қонуни, 1995йил. 21 декабрь / Ўзбекистон банк тизминини ислоҳ қилиш ва эркинлаштириш бўйича қонунчилик ҳужжатлари тўплами.Т.: Ўзбекистон, 2003.

amalga oshiradilar. Masalan, A bankning depoziti 2000 so'mga o'sgan bo'lsa, zahira normasi 20 % ga teng bo'lganda (zahira normasi – tijorat banklar depozitlarining ma'lum qismini Markaziy bankda saqlab turish normasi) u 400 so'mni Markaziy bankda zahiralab, qolgan 1600 so'mni qarzga beradi. Shunday qilib, A bank pul taklifini 1600 so'mga ko'paytiradi va u endi $2000+1600=3600$ so'mni tashkil etadi. Ya'ni, omonatchilarning depozitlardagi 2000 so'm puldan tashqari yana 1600 so'm qarz oluvchilar qo'lida qoladi. Agar 1600 so'm yana bankka tushsa (masalan, B bankka), 20 % lik bo'lgan zahira normasi 320 so'mni tashkil qiladi va qolgan, 1280 so'mni u ham kreditga beradi hamda shu miqdorda pul taklifini oshiradi. Kredit berishning bu jarayoni so'nggi pul birligidan foydalanishga qadar davom etadi. Yakuniy hisob-kitob bank depozitlari bunda jami 10000 so'mgacha ko'payishini ko'rsatadi. Bu jarayonni formula ko'rinishida quyidagicha yozishimiz mumkin:

$$M = (1/rr) \times D$$

Bunda:

M - pul taklifi hajmi;

rr -- majburiy zahiralash normasi;

D - dastlabki depozit.

Keltirilgan formuladan ko'rinib turibdiki, pul taklifi $1/rr$ koeffitsientiga bog'liq bo'lib, u bank multiplikatori yoki pul ekspansiyasi multiplikatori, deb ataladi. U ushbu bankning zahiralash normasidagi ortiqcha zahiralarning bir pul birligi asosida yaratilishi mumkin bo'lgan yangi kredit pullari eng ko'p miqdorini bildiradi.

7.5. Pul taklifining kengaytirilgan modeli. Pul multiplikatori

Pul taklifining umumlashma modelini yozish Markaziy bankning pul taklifidagi rolini hamda pulning bir qismining depozitlardan naqd pullarga oqib o'tishni hisobga olgan holda amalga oshiriladi. Shuningdek, bu model bir qator yangi o'zgaruvchilarni o'z ichiga oladi.

Bular:

- pul bazasi (rezerv pullar, yuqori quvvatli pullar) – bank tizimidan tashqaridagi naqd pullar va tijorat banklari Markaziy bankda saqlaydigan depozitlar summasi;

- deponentlash koeffitsienti - $Cr = C / D$

Pul bazasini **MB** va bank rezervlarini **R** deb belgilasak,

$$MV = C + R.$$

Pul taklifining kengaytirilgan modelini quyidagicha yozish mumkin:

$$M_s = (C_r + 1) / (C_r + r_r) \times MB \quad \text{yoki}$$

$$M_s = m \cdot MB$$

$(C_r + 1) / (C_r + r_r)$ nisbat pul multiplikatori deb yuritilib, bir soʻmlik pul bazasi hisobiga necha soʻmlik pul taklifi yuzaga kelishini koʻrsatadi.

Pul multiplikatorini – pul taklifining pul bazasiga nisbati koʻrinishida yozish mumkin:

$$\begin{aligned} m &= M_s / MV = (C+D) / (C + R) = \\ &= ((C/D) + (D/D)) / ((C/D) + (R/D)) = \\ &= (C_r + 1) / (C_r + r_r) \end{aligned}$$

C_r miqdori – aholining oʻz mablagʻlarini naqd pullar va depozitlar oʻrtasida qanday proporsiyada saqlashni tanlashga bogʻliq.

$r_r = R / D$ miqdori esa – aholining nafaqat Markaziy Bank belgilab bergan majburiy rezervlari normasiga, balki tijorat banklari saqlab turishni moʻljallanayotgan ortiqcha rezervlari miqdoriga ham bogʻliq.

Demak, pul taklifi pul bazasi vapul multiplikatori miqdoriga bogʻliq ekan.

Pul multiplikatori pul bazasining bir miqdorga oshishi natijasida pul taklifining qanday oʻzgarishini koʻrsatadi.

Markaziy bank pul taklifini, avvalambor, pul bazasiga taʼsir etish yoʻli bilan tartibga soladi.

Mamlakatda pul miqdori quyidagi hollarda koʻpayadi:

- pul bazasi oʻssa;
- majburiy zahiralash normasi pasaytirilsa;
- tijorat banklarining ortiqcha rezervlari kamaysa;
- naqd pullarning depozitlar umumiy summasiga nisbati pasaysa.

7.6. Pul bozorida muvozanat

Pul bozori modeli pulga talab va taklifni birlashtiradi. Dastlab, soddalik uchun, pul taklifi Markaziy Bank tomonidan nazorat qilinadi va $(M/P)^*$ darajasida qayd qilingan deb olaylik.

Agarda M - pul taklifini, P - baholar darajasini bildirsa, M^*/P^* pul vositalarining real zahirasi miqdorini koʻrsatadi.

$$(M/P)^* = M^*/P^*$$

Bu yerda:

M - pul taklifi darajasini bildiradi;

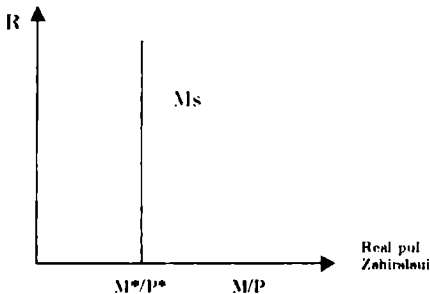
P – baholar darajasini (ushbu modelda ekzogen o'zgaruvchi) ko'rsatadi.

19-chizma real pul taklifi miqdoridagi foiz stavkasiga bog'liq bo'lmagan vaziyatni ko'rsatadi. Shuning uchun real pul vositalari taklifi, grafikda ko'rsatayotganimizdek, vertikal chiziq ko'rinishiga ega bo'ladi. Bu holat foiz stavkasining har qanday o'zgarishiga qaramasdan real pul taklifi miqdorining o'zgarimasdan qolishi vaziyatini aks ettiradi.

Baholar darajasini ham barqaror deb qabul qilamiz. Bu holatda real pul taklifi M^*/P^* ga teng va grafikda M_s to'g'ri chiziq ko'rinishiga ega bo'ladi.

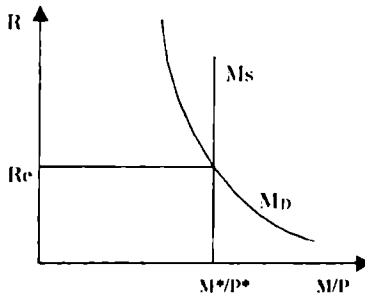
Pul talabi berilgan daromad darajasida foiz stavkasiga teskari proporsional egri chiziq ko'rinishiga ega. Muvozanat nuqtasida pul talabi va taklifi o'zaro teng (20-chizma).

O'zgarib turuvchi foiz stavkasi pul bozorini muvozanatda ushlab turadi. Foiz stavkasining o'zgarishi natijasida iqtisodiy agentlar o'z aktivlari tarkibini o'zgartiradilsr shu tufayli ham pul bozorida muvozanatga erishish uchun vaziyatga ta'sir etib, uni o'zgartirish zarur va mumkindir.

19-chizma.

Real pul vositalari zahirasi taklifi grafigi

20-chizma.

Pul bozorida muvozanat modeli

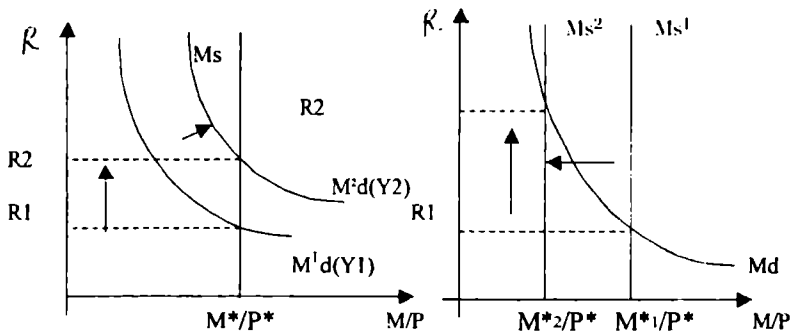
Agar R juda yuqori bo'lsa, pul taklifi unga bo'lgan talabdan yuqori bo'ladi. Iqtisodiy agentlar esa o'zlarida to'planib qolgan ortiqcha naqd pullarni aksiya va obligatsiyalarga aylantirib, ulardan qutilishga intilishadi.

Yuqori foiz stavkasi, ta'kidlanganidek, obligatsiyalar kursining pastroq darajasiga mos keladi. Shu sababli, arzon obligatsiyalarni (kelajakda foiz

stavkasi pasayishi oqibatida ular kursi o'sishini ko'zda tutib) sotib olish foydali bo'ladi.

Banklar, $M_s > M_d$ bo'lgani uchun foiz stavkasini pasaytira boshlaydi. Asta-sekin iqtisodiy agentlar o'z aktivlari tarkibini o'zgartirishi va banklar tomonidan foiz stavkasining o'zgartirilishi oqibatida pul bozorida muvozanat tiklanadi. Foiz stavkasi pasayib ketgan holatda teskari jarayon ro'y beradi.

21-chizma. Daromadlar darajasining oshishi natijasida pulga talabning o'zgarishi

22- Pul taklifining kamayishi natijasida pul bozorida muvozanatning o'zgarishi

Foiz stavkasi va pul massasi muvozanatli darajasining o'zgarib turishi pul bozorining ekzogen o'zgaruvchilari – daromadlar darajasi va pul taklifining o'zgarishi natijasida ham ro'y beradi.

Grafik ko'rinishda bu pul talabi va pul taklifi egri chiziqlarining siljishi sifatida namoyon bo'ladi (21, 22-chizmalar).

Daromadlar darajasining Y_1 dan Y_2 ga qadar o'sishi (21-chizma) pulga talabning M^d dan M^d gacha oshishiga va foiz stavkasining R_1 dan R_2 ga qadar ko'tarilishiga olib keladi. Pul taklifining kamayishi ham foiz stavkasining ko'tarilishiga va muvozanat nuqtasining o'zgarishiga olib keladi.

Pul bozorida muvozanatni o'rnatish va saqlab turish mexanizmi qimmatli qog'ozlar bozori rivojlangan bozor iqtisodiyoti sharoitida muvafaqqiyatli amal qiladi. Pul bozoridagi muvozanat tovarlar va xizmatlar bozoridagi muvozanat singari makroiqtisodiy muvozanatning muhim tarkibiy qismidir.

Qisqacha xulosalar

Pul to'lov, jamg'arish va qiymat o'lchovi funksiyalarini bajaruvchi, yuqori likvidli tovardir. Pul tushunchasi faqatgina naqd pullar bilan cheklanib qolmasdan, uning tarkibiy elementlari likvidlilik darajasining tushib borishiga qarab agregatlarga ajratilgan. Makroiqtisodiy tahlilda e'tibor ko'proq **M1** va **M2** agregatlariga qaratiladi.

Pulga bo'lgan umumiy talab bitimlar uchun pulga talab, ehtiyotkorlik vajidan pulga talab va moliyaviy aktivlar uchun pulga talab yig'indisidan iborat.

Pulga bo'lgan talab hajmi YaIM (daromad) hajmi, baholar darajasi, pulning aylanish tezligi va foiz stavkasigà bog'liq.

Pul emissiyasi faqat Markaziy bank vakolatiga kirsada, tijorat banklari ham kredit berib pul taklifini ko'paytirish qobiliyatiga ega.

Tijorat banklarining pul taklifini keltirib chiqarish imkoniyati majburiy zahira normasini belgilash orqali tartibga solib turiladi.

Umumiy pul taklifi nafaqat joriy hisoblardagi mablag'lardan, balki aholi qo'lidagi naqd pullardan ham tashkil topadi. Pul taklifi miqdori majburiy zahira normasi, deponentlash koefitsenti va pul bazasi miqдорiga bog'liq.

Mahsulotlar bozoridagi kabi pul bozorida ham pulga bo'lgan umumiy talab va taklif muvozanat nuqtasida kesishadi. Mahsulotlar bozorida muvozanat nuqtasini narxlar tengligi asoslasi, pul bozorida bunday tenglikni foiz stavkasi belgilaydi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Pulning mohiyatini tushuntiring va funksiyalariga izoh bering.
2. Pul agregatlari deganda nimani tushunasiz va uni belgilashda qaysi tamoilga amal qilingan?
3. Pulga talabning klassik nazariyasi qanday asoslarga tayanadi?
4. Pulga talabning keynscha nazariyasi mohiyati nimada va klassik nazariyadan nimasi bilan farq qiladi?
5. Pul taklifi asosida nimalar yotadi? Bank multiplikatori qanday aniqlanadi?
6. Pul taklifining umumiy modeli mohiyatini tushuntirib bering.
7. Pul bozoridagi muvozanat nuqtasi nimani bildiradi? Pul bozorida muvozanat qay yo'sinda ta'minlanadi?

Asosiy adabiyotlar

1. Агапова Т.А., Серегина С.Ф. Макроэкономика: Учебник. – 7 -е изд. перераб. и доп. - М.: Издательство “Дело и сервис”, 2005.
2. Аҳмедов Д.Қ., Ишмухамедов А.Э., Жумаев Қ.Х., Жумаев З.А. «Макроқўтисодиёт». Т.: Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2004.
3. Ивашковский С.Н. Макроэкономика: Учебник. - 2 -е изд., доп. М.: Дело, 2002.
4. Макроэкономика. Теория и Российская практика. Под редакцией Грязновой А.Г. и Думной Н.Н. - М., КНОРУС, 2005.
5. Саидова Г., Шадьбаев Т. Макроэкономика, - Т., ИПАК «Шарк», 2003.

VIII BOB

BOZOR IQTISODIYOTIDA DAVLATNING ROLI

8.1. Davlatning bozor iqtisodiyoti rivojlanishiga aralashuvi zarurligi va asosiy iqtisodiy funksiyalari

Mamlakatlarning rivojlanish tarixi shuni isbotladiki, garchand shaxsiy manfaatning hamma joyga kirib boruvchi «ko‘rinmas qo‘l»ni uni yo‘naltirib tursa-da iqtisodiyot baribir davlatning aralashuvisiz o‘zini- o‘zi samarali boshqara olmas ekan. Chunki bozor kuchlari avvalambor iqtisodiyotda mavjud barcha resurslardan to‘liq foydalanishni va baholarning barqaror darajasini ta‘minlab turadigan darajadagi milliy ishlab chiqarish hajmlarini saqlab turish uchun yetarli emas.

Bozor iqtisodining ko‘zda tutilmagan salbiy samaralari esa quyidagilardan iborat:

- bozorning monopollashuvi xavfi;
- jamiyat infratuzilmasini (transpor, ijtimoiy infratuzilma, mudofaa, jamoat tartibini saqlash, fundamental tadqiqotlar va h.o.) rivojlantirishga rag‘batning yo‘qligi;
- atrof-muhitning ifloshlanishi va tabiiy resurslardan samarasiz foydalanilishi xavfi;
- ijtimoiy tengsizlik, aholi daromadlari darajasidagi tabaqalanish darajasining o‘ssishi;
- resurslarning adolatsiz taqsimlanishi xavfi;
- iqtisodiyotning beqaror rivojlanishi, iqtisodiy inqirozlarning ro‘y berishi va h.o.

Sof bozorga xos bo‘lgan bu kamchiliklar davlatning iqtisodiy tizim samaradorligini oshirishga qaratilgan asosiy funksiyalarini belgilab beradi. Aynan shu tufayli bozor va davlat simbiozi ro‘y berdi va ko‘pchilik davlatlarning bugungi kundagi iqtisodiyoti sof bozor iqtisodiyoti ham, sof davlat iqtisodiyoti ham emas. «Iqtisodiyotning barqaror amal qilishi uchun ikki tashkiliy qism bozor va hukumat zarur. Ularsiz hozirgi zamon iqtisodiyotini boshqarish – xuddi bitta qo‘lda qarsak chalishga urinish bilan barobardin»^{*} Ilg‘or davlatlar bozorlari rivojlanishiga davlatning aralashuvi tufayli davriy tebranishlar amplitudasini kamaytirishga, inqiroziy hodisalarni yumshatishga va iqtisodiy rivojlanishda jiddiy ilgarilashga erishildi.

Davlatning iqtisodiy funksiyalari ko‘p va xilma-xildir. Shuning uchun tahlilimizda davlatning asosiy iqtisodiy funksiyalarinigina ko‘rib chiqamiz.

Davlatning asosiy iqtisodiy funksiyalariga quyidagilar kiradi:

- bozor tizimining samarali faoliyat ko‘rsatishini ta‘minlaydigan huquqiy baza va ijtimoiy muhitni yaratish;

---

* Самуэльсон П., Нордхаус У «Экономика».15-е изд., М., 1997.

- raqobat muhitini yaratish va uni himoya qilish;
- ijtimoiy ne'matlar bilan ta'minlash maqsadida resurslarni qayta taqsimlash;
- atrof-muhitni himoya qilish;
- daromad va boyliklarni qayta taqsimlash;
- iqtisodiyotni barqarorlashtirish, ya'ni, iqtisodiy kon'yukturaning o'zgaruvchanligi natijasida paydo bo'ladigan ishsizlik va inflyatsiya darajalarini nazorat qilish hamda iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish.

Davlat bozor iqtisodiyotining samarali faoliyat ko'rsatishi uchun asos bo'ladigan ayrim xizmatlarni va huquqiy bazani ta'minlash vazifalarini zimmasiga oladi. Huquqiy bazani ta'minlash asosan iqtisodiy faoliyatni tartibga soluvchi qonunlar ishlab chiqarishda va bu qonunlarning bajarilishini taminlash hamda nazorat qilishda namoyon bo'ladi. Davlat, shuningdek xalqaro munosabatlarni yo'lga qo'yib, o'z tadbirkorlari mahsulotlarini xorijiy mamlakatlarda sotilishi uchun qulay sharoit yaratadi. Bunga esa ikki tomonlama soliqqa tortmaslik, boj to'lovlari bo'yicha o'zaro imtiyozlar berish, investitsiyalarni kafolatlash kabi masalalarda hukumatlararo kelishuvlar orqali erishiladi. Tashqi savdoni tartibga solish vositalari orqali ham davlat o'z ishlab chiqaruvchilarini himoya qiladi (bu masalalar mazkur o'quv qo'llanmasining tegishli mavzularida ko'rib chiqiladi).

8.2. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish vositalari

Iqtisodiyot davlat tomonidan ma'muriy, iqtisodiy va ijtimoiy usullar bilan tartibga solinadi.

Ma'muriy usullar antimonotmol tadbirlar, majburiy standartlarni o'rnatish, tadbirkorlik faoliyatini litsenziyalash va sub'yektlarni ro'yxatga olish kabilarni o'z ichiga oladi.

Ijtimoiy usullarga davlat ijtimoiy ta'minoti, minimal ish haqini o'rnatish, ishsizlik nafaqalarini berish kabilarni kiradi.

Iqtisodiy usullar byudjetdan moliyalashtirish, davlat xaridi, davlat sektori faoliyati kabi to'g'ridan-to'g'ri usullarni va byudjet-soliq hamda pul-kredit siyosatidan iborat bevosita tartibga solish usullarini o'z ichiga oladi.

Davlat byudjet xarajatlarini (davlat xarajatlari va transfert to'lovlari) ko'paytirish yoki qisqartirish orqali mamlakat iqtisodiyotiga aralashadi. Davlat tomonidan tartibga solishning bevosita usullari yoki byudjet siyosati - tovar va xizmatlarning davlat xaridi, YaIM ni taqsimlash va qayta taqsimlash, ijtimoiy dasturlarni ishlab chiqish va amalga oshirish, davlat byudjetining daromadlar va xarajatlar qismidagi mutanosiblikni ta'minlash, ishlab chiqaruvchilarga moliyaviy yordam shakllarini ko'rsatish, baholar ustidan nazorat o'rnatish, eksport va import qilinadigan tovarlarga kvotalar o'rnatish, shuningdek, mamlakat aholisini himoya qilish maqsadida olib

borilayotgan chora-tadbirlar majmuasidan iborat.

Davlat tomonidan ko'rsatiladigan moliyaviy yordamlar dotatsiya, subvensiya va subsidiya shakllarida olib boriladi.

Subsidiyalar – bu pul yoki natura ko'rinishidagi yordam turi bo'lib, byudjet va byudjetdan tashqari fondlardan ko'rsatiladi. Subsidiyalar bevosita va bilvosita bo'lishi mumkin. Bevosita subsidiyalarga kapital qo'yilmalar, ilmiy tadqiqotlar, kadrlarni qayta tayyorlashga ajratilgan mablag'lar kirs, bilvosita subsidiyalarga soliq imtiyozlari, imtiyozli shartlarda kreditlar berish, pasaytirilgan bojxona bojlari va boshqalar kiradi.

Bundan tashqari davlat aholini davlat transfertlari ko'rinishida ham himoya qiladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ko'p qirrali soliqlar tizimidan foydalaniladi. Aholi davlat byudjetiga har oyda olgan daromadlariga qarab daromad solig'i to'laydi, korxonalar esa olgan foydasiga qarab foydadan soliq to'laydilar. Shu kabi juda ko'p mavjud soliq turlaridan oqilona va ilmiy asosda foydalanish orqali davlat soliq siyosatini, soliq stavkalari miqdorlarini va imtiyozlari turlarini aniqlaydi va shu bilan butun makroiqtisodiy vaziyatga ta'sir ko'rsatadi. Soliqlarni o'zgartirish orqali investitsiyalar va jamg'armalar rag'batlantiriladi.

Pul-kredit siyosati mamlakatda pul massasini tartibga solishga qaratilgan va uning asosiy vazifasi baholar va real milliy ishlab chiqarish hajmining o'sishiga mos keladigan pul massasini ta'minlashdan iborat. Bu siyosatning asosiy vositasi Markaziy bank tomonidan amalga oshiriladigan hisob stavkasini tartibga solish, tijorat banklarining majburiy ravishda Markaziy bankda saqlaydigan zahiralari normasini o'zgartirish, qimmatli qog'ozlar bo'yicha ochiq bozordagi operatsiyalarni yo'lga qo'yish va shu kabi tadbirlardir.

Iqtisodiyotni tartibga solish vositalaridan yana biri davlat tomonidan iqtisodiyot kelajagini oldindan taxminlash (prognozlash) va uni rivojlantirish dasturini ishlab chiqish hamda hayotga tatbiq etish hisoblanadi. Davlat byurtmasiga asosan uzoq va qisqa muddatlarga mo'ljallangan prognozlar tuziladi. Prognozlarda resurslar, texnologiya, ichki bozor hajmi va tarkibi, eksport va import, davlat xarajatlari va, ishlab chiqarish tarkibidagi o'zgarishlar matematik modellar asosida hisob-kitob qilinib, va iqtisodiyotning qaysi yo'nalishda rivojlanishi aniqlanadi.

8.3. Antimonopol faoliyat va raqobatni rivojlantirish

Davlat monopoliyani cheklashi va raqobat muhitini yaratishi zarur. Bu vazifa monopoliyaga qarshi qonunlarga tayanilgan holda olib boriladi. O'zbekiston Respublikasida bu vazifani amalga oshirish Monopoliyadan chiqarish, raqobat va

tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash Davlat qo'mitasi zimmasiga yuklatilgan.

Monopollashuvga qarshi kurash maqsadlarida monopoliya korxonalar reestri tuziladi. Bunda monopoliya korxonalar tabiiy monopoliya va tabiiy monopoliya hisoblanmagan korxonalariga bo'linadi. Tabiiy monopoliya bo'lmagan korxonalarini monopoliyadan chiqarish chora- tadbirlari ko'riladi.

Tabiiy monopoliyalar - ob'yektiv shart-sharoitlarga ko'ra monopoliya bo'lishi zarur, yoki monopoliyadan chiqarish iloji bo'lmagan korxonalar yoki tarmoqlardir.

Tabiiy monopolist korxonalarining o'z mavqe'laridan foydalanib mahsulot va xizmatlar bahosini asossiz ko'tarib yuborishlariga yo'l qo'ymaslik uchun ularga rentabellikning yuqori chegarasi belgilab beriladi. Bu chegarani buzgan korxonaga moliyaviy jazo choralari qo'llaniladi.

Masalan, bu chegara 20% deb belgilangan bo'lsin. Korxonalar mahsuloti tannarxi 10000 so'm bo'lgani holda uni 13000 so'mga sotsa belgilangan me'yoriy chegarani buzgan hisoblanadi. Chunki korxonalar 20% emas balki 30% foyda normasi darajasida ustama belgilayapti. Shu sababli ortiqcha hisoblangan 1000 so'm (13000-12000) davlat ixtiyoriga olinadi va monopolist korxonaga qo'shimcha moliyaviy jazo ham qo'llaniladi.

Davlat shu yo'l bilan iste'molchilar huquqlarini himoya qiladi. Agar mahsulot bahosi korxonaga bog'liq bo'lmagan sabablarga ko'ra oshib ketgan bo'lsa va bu isbotlansa qonun talablari buzilmagan hisoblanadi.

Raqobat muhitini yaxshilash, tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash maqsadida davlat mulki xususiy lashtiriladi. Mulki davlat tasarrufdan chiqarish va xususiy lashtirish Davlat Mulk qo'mitasi tomonidan amalga oshiriladi. Bunda davlat mulkini bevosita bitta xaridorga sotish, investitsiya kitritish majburiyatini olgan holda tassarrufiga bepul berish, bosqichma-bosqich bahosini tushirib sotish, aksionerlashtirish kabi usullar qo'llaniladi.

Agar respublikamizda xususiy lashtirishning dastlabki bosqichida uy-joy fondi, savdo va maishiy xizmat ob'yektlari, mahalliy sanoat korxonalarini xususiy shaxslarga sotilgan bo'lsa, keyingi bosqichda o'rta va yirikroq korxonalarini aksionerlashtirish yo'li bilan davlat tasarrufdan chiqarishga kirishildi.

Tadbirkorlikni rivojlantirishni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash, ularning huquqlarini himoya qilish orqali ham amalga oshiriladi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005 yil 5 oktyabrda imzolangan «Tadbirkorlik sub'yektlarini tekshirishni yanada qisqartirish va uning tizimini takomillashtirish chora tadbirlari to'g'risida»gi Farmoni tadbirkorlik sub'yektlari faoliyatiga nazorat qiluvchi organlarning aralashuvini cheklash, ularning huquqlarini davlat tomonidan qonuniy kafolatlashni kuchaytirishga bir misol bo'ladi.

8.4. Daromadlarni ijtimoiy manfaatlarni e'tiborga olgan holda qayta taqsimlash

Bozor tizimi rivojlanishi bilan mamlakat aholisi oladigan daromadlar va qiladigan xarajatlar o'rtasida nomutanosibliklar paydo bo'ladi. Bu kabi muammolarni hal qilishda davlat asosiy ahamiyatga ega. Ya'ni, davlat jamiyatdagi daromadlar nomutanosibligini kamaytirish vazifasini bajaradi.

Birinchidan, transfert to'lovlari orqali yordamga muhtoj, boqimanda, nogiron va ishsizlarni nafaqalar bilan ta'minlaydi. Ikkinchidan, bozorga aralashuvi orqali daromadlar taqsimlanishini o'zgartiradi. Fermerlar mahsulotini kafolatlangan baholarda sotib olish va minimal ish haqi to'g'risidagi qonunchilik esa aholining ayrim guruhlari daromadlarini tenglashtirish maqsadida davlatning bahoni tartibga solib turishiga misol bo'la oladi. Bundan tashqari, aholidan olinadigan daromad soliqlarining foizlar bo'yicha tabaqalanishi ham kam ta'minlangan aholini qo'llab-quvvatlash maqsadida olib borilayotgan tadbirlardan biridir.

Davlat daromadlarni aholi o'rtasida quyidagicha qayta taqsimlaydi.

Birinchidan, daromadlar aholining turlicha daromad oladigan qatlamlari orasida qayta taqsimlanadi. Qo'llaniladigan progressiv soliq stavkasi bunga imkon beradi. Masalan, O'zbekistonda aholi daromadlari progressiv soliq stavkasi bilan soliqqa tortiladi. 2005 yilda o'rnatilgan shkalaga ko'ra dastlabki o'rnatilgan 5 minimal ish haqiga teng bo'lgan daromaddan 13 %, bundan ortiq bo'lgan keyingi 5 minimal ish haqiga teng bo'lgan daromaddan 21 %, daromadning 10 minimal ish haqidan ortgan qismidan esa 30 % stavka bilan soliq undiriladi. O'rnatilgan shkala kam daromad oluvchilardan kamroq soliq undirish, ko'p daromad oluvchilardan esa ko'proq soliq undirish imkonini beradi. Davlat tomonidan moliyalashtiriladigan turli ijtimoiy yordam to'lovlari esa aynan kam daromadga ega oilalarga ko'rsatiladi.

Shuningdek, davlat Pensiya jamg'armasi, Bandlik jamg'armasi, Kasaba uyushmasi jamg'armalariga ijtimoiy sug'urta ajratmasi to'lovlarini ish beruvchilar (korxonalar)dan va ishlovchilardan undiradi. O'zbekistonda korxonalar 2005 yil holatiga ko'ra sof tushumning 0,7 foizi va ish haqi fondining 31 foizi miqdorida, ishlovchilar esa ish haqining 2,5 foizi miqdorida ijtimoiy sug'urta to'lovlarini amalga oshiradi. Bu mablag'lar pensiya ta'minoti, vaqtincha ishga layoqatsizlik bo'yicha kasallik varaqasi, ishsizlik nafaqasi, ishsizlarni mehnat birjalari orqali kasbga tayyorlash xarajatlarini qoplash kabi tadbirlarni moliyalashtirishga sarflanadi. Ya'ni, sanab o'tilgan yo'nalishlar bo'yicha ham davlatning daromadlarni qayta taqsimlash funksiyasi namoyon bo'ladi.

8.5. Resurslarni qayta taqsimlash

Mamlakat hududlari va iqtisodiyot tarmoqlari o'rtasida umumdavlat manfaatlarini hisobga olgan holda resurslarni qayta taqsimlash davlatning muhim funksiyalaridan biridir.

Iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishini takomillashtirish, ijtimoiy ahamiyatli, ammo foyda ko'rib ishlaymaydigan tarmoq yoki korxonalarni qo'llab-quvvatlash kabi vazifalar daromadlar va resurslarni davlat byudjeti orqali tarmoqlar orasida qayta taqsimlash zaruratini tug'diradi.

Bu vazifa barcha tarmoqlardan olingan soliq tushumlari hisobiga moliyalashtiriladigan markazlashgan investitsiya mablag'larini ustivor tarmoqlarga yo'naltirish, shu tarmoqlarga soliq imtiyozlari, subsidiyalar, imtiyozli kreditlar ajratish orqali amalga oshiriladi.

Kommunal xo'jalik, shu jumladan, jamoat transporti kabi sohalar iqtisodiyot tarmoqlarining samarali ishlashi uchun, normal hayotiy faoliyatni yo'lga qo'yish uchun zarur xizmatlarni ko'rsatsa-da holda rentabelli sohalar bo'lmagani uchun davlat byudjetidan dotatsiya oladilar.

Mamlakat hududlarining resurs salohiyati bir xil emasligi, aholi zichligi, sanoat tarmoqlarining rivojlanishi darajalaridagi farqlar tufayli aholi jon boshiga to'g'ri keladigan YalM , sanoat mahsuloti, pullik xizmatlar, pullik daromadlar kabi ko'rsatkichlar hududlararo farq qiladi. Bu farqlarning chuqurlashuvi, o'z navbatida, milliy iqtisodiyot samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi, hatto rivojlanish darajasi shunday ham past bo'lgan hududlardan kapital qochishi holatlari ro'y berishi mumkin. Bu esa turli hududlar o'rtasidagi iqtisodiy rivojlanish darajalarida mavjud bo'lgan farqni yanada chuqurlashtiradi.

Shu bois davlat byudjet-soliq va pul-kredit siyosati vositalaridan foydalangan holda iqtisodiy ko'rsatkichlar darajasidagi hududiy tengsizlik darajasini yumshatish uchun resurslarni qayta taqsimlaydi. Resurslarga boy, sanoati rivojlangan hududlarning davlat byudjeti daromadlaridagi ulushi yuqori bo'lsa-da byudjet mablag'lari, ijtimoiy ehtiyojlarni hisobga olgan holda, kam rivojlangan hududlar rivojlanishi darajasini jadallashtirish maqsadlarini ko'zlab taqsimlanadi.

Markazlashgan byudjetga kelib tushadigan umumdavlat soliqlarining hududlar ixtiyorida qoldiriladigan ulushini ko'paytirish, ayrim hududlarga kiritiladigan investitsiyalar hisobiga ishlaydigan korxonalariga soliq imtiyozlarini berish, ularni imtiyozli kreditlar bilan ta'minlash, erkin iqtisodiy zonalar tashkil etish davlat hududiy iqtisodiy siyosatining muhim elementlaridan biridir.

Hozirgi zamon iqtisodiyotida davlatning muhim funksiyalaridan biri - bu barqarorlashtirish siyosatini yuritishdir. Davlatning bu funksiyasi boshqa funksiyalar bilan chambarchas bog'liq bo'lgani holda, iqtisodiy o'sishni, inflyatsiya sur'atlarini cheklashni, ishsizlikni me'yor darajasida ushlab turishni, davlat byudjeti va to'lov balansi mutanosibligini hamda milliy valyuta almashinuv kursi barqarorligini ta'minlash kabilarni o'z ichiga oladi. Bu masalalar o'quv qo'llanmamizning tegishli mavzularida atroflicha ko'rib chiqilishi tufayli hozir ularga batafsil to'xtalib o'tirmaymiz.

Qisqacha xulosalar

Bozor kuchlarining iqtisodiyotda mavjud resurslardan to'liq foydalanishni, baholarning barqaror darajasini, ob'ektiv tarzda ro'y deradigan daromadlar darajasidagi tengsizlikni kamaytirishni hamda barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlab turish uchun yetarli emasligi davlatning bozor iqtisodiyotiga aralashuvini zarur qilib qo'yadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiyotga aralashar ekan, davlat erkin bozor iqtisodiyoti uchun huquqiy baza yaratadi, daromadlar va boyliklarni, shuningdek, resurslarni qayta taqsimlaydi hamda makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlab turadi.

Bozor iqtisodiyotining o'zi ishlab chiqarilayotgan tovar va xizmatlarni ularning individual xususiyatlaridan kelib chiqqan holda taqsimlaydi va qayta taqsimlaydi. Ammo, shunday turdagi tovar va xizmatlar ham borki, ularni ishlab chiqarish uchun bozor tizimi rag'bat yarata olmaydi. Shuning uchun ham davlat bunday turdagi tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish vazifasini o'z zimmasiga oladi. Bunday tovar va xizmatlarni ijtimoiy manfaatlarni ko'zlab ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar tarkibiga kiritamiz.

Davlatning mamlakat iqtisodiyotiga aralashuvi - asosan qonunlarni ishlab chiqib joriy etish, bevosita tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarish hamda makroiqtisodiy siyosat vositalari asosida, ya'ni, byudjet-soliq, pul-kredit siyosati vositalari yordamida olib boriladi.

Davlat daromadlarni aholining turli daromad darajasiga ega qatlamlari orasida, daromad va resurslarni esa turli tarmoqlar hamda hududlar o'rtasida qayta taqsimlaydi. Bunda umumdavlat manfaati ustivorligi doimo e'tiborga olinishi kerak.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Davlatning iqtisodiyotga aralashishi zaruriyati qaysi omillar bilan belgilanadi?
2. Davlatning qanday iqtisodiy funksiyalarini bilasiz?
3. Davlatning antimonopol siyosati mohiyatini tushuntirib bering.
4. Nima uchun resurslar va daromadlarni ijtimoiy manfaatlarni e'tiborga olib qayta taqsimlash zarur?
5. Bozor tizimining ijtimoiy manfaatli deb ataluvchi mahsulotlarni ishlab chiqarishga munosabati qanday?
6. Respublika hukumatining bozor iqtisodiyotiga aralashuvidan maqsad nima?
7. Davlatning iqtisodiyotga aralashuvini qaysi yo'nalishda takomillashtirish zarur?

Asosiy adabiyotlar

1. Агапова Т.А., Серегина С.Ф. Макроэкономика: Учебник. - 7-е изд. перераб. и доп. - М.: Издательство “Дело и сервис”, 2005.
2. Аҳмедов Д.Қ., Ишмуҳамедов А.Э., Жумаев Қ.Х., Жумаев З.А. «Макроқўтисодиёт». Т. Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2004.
3. Ивашковский С.Н. Макроэкономика: Учебник.-2-е изд., доп. - М.: Дело, 2002.
4. Макроэкономика. Теория и Российская практика. Под редакцией Грязновой А.Г и Думной Н.Н. - М.: КНОРУС, 2005.
5. Саидова Г., Шадьбаев Т. Макроэкономика. - Т.: ИПАК «Шарк», 2003.

IX BOB FISKAL SIYOSAT

9.1. Fiskal siyosatning mohiyati va usullari

Davlatning asosiy vazifalaridan biri iqtisodiyotni barqarorlashtirish hisoblanadi. Bunday barqarorlashtirishga monetar siyosat vositalari qatori fiskal siyosat orqali ham erishiladi. Fiskal siyosat shuningdek, byudjet-soliq siyosati deb ham aytiladi.

Byudjet-soliq siyosati deganda noinflyatsion YaIM ishlab chiqarish sharoitida iqtisodiyotda to'liq bandlikni, to'lov balansining muvozanatini va iqtisodiy o'sishni ta'minlashga qaratilgan davlat xarajatlari hamda soliqlarini o'zgartirishni o'z ichiga olgan chora-tadbirlar tushuniladi.

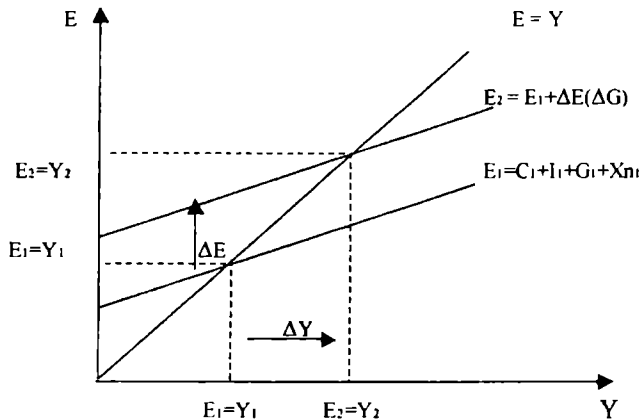
Iqtisodiyot turg'unlik yoki pasayish davrida bo'lganda davlat tomonidan rag'batlantuvchi fiskal siyosat - fiskal ekspansiya olib boriladi. Ya'ni, davlat qisqa muddatda iqtisodiyotning pasayishi muammosini davlat xarajatlarini oshirish yoki soliqlarni kamaytirish, yohud ikkalasini bir vaqtning o'zida olib borish evaziga hal etadi. Uzoq muddatda davlat xarajatlarining yuqori bo'lishi va soliqlarning kamaytirilishi ishlab chiqarish omillarining o'sishiga, natijada, iqtisodiy salohiyatning ko'tarilishiga olib kelishi mumkin. Ammo bunga Markaziy bank tomonidan olib boriladigan pul-kredit siyosatidan samarali foydalanish va davlat xarajatlari tarkibini maqbul holatga olib kelish orqaligina erishish mumkin. Iqtisodiyotda to'liq bandlik va ortiqcha talab natijasida inflyatsiya kelib chiqishi mumkin bo'lgan vaziyatlarda cheklovchi fiskal siyosat - fiskal restriksiya olib boriladi. Cheklovchi fiskal siyosat davlat xarajatlarini (G) kamaytirish yoki soliqlarni (T) oshirish yoki bo'lmasa ikkala tadbimi bir vaqtda olib borish orqali iqtisodiyotning davriy o'sishini chegaralashdan iborat. Qisqa muddatli davrlarda ushbu tadbirlar talab inflyatsiyasini kamaytiradi. Ammo uzoq muddatli davrlardagi yuqori soliqlar iqtisodiyotda stagnatsiyaga olib kelishi mumkin. Bu esa mamlakatning iqtisodiy salohiyatini izdan chiqaradi. Davlat xarajatlaridan samarasiz foydalanish, bunga yana qo'shimcha turtki bo'lishi mumkin.

9.2 Davlat xarajatlari multiplikatori

Qisqa muddatli davrda byudjet-soliq siyosati davlat xarajatlari, soliq va balanslashgan byudjet multiplikatorlari samarasi ta'siri ostida bo'ladi.

$$\Delta G \uparrow \rightarrow \Delta E \uparrow (\Delta E = \Delta G) \rightarrow \uparrow \Delta Y (\Delta Y = \Delta C \times mg)$$

Davlat xarajatlarining ΔG miqdorga o'sishi rejalashtirilgan xarajatlarning ΔE miqdorda o'sishiga va umumiy xarajatlarning egri chiziq bo'yicha yuqoriga surilishiga olib keladi. Bu vaziyatda Yalpi ishlab chiqarish hajmi (ΔY) miqdorida o'sadi.

23-chizma. Davlat xarajatlari o'zgarishining multiplikativ samarasi

6-mavzuda ko'rganimiz singari, xarajatlardagi ozroq o'zgarish daromadlardagi undan ancha katta bo'lgan o'zgarishni keltirib chiqaradi va $\Delta Y / \Delta E = 1 / (1 - b)$ bo'ladi (23-chizma).

$$\Delta Y = \Delta E \times (1 / (1 - b)) = \Delta E \times m$$

Soliqqa tortish hisobga olinmaganda yopiq iqtisodiyot uchun davlat xarajatlari multiplikatori va ishlab chiqarishning muvozanatli hajmini quyidagi tenglamalar sistemasini yechish orqali topish mumkin:

$$\begin{cases} Y = C + I + G \\ C = a + bY \end{cases}$$

Bu yerda:

$Y = C + I + G$ – yopiq iqtisodiyot uchun asosiy makroiqtisodiy ayniyat;

Tenglamalar sistemasini Y uchun echib quyidagi natijani olamiz:

$$Y = (1 / (1 - b)) (a + I + G);$$

Bu yerda: $1 / (1 - b)$ – yopiq iqtisodiyotda soliqqa tortish hisobga olinmagan vaziyatda xarajatlar multiplikatori;

$(a + I + G)$ – avtonom xarajatlar;

$b = MPC$ – istemolga chegaralangan darajadagi moyillik bo'lib, multiplikator miqdorini belgilovchi asosiy omildir.

Soliqqa tortish hisobga olinganda iste'mol funksiyasi o'zgaradi va

$$C = a + b(1 - t)Y$$

ko'rinishini oladi. Bu tenglamani asosiy makroiqtisodiy ayniyatga qo'yib yechsak, quyidagi natijani olamiz:

$$Y = (1 / (1 - b(1 - t))) (a + I + G)$$

Bu yerda:

$1 / (1 - b(1 - t))$ – yopiq iqtisodiyotda xarajatlar multiplikatori;

t – chegaraviy soliq stavkasi.

$$t = \Delta Y / \Delta T$$

Bu yerda:

ΔT – to'lanadigan soliqlar miqdorining o'sishi;

ΔY – daromadlarning o'sishi.

Progressiv soliq tizimi multiplikator samarasini yumshatadi va ishlab chiqarish hamda bandlilik darajalarini barqarorlashtiradi.

Soliqqa tortish hisobga olingan holdagi xarajatlar multiplikatori soliqqa tortish hisobga olinmagan holdagi soliq multiplikatoridan ancha kichikroq miqdorga ega. Chunki daromadlarga aylangan xarajatlarning bir qismi soliq'larga chegirilib, muomaladan chiqadi va multiplikatsiya samarasini pasaytiradi. Bu ikkala formulani solishtirganda ham ko'zga tashlanadi. Shuningdek, ochiq iqtisodiyotda oshgan daromadlarning bir qismi importga yo'naltirilishi mumkin. Oqibatida bu qism muomaladan chiqib ketadi. Shu tufayli unda multiplikator samarasi yopiq iqtisodiyotdagiga nisbatan pastdir.

Ochiq iqtisodiyotda davlat xarajatlarning multiplikator va muvozanatli ishlab chiqarish hajmi quyidagi tenglamalar sistemasini yechib topiladi:

$$\begin{cases} Y = C + I + G + X_n \\ C = a + b(Y - Y_t) \\ X_n = g + m'Y \end{cases}$$

Agarda 2 va 3 tenglamalarni asosiy makroiqtisodiy ayniyatga qo'yib yechsak, quyidagi yechimga ega bo'lamiz:

$$Y = (1 / (1 - b(1 - t) + m')) (a + I + G + g)$$

Bu yerda:

$1 / (1 - b(1 - t) + m')$ ochiq iqtisodiyotda davlat xarajatlar multiplikatori.

9.3. Soliq multiplikatori

Soliqlarni kamaytirish ham muvozanatli daromadlar darajasiga multiplikativ ta'sir ko'rsatadi. Soliqlar miqdorini ΔT ga kamaytirsak, tasarrufdagi daromad darajasi ΔT ga oshadi. Iste'mol xarajatlari mos tarzda $\Delta T \times b$ (bu yerda b -iste'molga chegaraviy moyillik) miqdorga oshadi va u rejalashtirilgan xarajatlar egri chizig'ini yuqoriga siljitadi, milliy ishlab chiqarish hajmini esa ΔU ga oshiradi.

Soliq multiplikatsiya samarasi davlat xarajatlari singari soliqlarning bir marta o'zgarishi oqibatida iste'molning bir necha bor o'zgarishiga boqliq.

$$\begin{aligned} T \downarrow (\Delta T) &\rightarrow Yd \uparrow (\Delta Yd = -\Delta T) \rightarrow C \uparrow (\Delta C = b(-\Delta T)) \rightarrow E \uparrow (\Delta E = b(-\Delta T)) \\ &\rightarrow Y \uparrow (\Delta Y = b(-\Delta T)) \rightarrow C \uparrow (\Delta C = b(b(-\Delta T))) \rightarrow E \uparrow (\Delta E = b^2(-\Delta T)) \rightarrow Y \uparrow (\Delta Y = \\ &b^2(-\Delta T)) \rightarrow C \uparrow (\Delta C = b(b^2(-\Delta T))) \text{ va hokoza.} \end{aligned}$$

Demak, soliq multiplikatorini quyidagicha tasvirlash mumkin:

$$\Delta Y / \Delta T = -b / 1 - b$$

Agar davlat byujetiga barcha soliq tushumlari joriy daromad $-Y$ dinamikasiga bog'liq deb hisoblasak, soliq funksiyasi $T = tY$ ko'rinishni oladi. Bu holatda iste'mol funksiyasi quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

$$C = a + b(Y - tY) = a + b(1 - t)y$$

Soliq multiplikatori esa quyidagi ko'rinishni oladi:

$$m_t = -b / (1 - b(1 - t))$$

Bu yerda:

m_t – yopiq iqtisodiyot uchun soliq multiplikatori.

To'liq soliq funksiyasi $T = T_a + tY$ ko'rinishga ega.

T_a – avtonom soliqlar (masalan, mulkka, yerga soliqlar).

To'liq soliq funksiyasini e'tiborga olsak, iste'mol funksiyasi quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

$$C = a + b[Y - (T_a + tY)]$$

Iste'mol funksiyasining ushbu shaklini hamda sof eksport funksiyasini hisobga olib ochiq iqtisodiyot uchun soliq multiplikatorini hisoblasak u

$$m_t = -b / (1 - b(1 - t) + m') \quad \text{ko'inishini oladi.}$$

Demak, soliqlarning bir miqdorga kamaytirilishi yoki ko'paytirilishi natijasida YalM hajmining bundan necha marta ko'p miqdorga o'zgarishi iste'molga chegaralangan moyillik, chegaraviy soliq stavkasiga va importga chegaralangan moyillik darajalariga bog'liq.

9.4. Balanslashgan byudjet multiplikatori

Ochiq iqtisodiyotda davlat xarajatlari multiplikatori va soliq multiplikatorini hisobga olganda muvozanatli ishlab chiqarish hajmi modeli quyidagicha bo'ladi:

$$Y = (I / (1 - b(1 - t) + m')) (a + I + G + g) - (b / (1 - b(1 - t) + m')) Ta$$

Aytaylik, hukumat o'z xarajatlarini qandaydir miqdorga oshirdi va bu xarajatlarni moliyalashtirish uchun soliq miqdorini ham shuncha oshirdi.

Bunda davlat xarajatlari va avtonom soliqlar miqdorlarining bir vaqtning o'zida bir xil miqdorda o'zgarishi natijasida daromadlarning jami o'zgarishi (ΔY) miqdori quyidagiga teng bo'ladi:

$$\Delta Y = (I / (1 - b(1 - t) + m')) \Delta G - (b / (1 - b(1 - t) + m')) \Delta Ta$$

Agar davlat xarajatlari va avtonom soliqlar bir xil miqdorga ko'paysa muvozanatli ishlab chiqarish hajmi shu miqdorga teng yoki undan kamroq summaga ko'payadi. Buni balanslashgan byudjet multiplikatori deb yuritiladi. Balanslashgan byudjet multiplikatori birga teng yoki undan kichikroq bo'ladi.

Davlat xarajatlari o'zgarishidan yuzaga keladigan multiplikativ samara soliqlar pasayishidan olinadigan multiplikativ samaradan kattaroq bo'ladi. Bu holat davlat xarajatlarining daromadlar va is'temol hajmiga ta'siri (soliqlar o'zgarishi ta'siriga nisbatan) kuchliroq ekanligi oqibatidir.

Ushbu farq fiskal siyosat vositalarini tanlashda muhim rol o'ynaydi. Agar hukumat davlat sektorini kengaytirmoqchi bo'lsa, davriy pasayishni tugatish uchun o'z xarajatlarini oshirishi, inflyatsiyani cheklash uchun esa soliqlarni oshirishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

Aksincha, fiskal siyosat davlat sektorini cheklashga qaratilgan bo'lsa, davriy pasayish sharoitida soliqlarni kamaytiradi, davriy ko'tarilish paytida esa davlat xarajatlarini oshirish maqbul yo'l hisoblanadi.

9.5. Diskret va nodiskret fiskal siyosat

Hukumatning bandlik darajasi, ishlab chiqarish hajmi, inflyatsiya sur'atlari va to'lov balansi holatini o'zgartirishga yo'naltirilgan maxsus qarorlarni qabul qilish natijasida davlat xarajatlari, soliqlar va davlat byudjeti qoldig'ining maqsadli o'zgartirilishi diskret fiskal siyosat deyiladi. Diskret fiskal siyosat yuritilganda iqtisodiy pasayish davrida jami talabni rag'batlantirish uchun davlat xarajatlarining oshirilishi va soliqlarning kamaytirilishi natijasida davlat byudjeti kamomadi yuzaga keltiriladi. O'z navbatida davriy ko'tarilish paytida byudjet ortiqchaligi yuzaga keltiriladi.

Diskret fiskal siyosat iqtisodiy tebranishlarni yumshatishda muhim rol o'ynasa-da, uning ayrim kamchiliklari mavjud. Bu, avvalambor, vaqt oraliqlari bilan bog'liq. Ya'ni, iqtisodiyotda pasayish yoki inflyatsion zo'riqishning paydo bo'lishi, bu holatlarni aniqlash, yuzaga kelgan muammolarni hal etish uchun davlat xarajatlari va soliq tushumlarini o'zgartirish borasida qaror qabul qilish, bu qaror bajarilishini ta'minlash jarayonlarining har biri o'rtasida ma'lum vaqt o'tadi.

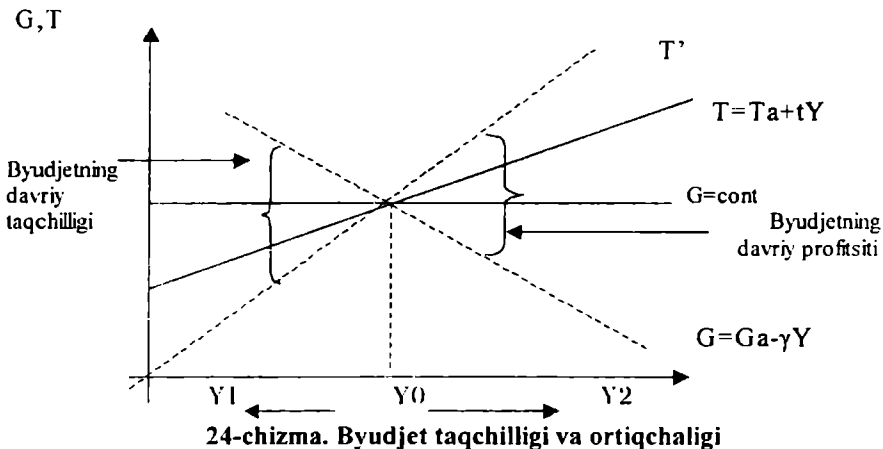
Bu vaqt davomida iqtisodiy vaziyat o'zgaradi va ko'rilgan chora-tadbirlar kutilgan natijani bermasligi mumkin. Shu tufayli davriy tebranishlarni avtomatik tarzda yumshatib turish mexanizmini yaratish zarurati yuzaga keladi.

Nodiskret fiskal siyosat – davlat xarajatlari, soliqlar va davlat byudjeti qoldig'ini avtomatik o'zgartirishni ko'zda tutadi. Nodiskret fiskal siyosat o'rnatilgan barqarorlashtirgichlarga asoslanadi. Rivojlangan davlatlarda o'rnatilgan barqarorlashtirgichlar rolini progressiv soliq tizimi, davlat transfertlari tizimi va foydada ishtirok etish tizimi o'ynaydi. Nodiskret fiskal siyosat davriy tebranishlarni yumshatish uchun hukumatning bevosita aralashuvini talab etmaydi. Davriy pasayish sharoitida daromadlar pasayishi tufayli soliq stavkalari pasayadi. Bu esa jami talabning oshishiga, ishlab chiqarishni kengaytirishga rag'batninh yuzaga kelishiga olib keladi. Shuningdek, pasayish davrida davlat transfertlari, jumladan ishsizlik nafaqasi to'lovlari miqdori oshadi. Bu holat ham jami talabni oshirib, jami taklif hajmining oshishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Iqtisodiy yuksalish davridagi ortiqcha talab iqtisodiyotga inflyatsion ta'sir ko'rsatayotgan sharoitda, daromadlar darajasi oshishi bilan, soliqlar stavkalari pasayadi va bu jami talabga cheklovchi ta'sir ko'rsatadi. Ayni paytda davlat xarajatlari (ishsizlarga nafaqalar, davlat transfertlarining bir qancha turlari) ham pasayadi. Ammo nodiskret fiskal siyosat vositalari iqtisodiy tebranishlarni to'liq yumshatish imkonini bermaydi va u diskret fiskal siyosat yuritishni inkor etmaydi.

9.6. Byudjet taqchilligi va ortiqchaligi

Iqtisodiyotning oʻrnatilgan barqarorligi darajasi davriy byudjet taqchilligi va ortiqchaligi miqdorlariga bogʻliq. Davriy taqchillik (ortiqchalik) iqtisodiy faollik pasayishi (oshishi) sharoitida soliq tushumlarining avtomatik kamayishi (oʻshishi) va davlat xarajatlarining avtomatik oshishi (kamayishi) natijasida yuzaga keladigan davlat byudjeti taqchilligi (ortiqchaligi)dir.

Davriy pasayish bosqichida soliqlarning avtomatik pasayishi va davlat transfertlarining oshishi natijasida byudjet taqchilligi kelib chiqadi.

Davriy yuksalish bosqichida soliqlarning avtomatik koʻpayishi va davlat xarajatlarining kamayishi natijasida byudjet ortiqchaligi paydo boʻladi. Davlat xarajatlari oʻzgarmas boʻlgan sharoitda ham byudjet taqchilligi va ortiqchaligi mavjud boʻlishi mumkin. Davriy taqchillik va ortiqchalik miqdorlari soliq va byudjet funksiyalari grafiklarining «tikligiga» bogʻliq. Soliq funksiyasi (T) ning egilish burchagi chegaraviy soliq stavkasi (t) ning miqdoriga bogʻliq. t qancha yuqori boʻlsa T chizigʻi shuncha tik boʻladi. Davlat byudjetidan beriladigan transfertlar hajmi oʻzgarishining daromadlar oʻzgarishiga bogʻliqligini xarakterlovchi γ koeffitsient qancha kichik boʻlsa, G chizigʻi ham shuncha tik boʻladi. Demak daromad oshgani sari byudjetga soliq toʻlovlari oshaveradi, byudjetdan transfert toʻlovlari esa kamayadi. Davlat xarajatlari daromadga bogʻliq boʻlmagan oʻzgarmas miqdor boʻlganda t qanchalik katta boʻlsa T chizigʻi shuncha tik va iqtisodiyotning oʻrnatilgan barqarorligi darajasi ham shunchalik yuqori boʻladi. Ammo iqtisodiy

o'sishning ta'minlash vazifasi T va G chiziqlarining yotiqroq bo'lishini taqozo etadi. O'rnatilgan barqarorlashtirgichlar muvozanatli YaMM hajmini, uning potensial hajmi darajasi atrofidagi tebranish sababini to'liq tugatmaydi va ishlab chiqarishning har qanday darajasida mavjud bo'lishi mumkin.

To'liq bandlikni ta'minlagan diskret fiskal siyosat yuritilishi natijasida davlat byudjetining tarkibiy taqchilligi (ortiqchaligi), ya'ni to'liq bandlik sharoitida byudjet xarajatlari (daromadlari) va daromadlari (xarajatlari) o'rtasidagi farq yuzaga keladi.

Davriy taqchillik ko'pincha davlat byudjetining haqiqiy taqchilligi va tarkibiy taqchillik farqi sifatida baholanadi.

9.7. Byudjet ortiqchaligini chegirib olish va byudjet kamomadini moliyalashtirish usullari

Davlat byudjeti kamomadini moliyalashtirish usullari:

1. Pul-kredit emissiyasi;
2. Davlat zayomlarini chiqarish;
3. Davlat byudjetiga soliq tushumlarini ko'paytirish.

Davlat byudjeti kamomadi pul chiqarish orqali qoplanganda muomalada pul massasini ko'paytirish inflyatsiyaga olib keladi.

Inflyatsiya darajasi oshganda Oliver-Tanzi samarasi paydo bo'ladi. Ya'ni, soliq to'lovchilar tomonidan davlatga to'lanadigan soliqlar to'lovini atayin kechiktirish hollari yuzaga keladi. Bu esa davlat byudjeti kamomadi oshishiga olib keladi. Byudjet taqchilligi tufayli davlat xususiy ishlab chiqaruvchilardan tovarlar va xizmatlar sotib olsa-yu, lekin ular to'lovlarni kechiktirsa, xususiy ishlab chiqaruvchilar o'z mahsulotlari narxlarini oldindan oshirib qo'yishadi. Bu esa inflyatsiyaning oshishiga olib keladi.

Agar davlat byudjeti taqchilligi davlat zayomlarini chiqarish orqali moliyalashtirilsa, ularning sotilishi natijasida pulga talab oshadi. Bu esa o'z navbatida foiz stavkasining ko'tarilishiga olib kelishi mumkin. Oqibatda investitsiya xarajatlari, sof eksport hajmi va qisman iste'mol xarajatlari kamayadi. Pirovardida siqib chiqarish samarasi ro'y beradi va u fiskal siyosatning rag'batlantiruvchi samarasini zaiflashtirib qo'yadi.

Byudjet taqchilligini moliyalashtirishning bu usuli noinflyatsion usul hisoblanganda inflyatsiya xavfini ma'lum muddatga kechiktiradi, xolos. Chunki muddati yetgan zayomlarni sotib olish bilan davlat muomaladagi pul massasini ko'paytiradi. Bu esa, o'z navbatida, baholar darajasining ko'tarishiga sabab bo'ladi. Soliq tushumlarini ko'paytirish byudjet taqchilligini moliyalashtirishning uchinchi yo'li bo'lib, u uzoq muddat talab etadigan soliq islohati o'tkazilishini talab etadi. Bu islohotlar soliq bazasini kengaytirish, soliq stavkalarini kamaytirish, soliq yukini ishlab

chiqaruvchilardan ko'proq mulk egalari va mulkdan foydalanuvchilar zimmasiga o'tkazish orqali soliqlar tushumini ko'paytirishni ko'zda tutadi.

Byudjet ortiqchaligini kamaytirish usullariga muomaladagi pul mablag'larini olib qo'yish va davlat qarzlarini to'lash kiradi.

Davlat qarzlarini to'lash nominal daromadlarni va muomaladagi pul massasini oshirib, baholar darajasining yanada oshishiga olib kelishi mumkin. Shu tufayli byudjetdagi ortiqcha mablag'larni muzlatib qo'yish byudjet kamomadini pasaytirishning nisbatan noinflyatsion usulidir.

9.8. O'zbekiston Respublikasi soliq-byudjet siyosati

Keyingi yillarda O'zbekiston Respublikasida soliq stavkalarining pasayishi natijasida soliq tushumlari qisqarishi tendensiyasi saqlanib qoldi. 2004 yilda Davlat byudjeti daromadlari YaIM ga 23,7 foizni tashkil etdi, bu esa 2003 yilga nisbatan 0,5 foizga, 2000 yilga nisbatan 4,8 foizga kamdir (5-jadval). Bu esa iqtisodiyotda soliq yukining izchil kamayayotganligidan dalolat beradi.

5-jadval

O'zbekiston Respublikasida davlat byudjeti daromadlari tarkibi (YaIM ga nisbatan foizda).

Ko'rsatkichlar	2000	2001	2002	2003	2004
Daromadlar	28,5	26,0	25,2	24,2	23,7
To'g'ri soliqlar	7,5	7,4	6,8	6,4	6,0
Egri soliqlar	16,0	13,5	13,8	14,0	13,8
Mulk solig'i va resurs to'lovlari	2,8	2,4	1,9	2,3	2,6
Ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish uchun soliq	0,3	0,3	0,5	0,4	0,4
Boshqa daromadlar	1,9	2,4	2,2	1,1	0,9

Manba: O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi

Yuridik shaxslar daromadlariga solinadigan soliqlar stavkasining (20 foiz – 2003 yilda, 18 foiz - 2004 yilda) va jismoniy shaxslar daromadlari soliq stavkalarining (32 foiz – 2003 yilda, 30 foiz – 2004 yilda) pasaytirilishi YaIMda to'g'ri soliqlar ulushining kamayishiga olib keldi. Korxonalarda soliq to'lashning ixchamlashtirilgan tizimiga o'tilishi oqibatida YaIM da egri soliqlar ulushi pasaya bordi. Mulkdan tushadigan soliqlar stavkasining oshirilishi natijasida (2003 yilda 3,0 foizdan 2004 yilda 3,5 foizgacha) resurslar bo'yicha to'lovlar va mulk solig'i to'lovlari bo'yicha tushumlar ko'paygan (2003 yildagi -2,3 foizdan 2004 yilgi 2,6 foizgacha). 2004 yilda Davlat byudjeti xarajatlari YaIM ga nisbatan (6-jadval) 24,6 foizni tashkil

etdi, ya'ni 2000 yilga nisbatan 4,9 foizga kamaydi. Bu asosan ijtimoiy sohaga, ijtimoiy sohaga va markazlashtirilgan investitsiyalarni moliyalashtirishga sarflangan investitsiyalarning YaIM dagi ulushi kamayishi hisobiga ro'y berdi. Bu davr mobaynida iqtisodiyotga sarf qilingan xarajatlarning YaIM dagi ulushi ortishi ma'lum darajada elektroenergiyaga ta'riflarning oshishi natijasida sodir bo'ldi. Ayni paytda jismoniy va yuridik shaxslardan olinadigan soliq stavkalarining, byudjet tashkilotlarida ishlovchilar ish haqlarining oshirib borilishi, yalpi talab hajmining o'sishi orqali, ishlab chiqarish dinamikasiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi.

6-jadval

**O'zbekiston Respublikasida Davlat byudjetining xarajatlar tarkibi
(YaIM ga nisbatan foizda).**

Ko'rsatkichlar	2000	2001	2002	2003	2004
Xarajatlar	29,5	27,0	25,8	24,6	24,6
Ijtimoiy sohaga	10,4	10,2	9,8	9,3	9,3
Ijtimoiy himoyaga	2,3	2,1	2,0	2,1	1,8
Iqtisodiyot uchun xarajatlar	3,0	2,3	2,3	3,0	3,1
Markazlashtirilgan investitsiyalarni moliyalashtirish xarajatlari	6,0	5,0	4,7	3,7	2,7
Davlat hokimiyati boshqaruvi va sud organlariga xarajatlar	0,6	0,6	0,5	0,5	0,5
Boshqa xarajatlar	7,2	6,8	6,5	6,4	5,6

Manba: O'zbekiston Respublikasi Moliya Vazirligi.

Olib borilgan izchil makroiqtisodiy siyosat natijasida davlat byudjeti taqchilligi pasaytirildi va 2003, 2004 - yillarda YaIM ga nisbatan 0,4 foizni tashkil etdi (1992 yilda 12 foiz). Bu umume'tirof etilgan 3 foiz li me'yordan ancha past ko'rsatkichdir.

7-jadval

O'zbekiston Respublikasida Davlat byudjetining bajarilish darajasi (YaIM ga nisbatan foizda)

Ko'rsatkichlar	2000	2001	2002	2003	2004
Defitsit (-)	-1,0	-1,0	-0,8	-0,4	-0,4
Profitsit (I)					

Manba: O'zbekiston Respublikasi Moliya Vazirligi.

Byudjet taqchilligi asosan noinflyatsion usullar bilan, ya'ni davlat obligatsiyalarini chiqarish hamda xususiyashtirishdan tushgan mablag'lar hisobiga moliyalashtirilmogda. Respublikamizda o'tkazilayotgan soliq-byudjet siyosati makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlab turish, ustivor tarmoqlarni investitsiyalash, ta'lim sohasini jadal rivojlantirish, aholini ijtimoiy himoya qilish maqsadlariga qaratilib kelinmogda.

Qisqacha xulosalar

Fiskal siyosat (byudjet-soliq siyosati) maqsadi iqtisodiy o'sish, baholarning barqaror darajasi, to'liq bandlik va to'lov balansi barqarorligini ta'minlashdan iborat. Bu maqsadlarga erishish uchun davlat xarajatlari va soliqlar bilan manipulyatsiya qilinadi.

Fiskal siyosat cheklovchi yoki rag'batlantiruvchi turlarga bo'linadi. Rag'batlantiruvchi fiskal siyosat iqtisodiyotning pasayish davrida olib borilsa, cheklovchi fiskal siyosat iqtisodiyotda haddan ziyod talab tufayli inflyatsiya paydo bo'lgan sharoitda olib boriladi.

Fiskal siyosat tadbirlari qisqa va uzoq muddatda multiplikator samarasi ta'siri ostida bo'ladi.

Davlat xarajatlari multiplikatori iste'molga chegaralangan moyillik darajasi bilan to'g'ri bog'liqlikka, chegaraviy soliq stavkasi hamda iste'molga chegaralangan moyillik darajasi bilan teskari bog'liqlikka ega.

Davlat xarajatlari va soliqlar miqdorining bir xil miqdorga oshirilishi daraomadlar hajmining ham shuncha miqdorga oshirilishiga olib keladi. Bu holat balanslashgan byudjet multiplikatori bilan izohlanadi.

Iqtisodiy pasayish paytida byudjetning davriy taqchilligi, diskret fiskal siyosat natijasida esa tarkibiy taqchilligi yuzaga keladi. Byudjet taqchilligini moliyalashtirishning maqbul yo'li davlat qimmatli qog'ozlarini chiqarish va ularni sotish hisobiga qarz olishdir.

Respublikamizda o'tkazilayotgan byudjet-soliq siyosati iqtisodiyotga soliq yukini kamaytirish, soliqlarning rag'batlantiruvchi rolini kuchaytirish, barqaror iqtisodiy o'sishga shart-sharoit yaratish, Yalpi talabni oshirish kabi maqsadlarga qaratilgan.

Nazorot va muhokama uchun savollar

1. Rag'batlantiruvchi va cheklovchi fiskal siyosatning qisqa va uzoq muddatdagi natijalarini tushuntirib bering.
2. Davlat xarajatlarining multiplikatori kattaligi qaysi ko'rsatkichlarga bog'liq?
3. Ochiq iqtisodiyotda davlat xarajatlari multiplikatorining kattaligi fiskal siyosat samaradorligiga qanday ta'sir ko'rsatadi?
4. Soliq multiplikatori miqdori qaysi omillarga bog'liq?
5. Balanslashgan byudjet multiplikatorining mohiyati nimada?

6. Diskret fiskal siyosatining kamchiliklarini tushuntirib bering.
7. Byudjet taqchilligi va ortiqchaligi qanday paydo bo'ladi, ular qay yo'sinda tugatiladi?
8. O'zbekiston Respublikasi byudjet-soliq siyosatining asosiy xususiyatlarini izohlab bering.

Asosiy adabiyotlar

1. Агапова Т.А., Серегина С.Ф. Макроэкономика: Учебник. - 7-е изд. перераб. и доп. - М.: Издательство "Дело и сервис", 2005.
2. Аҳмедов Д.Қ., Ишмухамедов А.Э., Жумаев Қ.Х., Жумаев З.А. «Макроқтисодийёт». Т Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2004.
3. Ивашковский С.Н. Макроэкономика: Учебник.-2-е изд., доп. - М.: Дело, 2002.
4. Макроэкономика. Теория и Российская практика. Под редакцией Грязновой А.Г и Думной Н.Н. - М.: КНОРУС, 2005.
5. Саидова Г., Шадыбаев Т. Макроэкономика. - Т.: ИПАК «Шарк», 2003.

X BOB

BANK TIZIMI. PUL-KREDIT SIYOSATI

10.1. Banklar va ularning bozor iqtisodiyotidagi vazifalari

Moliya bozoridagi operatsiyalar moliya muassasalari vositasida amalga oshiriladi. Bunday muassasalarga turli xil banklar, birjalar, depozitariylar, sug'urta kompaniyalari, investitsiya fondlari, agentliklar va hokazolar kiradi.

«Bank» tushunchasi qadimiy fransuzcha «bang» va «banca» so'zlaridan kelib chiqqan bo'lib, «sarrof kursisi, do'koni» degan ma'noni anglatadi. Bunday tushuncha tarixchilarning taxminan 2000 yil muqaddam faoliyat ko'rsatgan bankirlar haqidagi ma'lumotlarida ham mavjud.

Pul munosabatlarining rivojlanishi banklarni yuzaga keltirgan. Bank iqtisodiyot ishtirokchilarining pul yuzasidan bo'lgan aloqalariga xizmat qiluvchi institut (muassasa)dir. Pul bilan bog'liq xizmatlarni amalga oshiruvchi tashkilotlar ko'p, ammo ularning markazida banklar turadi. O'zbekiston Respublikasining «Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi qonunida «bank nima» degan savolga quyidagicha javob topish mumkin:

Bank - tijorat tashkiloti bo'lib, bank faoliyati deb hisoblanadigan faoliyat turlari majmuini amalga oshiradigan yuridik shaxsdir.

O'zbekistondagi bank tizimi O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki, aksiyadorlik-tijorat banklari va xususiy banklardan iboratdir. 2005 yil 1-iyul holatiga ko'ra O'zbekiston Respublikasi bank tizimi 29 tijorat bankini o'z ichiga oldi.

Banklar pul olamini harakatga keltiruvchi motor - yurak, pul bilan bo'ladigan hisob-kitoblarni amalga oshiradi. Hamma pul to'lovlari (transfertlar) banklar orqali o'tadi. Banklar quyidagi ishlarni amalga oshiradi:

- pul va qimmatli buyumlarni omonatga olib, saqlab beradi;
- pul bilan bo'ladigan hisob-kitob operatsiyalarini, xususan, pul to'lash ishlarini bajaradi;
- chet el valyutasini sotadi va sotib oladi;
- o'z qo'lidagi pulni qaytarish, foizlilik va muddatlilik sharti bilan qarz (ssuda)ga beradi, ya'ni, kredit bilan shug'ullanadi;
- o'z puliga aksiya sotib olib, uni boshqa sohaga joylashtiradi;
- biznes yuzasidan maslahat beradi va hokazo.

Bank ishi pul olamida bo'ladigan biznesdir. Bank biznesi foyda topish maqsadida yuritiladi.

Markaziy bankning monopollik mavqei uning mamlakatdagi pul va pirovard natijada iqtisodiy barqarorlik uchun alohida javobgar ekanligi bilan chambarchas bog'liq.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining bosh maqsadi va asosiy vazifalari quyidagilar:

“Markaziy bankning bosh maqsadi milliy valyutaning barqarorligini ta'minlashdan iborat.

Asosiy vazifalari:

Monetar siyosatni hamda valyutani tartibga solish sohasidagi siyosatni shakllantirish, qabul qilish va amalga oshirish;

O'zbekiston Respublikasida hisob-kitoblarning samarali tizimini tashkil etish va ta'minlash;

Banklar, kredit uyushmalari va garovxonalar faoliyatini litsenziyalash hamda tartibga solish, banklar, kredit uyushmalari, garovxonalarni nazorat qilish, qimmatbaho qog'ozlar blankalari ishlab chiqarishni litsenziyalash;

O'zbekiston Respublikasining rasmiy oltin valyuta rezervlarini, shu jumladan kelishuv bo'yicha hukumat rezervlarini saqlash va tasarruf etish;

Davlat byudjeti kassa ijrosini Moliya vazirligi bilan birgalikda tashkil etishdan iboratdir”

Tijorat banklari Markaziy bankda o'z qisqa muddatli va o'rta muddatli majburiyatlarining muayyan foiz hajmida «eng kam zahira» deb yuritiladigan foizsiz omonatlarni saqlashga majbur.

Markaziy bank banklar faoliyatini nazorat qilishda o'zining mintaqaviy bo'linmalari orqali kredit muassasalaridan majburiy ravishda axborot, oylik hisobot va yillik Yakuniy balans ma'lumotlarini olish asosida qatnashadi.

Kredit muassasalarining bo'ysinishiga qarab, bank qonunchiligi hamda kredit tizimining pastdan yuqoriga tomon tarkibiy tuzilishiga muvofiq tarzda, bank tizimini ikki asosiy: bir bosqichli va ikki bosqichli turga ajratish mumkin.

Bir bosqichli bank tizimi doirasida barcha kredit muassasalari, jumladan, Markaziy bank ham, yagona bosqichda turadi hamda mijozlarga kredit - hisob xizmati ko'rsatishda bir xil vazifalarni bajaradi.

Ikki bosqichli tizimda banklar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar bo'yiga (vertikal) va eniga (gorizontal) yo'nalishlardagi tuzilishga asoslanadi. Vertikal deganda rahbarlik qiluvchi, boshqaruvchi markaz hisoblangan Markaziy bank bilan quyi bo'g'inlar – tijorat va ixtisoslashgan banklar o'rtasidagi bo'ysunish munosabatlari, gorizontal deganda esa turli quyi bo'g'inlar o'rtasidagi teng huquqli sheriklik munosabatlari tushuniladi.

---

* Ўзбекистон Республикасининг “Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки тўғрисида”ги Қонуни, 3-модда, 1995йил. 21 декабрь / Ўзбекистон банк тизimini ислох қилиш ва эркинлаштириш бўйича қонунчилик ҳужжатлари тўплами. -Т.: Ўзбекистон, 2003.

10.2. Pul-kredit siyosatining maqsadlari va vositalari

Pul-kredit siyosati deganda, to'liq bandlik sharoitida Yalpi milliy mahsulot ishlab chiqarishga inflyatsiyaning ta'sirini kamaytirish yoki bartaraf etish maqsadida muomaladagi pul miqdorini o'zgartirishga qaratilgan chora-tadbirlar tushuniladi. Pul kredit siyosati davlat tomonidan belgilanadi va uni Markaziy Bank amalga oshiradi. Uning yordamida har qanday davlat mamlakatda iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash vazifasini hayotga tatbiq etadi.

Pul-kredit siyosatini amalga oshirishning pirovard maqsadlari iqtisodiy o'sishni, to'liq bandlikni, baholarning hamda to'lov balansining barqarorligini ta'minlashdan iborat.

Bu maqsadlarga erishish uchun milliy valyutani muomaladagi pul massasi, foiz stavkasi va milliy valyuta almashinuv kursining optimal kattaliklarini ta'minlab turish zarur bo'ladi. Bu vazifalarni amalga oshirish uchun Markaziy Bank qator vazifalardan foydalanadi.

Pul-kredit siyosatining uchta asosiy vositasi ajratib ko'rsatiladi:

1. Hisob stavkasi;
2. Majburiy zahiralarni normasi;
3. Ochiq bozordagi operatsiyalar.

Markaziy bank ular yordamida pul yoki asosan bank depozitlari ko'rinishidagi pul massasiga yoki foiz stavkasiga ta'sir o'tkazadi, taklifini o'zgartiradi va shular orqali pul-kredit muomalasini tartibga solib turadi.

10.3. Ochiq bozordagi operatsiyalar va hisob stavkasi

Ochiq bozordagi operatsiyalar – Markaziy bank tomonidan davlat obligatsiyalarini (qimmatli qog'ozlarni) tijorat banklari va aholidan sotib olish va ularga sotish bo'yicha operatsiyalardir. Markaziy bank tijorat banklaridan yoki aholidan bu qimmatli qog'ozlarni sotib olar ekan, tijorat banklari zahiralarni sotib olingan obligatsiyalar miqdori hajmida ko'paytiradi. Bu zahiralarni pul bazasiga kiradi, ya'ni yuqori quvvatli pullar bo'lganligi uchun pul taklifi multiplikativ ko'payadi. Markaziy bank tijorat banklari va aholiga obligatsiyalarni sotish bilan zahiralarni hamda tijorat banklarining kredit berish qobiliyatini kengaytiradi. Bu holda pul taklifi qisqaradi.

Hozirda hamma mamlakatlarda pul miqdorini tartibga solishda ochiq bozordagi operatsiyalarni, ya'ni davlat qimmatli qog'ozlarini taklif qilish usulidan keng foydalanilmoqda. Ushbu operatsiyalarni Markaziy bank asosan nufuzi katta banklar guruhi bilan birgalikda amalga oshiradi.

Pul bozorida muomalada pul miqdori ortiqchaligi mavjud deb faraz qilamiz. Tabiiyki, Markaziy bank ortiqcha pul massasini kamaytirishga harakat qiladi. Buning

uchun u o'zida mavjud bo'lgan o'zi qimmatli qog'ozlarini ochiq bozorda aholi va banklarga taklif etadi, ular esa uni xarid qila boshlaydilar. Davlat qimmatli qog'ozlari (sotish yoki xarid qilish yo'li bilan) taklifi oshib borgan, sari unga bo'lgan baho pasayadi, o'z navbatida, unga bo'lgan foiz (ya'ni, qimmatli qog'ozlarni sotib olganlarga foiz shaklida to'lanadigan haq) oshadi, bu esa unga bo'lgan talabni oshiradi. Banklar va aholi qimmatli qog'ozlarni ko'proq xarid qila boshlaydi, pirovard natijada banklarning zahiralari qisqaradi, o'z navbatida, bu hol pul taklifining bank multiplikatoriga teng nisbatda qisqarishiga, shuningdek, bank zahirasi va pul taklifining ortishiga olib keladi. O'zbekiston Respublikasi Markaziy Banki ham pul kredit siyosatini yuritishda bu vositaning rolini keskin oshirishni maqsad qilib olgan.

Pul kredit siyosatini amalga oshirishning muhim vositalardan biri – bu hisob stavkasi siyosatidir. Hisob stavkasi yoki qayta moliyalash stavkasi deb Markaziy bank tomonidan tijorat banklariga beriladigan ssudaning foiz stavkasi tushuniladi. Bu ssudalarni tijorat banklari ayrim ko'zda tutilmagan zarurat tug'ilganda va moliyaviy ahvoli mustahkam bo'lgan hollardagina oladilar. Hisob stavkasining pasayishi bilan tijorat banklarida Markaziy bankdan qo'shimcha zahiralarni olish imkoniyatlari kengayadi. O'z navbatida, bu tijorat banklarining zahiralardan yangi kreditlar berishi bilan pul taklifini ko'paytiradi. Yana shunday hollar mavjudki, Markaziy bank hisob stavkasini ko'tara borib, tijorat banklari tomonidan qo'shimcha zahiralarni olish yo'lidagi to'siqlarni biroz ko'targanday bo'ladi va kreditlar berish bo'yicha ularning faoliyatini pasaytiradi, shu yo'l bilan pul taklifini cheklaydi. Agar ushbu stavka past bo'lsa, unda tijorat banklari ko'proq kredit olishga harakat qiladilar. Natijada banklarning ortiqcha zahiralari ortib boradi va muomaladagi pul massasi miqdorining oshib borishiga olib keladi. Agarda hisob stavkasi miqdori yuqori bo'lsa, unda banklar kamroq kredit olishga, olganlarini esa qaytarib berishga harakat qiladilar, pirovard natijada ortiqcha bank zahiralari qisqaradi, muomaladagi pul miqdori kamayadi.

Bu ko'rsatkichlar darajasi turli mamlakatlarda iqtisodiy vaziyatga qarab turlicha maqsadda bo'ladi. O'zbekiston Respublikasida qayta moliyalashtirish stavkasi 2001 yilda o'rtacha 26,8 foiz, 2003 yilda o'rtacha 27,1 foiz, 2004 yilda o'rtacha 18,8 foizni tashkil etgan bo'lsa, 2004 yilning dekabr oyidan 16 foizgacha tushirildi. Amaliyotda, davlatlar hisob stavkasi siyosatini ochiq bozordagi operatsiyalar siyosati bilan muvofiqlashtirilgan holda olib borishga harakat qiladilar.

10.4. Majburiy zahiralash normasi

Pul-kredit siyosatini yuritish vositalaridan yana biri – bu majburiy bank zahira me'yori o'zgartirish siyosatidir. Majburiy zahiralash – bu kredit maqsadlari uchun ishlatilmaydigan bank omonatlarining bir qismidir. Zahira normasi ikki asosiy

funksiyani bajaradi: bank likvidligini joriy tartibga solish uchun sharoit yaratadi va kredit emissiyasini cheklaydi. Markaziy bank tijorat banklarining Markaziy bankda ushlab turishga majbur bo'lgan zahiralari eng quyi normani o'rnatadi va shu vosita yordamida ularning kreditlash qobiliyatiga, imkoniyatiga ta'sir etadi. Bu me'yor qanchalik yuqori bo'lsa, ortiqcha zahiralari shunchalik kam va tijorat banklarining kredit berish yo'li bilan «pullarni barpo etish» shunchalik qobiliyati past bo'ladi. Ilk majburiy zahira normalari AQSh da 1865 yilda joriy qilingan edi. Agar Markaziy bank majburiy bank zahirasini kamaytirsam, ortiqcha bank zahiralari ortadi, bu esa pul taklifining multiplikatsion ortishiga olib keladi. Masalan, ushbu me'yor 25 foiz bo'lsa, unda bankka qo'yilgan 800 so'mdan 200 so'm majburiy bank me'yorini tashkil etadi. Bunda bank faqat 600 so'mni qarzga berishi mumkin bo'ladi. Endi faraz qilaylik, me'yor 10 foiz ga tushiriladi, unda bank 720 so'mni qarzga berish imkoniyatiga ega bo'ladi va boshlang'ich pul taklifini 720 so'mga oshiradi.

Majburiy bank zahira me'yorini ko'tarish yordamida pul taklifini kamaytiradi. Zero, bu banklarning ortiqcha bank zahiralari qisqarishiga olib keladi. Pul-kredit siyosatini o'tkazishda bu vosita butun bank tizimining asoslariga ta'sir etadi. Turli mamlakatlarda qo'llanilayotgan majburiy zahira normalari turlichadir. Yuqori inflyatsiya darajasi sharoitida Janubiy Koreyada bu norma -100 foiz bo'lgan bo'lsa, Italiyada -25 foizni, Yaponiyada bor yo'g'i -2.5 foizni tashkil etadi.

O'zbekiston Respublikasida majburiy zahiralash normasi keyingi o'n yil davomida sezilarli darajada kamaydi (8-jadval).

8-jadval

O'zbekiston Respublikasi Markaziy Bankining majburiy zahiralash normasi

Anat qilish sanasi	Muddatsiz va muddati 3 yilgacha bo'lgan depozitlar bo'yicha	3 yildan ortiq muddatli depozitlar bo'yicha	Xorijiy valyutadagi depozitlar bo'yicha
01.06.1996 y. gacha	30foiz	10foiz	0foiz
01.06.1996 y.dan	25foiz	10foiz	0foiz
01.12.1997 y.dan	20foiz	10foiz	0foiz
01.03.2000 y.dan	20foiz	20foiz	0foiz
04.07.2004 y.dan	20foiz	20foiz	0foiz
01.02.2005 y.dan	15foiz	15foiz	5foiz

Manba: Экономика Узбекистана., Информационно - аналитический бюллетен за январь-март 2005.- июн., с.13.

Bunday pasayish pul multiplikator miqdorining kattalashishiga va albatta iqtisodiyotda pul taklifining ko'payishiga olib keladi. Tijorat banklarining ortiqcha rezervlari ko'payishi ularning aktiv operassiyalarini ko'paytiradi va bu iqtisodiyotning real sektori rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Pul-kredit siyosati vositalari albatta alohida-alohida ishlatilishi shart emas. Aksincha, ko'pincha bir necha vosita birdaniga qo'llanilishi, ya'ni kompleks siyosat o'tkazilishi ham amaliyotda tez-tez uchrab turadi.

Xo'sh, pul-kredit siyosatining oqibatlari qanday? Davlat tomonidan amalga oshiriladigan pul-kredit siyosati YaIM, bandlik va baholar darajasiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Faraz qilaylik, iqtisodiyotda ishlab chiqarish qisqarmoqda va ishsizlar soni ortib bormoqda. Bunday sharoitda davlat Markaziy bank orqali pul taklifini biz yuqorida ko'rib chiqqan vositalar yordamida oshirishga harakat qiladi. Natijada pul taklifi o'sadi, foiz stavkasi esa kamayadi. Bu investitsiyalarga bo'lgan talabni oshiradi va o'z navbatida, YaIM miqdorining ko'payishiga olib keladi. Bu bilan davlat ma'lum davrda o'z maqsadiga erishadi, ishlab chiqarishning orqaga ketishi to'xtaydi, ishsizlar soni kamayadi, jamiyatning daromadlari esa oshadi.

Pul-kredit siyosatining oqibati to'g'risida gapirganda, bu siyosatning qisqa muddatli va uzoq muddatli oqibatlarini farqlash kerak. Agarda qisqa muddatli davrda davlat pul taklifini oshirilishi natijasida YaIM miqdori o'sishini rag'batlantirilgan hamda ma'lum darajada samaradorlikka erishilgan bo'lsa, uzoq muddatli davrda bu choralarning samaradorligi pasayishi mumkin.

10.5. Pul -kredit siyosatini o'tkazish mexanizmi. Qattiq va yumshoq pul-kredit siyosati

Pul-kredit siyosati asosida iqtisodiyotga pul-kredit siyosatining ta'sir etishi jarayonlarini o'rganuvchi pul nazariyasi yotadi. Ushbu nazariyaga ikki xil yondashuvchi iqtisodchilar o'rtasida esa ko'p yillardan beri tortishuvlar bo'lib kelmoqda. Bularga neokeynschilar nazariyasi va zamonoviy pul miqdori nazariyasi tarafdorlarini kiritamiz. Har ikki nazariya tarafdorlari ham pul taklifining nominal YaIM ga ta'sirini inkor etmaydilar, ammo bu ta'simning ahamiyatiga har xil baho beradilar. Keynschilar fikricha, monetar siyosat yuritishda foiz stavkasi darajasiga monetaristlar fikricha esa, pul taklifi darajasiga asoslanilishi lozim. Keynschilar bozor iqtisodiyotini tartibga solishda davlatning aralashuvini shart deb hisoblashadi, monetaristlar esa uni ortiqcha deb biladilar.

Keynschilar pul taklifining YAMIGa ta'sirini quyidagi ketma-ketlikda amalga oshadi deb hisoblashadi:

- pul taklifining o'zgarishi foiz stavkasining o'zgarishiga olib keladi;
- foiz stavkasining o'zgarishi, o'z navbatida, investitsiyalarga bo'lgan talabni o'zgartiradi;
- investitsiyalarga talab o'zgarishi Yalpi talab (Yalpi xarajatlar) o'zgarishiga olib keladi;
- Yalpi talabning o'zgarishi ishlab chiqarish hajmiga (YaIM ga) ta'sir etadi.

Monetaristlar esa pul miqdorining o'zgarishi bilan YaMM o'zgarishi o'rtasida yaqinroq aloqa mavjud: ya'ni, pul miqdorining o'zgarishi bevosita YaMM o'zgarishiga olib keladi. Buni ular pulning miqdoriy nazariyasi tenglamasi bilan izohlaydilar.

Ayni paytda monetaristlar pulning aylanish tezligini barqaror deb, keynschilar esa, aksincha, beqaror deb hisoblaydilar.

Hozirda mavjud bo'lgan monetaristik siyosatning modellari bu ikki yondashuvni sintez qilgan, ya'ni, bu yondashuvlarning ijobiy jihatlarini qo'shib, o'zida aks ettiradi. Pul kredit siyosatining uzoq muddatli maqsadlariga erishish uchun monetaristik yondashuv ko'proq ishlatiladi. Shu bilan birga qisqa muddatli davrlarda davlat o'zining foiz stavkasiga ta'sir etish usulidan voz kechmaydi.

Markaziy Bank bir vaqtning o'zida ham pul massasini, ham foiz stavkasini o'zgartirmasdan ushlab tura olmaydi. Pulga talab o'sgan holatlarda maqsad foiz stavkasining barqarorligini ta'minlash bo'lsa, Markaziy Bank pul taklifini oshirishga majbur bo'ladi. Bu tadbir yumshoq pul kredit siyosati deb yuritiladi. Pul massasining ko'payib ketishiga yo'l qo'ymaslik uchun pul taklifini cheklash siyosatini qo'llash foiz stavkasining ko'tarilishiga olib keladi va bu siyosat qattiq pul-kredit siyosati deb yuritiladi.

Agar pulga talab inflyatsiya ta'sirida ko'paysa qattiq pul kredit siyosatini qo'llash maqsadga muvofiq bo'ladi. Maboda pulga talab ishlab chiqarish va daromadlarning o'sishi oqibatida oshsa, bunda yumshoq pul-kredit siyosatini qo'llash o'rinlidir.

10.6. Pul-kredit va fiskal siyosatning o'zaro bog'liqligi

Pul-kredit siyosatining ishlab chiqarish hajmiga ta'siri, birinchi paragrafda ta'kidlanganidek, pul taklifi o'zgarishining foiz stavkasi darajasiga, foiz stavkasi o'zgarishining esa investitsiya xarajatlari hajmiga (bu bilan yalpi xarajatlar hajmiga ham) va yalpi xarajatlar o'zgarishining ishlab chiqarish, ya'ni yalpi taklif hajmiga ta'siri ko'rinishida bosqichlana-bosqich ro'y beradi. Foiz stavkasining pul taklifi o'zgarishiga ta'sirchanligi yoki investitsiya xarajatlarining foiz stavkasi o'zgarishiga ta'sirchanligi past bo'lishi pul-kredit siyosatini amalga oshirishda muammolarni keltirib chiqaradi.

Pul-kredit siyosati fiskal va savdo siyosatlari bilan chambarchas bog'liq. Agarda Markaziy bank qayd qilingan valyuta kursini saqlab turishni maqsad qilib qo'ysa mustaqil (ichki) pul siyosatini olib borish mumkin bo'lmay qoladi. Chunki almashinuv kursini ta'minlab turish uchun valyuta zahiralarni ko'paytirib yoki kamaytirib turish iqtisodiyotda pul hajmiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Pul-kredit va fiskal siyosatlarni muvofiqlashtirish bilan bog'liq qiyinchiliklar ham mavjud. Agarda hukumat iqtisodiyotni davlat xarajatlarini

oshirish orqali qo'llab-quvvatlashmoqchi bo'lsa, uning muvaffaqiyatli amalga oshishi ko'proq pul-kredit siyosatining xarakteriga bog'liq bo'ladi. Chunki, bu mo'ljallanayotgan xarajatlar qimmatli qog'ozlar (ya'ni, obligatsiyalar)ni chiqarish evaziga amalga ohsa, pulga bo'lgan talab oshadi va natijada foiz stavkalari ko'tariladi. Bu esa investissiya xarajatlarning kamayishiga olib keladi. Yoki Markaziy bank hukumatning yuqoridagi siyosatini qo'llab-quvvatlash uchun pul taklifini ma'lum miqdorda ko'paytirsam, pul qadrsizlanishi mumkin.

Umuman, barqaror pul-kredit siyosati hukumat tomonidan olib boriladigan fiskal siyosatga hamma vaqt ham mos kelavermaydi.

Qisqacha xulosalar

Bank tizimi Markaziy bank va tijorat banklarini o'z ichiga oladi. O'zbekiston Respublikasida ikki bosqichli bank tizimi shakllangan.

Markaziy bankning bosh maqsadi milliy valyutaning barqarorligini ta'minlashdan iborat.

Pul-kredit siyosatini amalga oshirishning pirovard maqsadlari iqtisodiy o'sish, to'liq bandlikni, baholarning hamda to'lov balansining barqarorligini ta'minlashdan iborat.

Pul-kredit siyosatini amalga oshirishda foiz stavkasi, majburiy zahiralash normasi va ochiq bozordagi operatsiyalar kabi vositalardan foydalaniladi.

Ochiq bozordagi operatsiyalar pul-kredit siyosatining eng progressiv usuli bo'lib, uni qo'llash ko'lami ortib boradi.

O'zbekiston Respublikasida majburiy zahiralash normasi va qayta moliyalash stavkalari kamaytirib borilayotganligi pul-kredit siyosatining nisbatan yumshatilayotganligidan dalolat beradi. Bu inflyatsiya sur'atlarining jilovlanganligi tufayli mumkin bo'ldi va investissiyalar yalpi talab hajmiga ijobiy ta'sir ko'rsatib boshladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Markaziy bank va tijorat banklari funksiyalarini tushuntirib bering.
2. Pul-kredit siyosatining asosiy maqsadi va vazifalari nimalardan iborat?
3. Ochiq bozordagi operatsiyalarning pul taklifiga ta'siri mexanizmini tushuntirib bering.
4. Qayta moliyalash stavkasining o'zgartirilishi pul taklifiga qanday ta'sir etadi?
5. Majburiy zahiralash normasi qaysi maqsadlarda qo'llaniladi va uning pasaytirilishi oqibatlari qanday?
6. Pul-kredit siyosatining yetkazish mexanizmini tushuntirib bering.

7. Yumshoq va qattiq pul-kredit siyosati tushunchalariga izoh bering.
8. Fiskal va pul-kredit siyosatini muvofiqlashtirishning muhimligi nimalar bilan izohlanadi?

Asosiy adabiyotlar

1. Агапова Т.А., Серегина С.Ф. Макроэкономика: Учебник. - 7-е изд. перераб. и доп. - М.: Издательство "Дело и сервис", 2005.
2. Аҳмедов Д.Қ., Ишмухамедов А.Э., Жумасев Қ.Х., Жумасев З.А. «Макроиқтисодиёт». Т.: Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2004.
3. Ивашковский С.Н. Макроэкономика: Учебник.-2-е изд., доп. - М.: Дело, 2002.
4. Макроэкономика. Теория и Российская практика. Под редакцией Грязновой А.Г и Думной Н.Н. - М.: КНОРУС, 2005.
5. Саидова Г., Шадыбаев Т. Макроэкономика. - Т.: ИПАК «Шарк», 2003.

XI BOB

IS - LM MODELI

11.1. IS - LM modelining mohiyati va AD - AS modeli bilan bog'liqligi

Tovar va pul bozorida umumiy muvozanatga erishish shartlarini va makroiqtisodiy siyosat tadbirlarining bu ikki bozorga ta'sirini umumlashtirib tadqiq qilish IS - LM modeli yordamida bajariladi.

IS - LM modeli birinchi marta 1037 - yilda J.Xiks tomonidan keynsning makroiqtisodiy konsepsiyasini izohlash uchun taklif etildi hamda 1949 yilda A. Xansenning "Monetar nazariya va fiskal siyosat" nomli kitobi nashr qilinganidan so'ng u keng yoyildi. Shu sababli bu model Xiks modeli yoki Xiks-Xansen modeli deb ham yuritiladi.

IS - LM modeli qisqa muddatli davrga ham tovarlar, ham pul bozorida birgalikda muvozanat o'rnatilishi mexanizmini xarakterlaydi. Bunda tovarlar bozori deganda ham iste'mol, ham investitsion tovarlar bozori tushuniladi. Garchand iste'mol va investitsion tovarlarga talab turli omillar bilan belgilansada, IS - LM modelida ular bir butun deb qaraladi. Pul bozori deganda xazina veksellari va tijorat qog'ozlari ko'rinishidagi qisqa muddatli kredit vositalarining oldi - sotdi mexanizmi tushuniladi. Bu bozorni obligatsiyalar bozoridan farqlash zarur. Pulning obligatsiyalarda ifodalangan nisbiy bahosi – bu obligatsiyalar bo'yicha foiz stavkasidir.

"IS - LM modeli (investitsiyalar - jamg'armalar, likvidlilikni afzal ko'rish – pul) – Yalpi talab funksiyasini belgilovchi iqtisodiy omillarni aniqlash imkonini beruvchi tovar-pul muvozanati modeli". AD-AS modelida tovar va pul bozorlarining aloqasi e'tiborga olingan edi. Ya'ni tovarlar va xizmatlar baholari ko'tarilishi pulga bo'lgan talabni oshirishi va buning o'z navbatida foiz stavkasi ko'tarilishiga olib kelishi, oqibatda esa investitsiya xarajatlari va umuman yalpi xarajatlar kamayishi AD-AS modelida ko'zda tutilgan edi. IS-LM modeli AD-AS modelini qisqa muddatli davrga aniqlashtiradi va bu modelda har ikkala bozor ham yagona makroiqtisodiy tizim sektorlari sifatida namoyon bo'ladi.

Model bu sektorlarda tarkib topgan sharoitlarga bog'liq tarzda foiz stavkasi "R" bilan daromad darajasi "Y" ning muvozanatli darajasini belgilaydi.

11.2. Modelning asosiy tenglamalari

IS-LM (investitsiya - jamg'armalar, likvidlilikning afzalligi - pul) modeli foiz stavkasi "R" bilan daromadlar "Y" ning bir vaqtning o'zida har ikkala bozorda muvozanatni ta'minlaydigan kombinatsiyalarini topish imkonini beradi.

Modelning asosiy tenglamalari quyidagilar:

---

* Агапова Т.А., Серегина С.Ф. - Макроэкономика: Учебник. - 7-е изд. перераб. и доп. - М.: Издательство "Дело и сервис", 2005.

1. $Y = C + I + G + X_n$ — asosiy makroiqtisodiy ayniyat.
2. $C = a + b(Y-T)$ — iste'mol funksiyasi, bu yerda $T = T_a + tY$.
3. $I = e - dR$ — investitsiya funksiyasi.
4. $X_n = d - m'Y - nR$ — sof investitsiya funksiyasi.
5. $M/P = kY - hR$ — pulga talab funksiyasi.

IS-LM modelida ko'rilgan barcha tenglamalar bajarilsa muvozanatga erishiladi. Modelning endogen o'zgaruvchilari - Y, C, I, X_n va foiz stavkasi - R .

Modelning ekzogen o'zgaruvchilari - G, M_s va chegaraviy soliq stavkasi - t .

a, b, c, d, m', n, k va h empirik koeffitsientlar bo'lib, musbat va nisbatan barqarordir.

Y haqiqiy < Y potensial bo'lgan qisqa muddatli davrga muvozanat ko'rib chiqilayotganda, modelda, baholar darajasi o'zgarish deb foiz stavkasi R va daromad Y esa o'zgaruvchan deb olinadi.

Y haqiqiy = Y potensial bo'lgan, ya'ni to'liq bandlik sharoitida baholar darajasi P - o'zgaruvchan, M_s nominal kattalik va boshqa barcha o'zgaruvchilar esa real kattaliklardir.

11.3. IS egri chizig'i va uning tenglamasi

IS egri chizig'i tovarlar, xizmatlar bozorida foiz stavkasi " R " va daromadlar darajasi " Y " ning kombinatsiyalarini xarakterlovchi, bir vaqtning o'zida asosiy makroiqtisodiy ayniyat, iste'mol, investitsiya va sof eksport funksiyalari qondiriladigan nuqtalarning geometrik joylashuvini xarakterlaydi. Bu egri chiziqning har bir nuqtasida investitsiyalar va jamg'armalar o'zaro teng bo'ladi.

IS-egri chizig'ini Keynes xochi va investitsiya funksiyasi grafigi yordamida keltirib chiqaramiz (25-,26-, va 27-chizmalar).

Foiz stavkasining R_1 dan R_2 ga qadar ko'tarilishi investitsiyalar miqdorining I_1 dan I_2 ga qadar kamayishiga olib keladi. Bu haqiqiy xarajatlar egri chizig'ining E_1 dan E_2 ga qadar pastga tomon $\Delta E = \Delta I$ ga teng miqdorda surilishiga olib keladi. Oqibatda daromadlar miqdori Y_1 dan Y_2 qadar

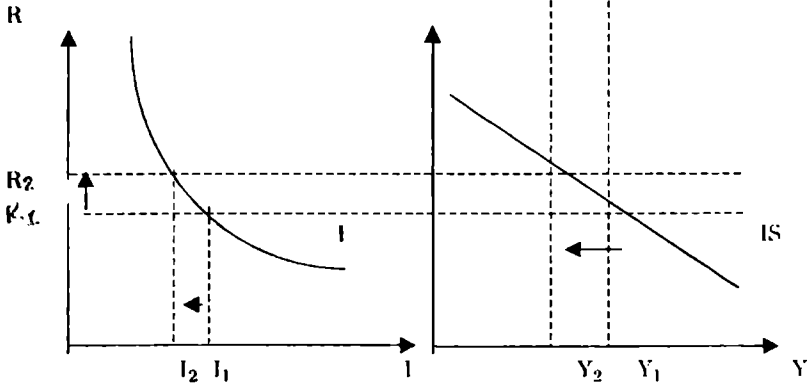
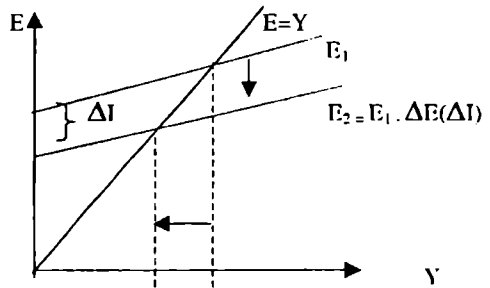
$\Delta Y = \Delta E \times m$ miqdorga pasayadi, bu yerda ($m = 1/(1-b(1-T)+m')$).

Demak, tovarlar va xizmatlar bozorida daromadlar darajasi va foiz stavkasi dinamikasi o'rtasida teskari bog'liqlik mavjud.

R o'zgarish holda IS egri chizig'ining o'ngga yoki chapga siljishi quyidagi omillar ta'sirida ro'y beradi:

- iste'mol xarajatlari darajasi;
- davlat xaridi darajasi;
- sof soliqlar (soliqlar - subsidiyalar - transfertlar);
- investitsiyalar hajmining (R ning mavjud stavkasida) o'zgarishi.

25-chizma. Keynes xochi

26-chizma. Investitsiya funksiyasi

27-chizma. IS egri chizig'i

IS tenglamasi avvalo iste'mol, investitsiya va sof eksport funksiyalari tenglamalarini asosiy makroiqtisodiy ayniyatga qo'yib, R va Y ga nisbatan yechish yo'li bilan topiladi.

R ga nisbatan topilgan IS tenglamasi:

$$R = \left(\frac{a + e + g}{d + n} \right) - \left(\frac{(1 - b(1 - t) + m')}{d + n} \right) Y + \left(\frac{1}{d + n} \right) G - \left(\frac{b}{d + n} \right) T_a$$

Bu yerda:

$$T = T_a + t Y$$

Y ga nisbatan topilgan IS tenglamasi:

$$Y = ((a + e + g) / (1 - b(1 - t) + m')) - (I / (1 - b(1 - t) + m')) G - \\ - (b / (1 - b(1 - t) + m')) Ta - ((d + n) / (1 - b(1 - t) + m')) R$$

Bu yerda:

$$T = Ta + t Y$$

$(1 - b(1 - t) + m')$ / $(d + n)$ bu o'rinda IS egri chizig'ining Y o'qiga nisbatan og'ish burchagini ko'rsatadi va fiskal hamda pul - kredit siyosati samaradorligining nisbiy parametrlaridan biri hisoblanadi.

11.4. LM egri chizig'i va uning tenglamasi

LM egri chizig'i o'zgarmas narxlar sharoitida pul vositalari bozorida vujudga keladigan foiz stavkasi va daromadlar darajasi o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni aks ettiradi.

LM egri chizig'ining har bir nuqtasida pulga talab (M_d) pul taklifiga (M_s) teng bo'ladi (liquidity Preference = Money Supply). Pul bozorida bunday muvozanatga daromadning (Y) oshishi bilan foiz stavkasi (R) ko'tarilishiga erishiladi.

Ma'lumki, pulga talab miqdoriga foiz stavkasidan tashqari daromadlar darajasi ham ta'sir ko'rsatadi. Daromadlar yuqori bo'lsa, xarajatlar ham ko'p bo'ladi. Bu esa, o'z navbatida iste'mol va boshqa xarajatlar uchun pulga talabning oshishiga olib keladi. Shunday qilib, daromadlar darajasining yuqoriroq bo'lishi pul talabini oshiradi. Boshqacha aytganimizda, daromadga va pulga talab dinamikasi o'rtasida to'g'ri bog'liqlik mavjud.

Pulga talab funksiyasini quyidagicha yozamiz:

$$M / R = f(R; Y)$$

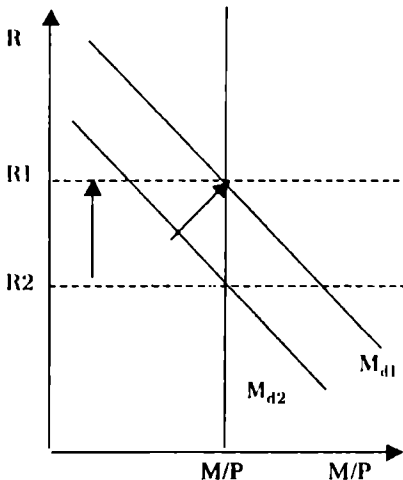
Pul bozori holatini belgilovchi ko'rsatkichlar o'rtasidagi bunday o'zaro munosabatlarni 28-, 29 - chizmalarda tasvirlaymiz.

28-chizmadan ko'rinib turibdiki, pulga bo'lgan talab foiz stavkasi pasayishi bilan, shuningdek, daromadlar ko'payishi natijasida ham oshadi. Daromadlarning oshishi natijasida pulga talab egri chizig'i M_{d1} yuqori surilib, M_{d2} holatini egallaydi va unda pul bozoridagi muvozanat nuqtasi $R1$ holatidan $R2$ holatiga o'tadi.

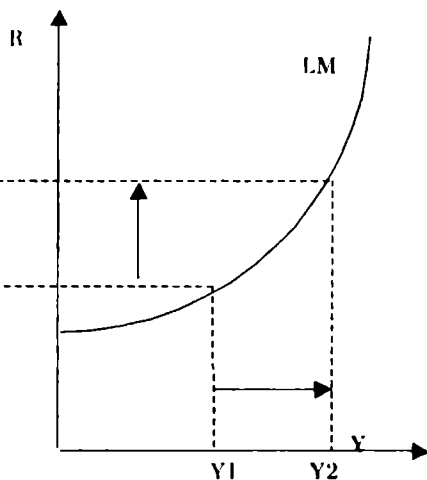
Shunday qilib, yuqoriroq daromad yuqoriroq foiz stavkasiga olib keladi. Buni LM egri chizig'i aks ettiradi. U pul bozorida foiz stavkasi va daromad o'rtasidagi

munosabatlarni ko'rgazmali tarzda ifodalaydi. Daromad darajasi qancha baland bo'lsa, pulga bo'lgan talab shuncha yuqori va shunga muvofiq tarzda muvozanatli foiz stavkasi ham shuncha yuqori bo'ladi.

LM egri chizig'i o'ziga xos konfiguratsiyaga ega: gorizontal qism va vertikal qism. LM egri chizig'ining gorizontal qismi foiz stavkasining (R) minimal darajasidan pasaya olmasligini anglatadi, vertikal qism foiz stavkasining (R) maksimal darajasi chegarasidan tashqarida hech kim o'z mablag'larini likvid (pul) shaklida ushlab turmasligini va ularni qimmatli qog'ozlarga aylantirishini anglatadi.

28-chizma. Pul bozoridagi muvozanat grafiği

29-chizma. LM egri chizig'i grafiği

LM egri chizig'i o'ziga xos: gorizontal va vertikal konfiguratsiyaga ega.

LM egri chizig'ining gorizontal kesmasi foiz stavkasining R_{min} darajadan pastga tushishi mumkin emasligini ko'rsatadi. Egri chiziqning vertikal kesmasi esa foiz stavkasining maksimal R_{max} daraja chegarasidan tashqarida hech kim jamg'armalarini likvid (pul) shaklida ushlab turmasligini va ularni qimmatli qohozlarga aylantirishini anglatadi.

Baholarning o'zgarishi hamda pul taklifi hajmidagi o'zgarishlar LM egri chizig'ining o'ngga yoki chapga siljishiga olib keladi.

LM egri chizig'i tenglamasi pulga talab funksiyasini " R " va " Y " ga nisbatan yechish yo'li bilan topiladi.

" R " ga nisbatan LM egri chizig'i tenglamasi quyidagicha:

$$R = (k / h)Y - (1 / h) (M / P)$$

“Y” ga nisbatan LM egri chizig‘i tenglamasi quyidagicha:

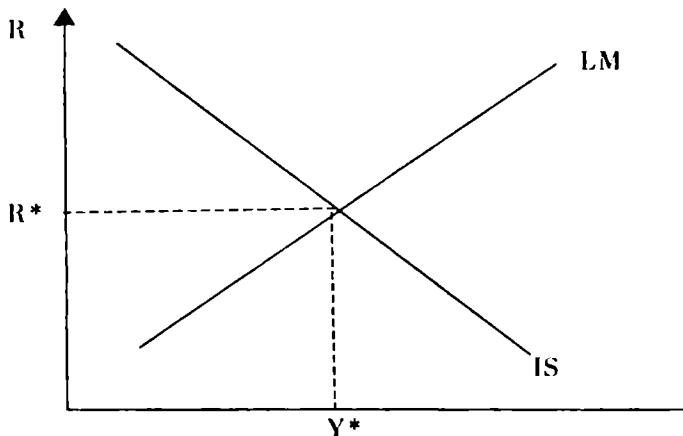
$$Y = (1 / k) (M / P) + (h / k) R$$

k/h koeffitsienti LM egri chizig‘ining Y o‘qiga nisbatan og‘ish burchagini xarakterlaydi hamda fiskal va pul-kredit siyosatining nisbiy samaradorligini baholaydi.

11.5. IS-LM modelida makroiqtisodiy muvozanat

IS-LM egri chiziqlari kesishadigan nuqta IS-LM modelidagi iqtisodiy muvozanat holatini ko‘rsatadi.

Bu nuqta o‘zida shunday foiz stavkasi «R» ni va daromad darajasi «Y» ni aniqlaydiki, bunda tovarlar va xizmatlar bozorida talab va taklif hamda real pul mablag‘lariga bo‘lgan talab va taklif o‘zaro teng bo‘ladi (30-chizma).

30-chizma. IS-LM modelidagi makroiqtisodiy muvozanat

Bu yerda:

R^* -muvozanatli foiz stavkasi;

Y^* - muvozanatli daromad hajmi.

IS va LM egri chiziqalarining o‘zaro kesishishi pul taklifining investitsiyalar va jamg‘armalarni o‘zaro tenglashtiruvchi foiz stavkasining shakllanishi uchun yetarli ekanligini anglatadi.

IS egri chizig‘i rejalashtirilgan xarajatlarga bog‘liq bo‘lganligi uchun uning o‘zgarishi fiskal siyosatdagi o‘zgarishlarni xarakterlaydi. LM pul taklifiga bog‘liq

bo'lganligi uchun undagi o'zgarish monetar siyosat tadbirlari natijasini ko'rsatadi.

Bundan xulosa shuki, IS-LM modeli fiskal va monetar siyosatning iqtisodiyotga birgalikda ko'rsatadigan ta'sirini baholash imkonini beradi. Davlat xarajatlarining o'sishi yoki soliqlarning kamayishi IS egri chizig'ini o'ngga siljitadi. Davlat xarajatlarining kamayishi va soliqlarning oshishi esa bu egri chiziqni chapga siljitadi. Xuddi shuningdek, pul taklifining oshishi LM egri chizig'ini o'ngga, kamayishi esa chapga siljitadi.

IS-LM modeli ma'lum makroiqtisodiy natijalarga erishishning turli variantlarini ko'rib chiqish imkoniyatini beradi. Zero, bir bozorda bo'lgan o'zgarish ikkinchi bozorga ham ta'sir etadi. Masalan, deylik, Markaziy bank ochiq bozordan obligatsiyalar sotib ola boshladi. Natijada pul taklifining ko'payishi (LM egri chizig'ini o'ngga siljishida aks etib) foiz stavkasining pasayishini keltirib chiqaradi. Monetar impuls ta'sirida, ya'ni, foiz stavkasining pasayishi oqibatida investitsiya xarajatlari ko'payadi va IS egri chizig'i ham o'ngga siljib yangi nuqtada muvozanat o'rnatiladi.

Agar modeldagi muvozanat LM egri chizig'ining gorizontaal (keyns) kesmasida yuzaga kelsa, pul massasining ko'paytirilishi investitsiyalar, ishlab chiqarish va bandlilikning o'sishiga olib kelmaydi va bu iqtisodiy tizimda aloqalar buzilganligidan dalolat beradi. Bunda pul taklifining o'sishi tovarlar bozoriga ta'sir ko'rsata olmaydi, chunki pul bozorida foiz stavkasini kamaytirish imkoniyati qolmaydi. Bunday vaziyat **likvidlilik tuzog'i** nomini olgan.

"Likvidlilik tuzog'i vaziyatida kredit (monetar) siyosat Yalpi talab va milliy daromadni rag'batlantirish vositasi sifatida kutilgan samarani keltirib chiqarmaydi va shu sababli, keynschilar fikriga ko'ra, (ixtiyorimizda) faqat bir dastak - soliqlar va hukumat xarajatlari orqali Yalpi talabga bevosita ta'sir ko'rsatadigan fiskal siyosatgina qoladi"

Agar modeldagi muvozanat IS egri chizig'i LM egri chizig'ining vertikal kesmasidan kesib o'tgan-da yuz bergan bo'lsa, pul taklifini oshirish milliy daromadning o'sishigava foiz stavkasining pasayishiga olib keladi. Aksincha, davlat xarajatlarining oshirilishi esa, keynschilar fikriga ko'ra, bu kesmada Yalpi talabga va milliy daromad hajmiga ta'sir ko'rsatmaydi.

Agar IS egri chizig'i vertikal ko'rinishda bo'lsa, ya'ni investitsiyalarga talab foiz stavkasi o'zgarishiga ta'sirchan (elastik) bo'lmasa, masalan, investorlar bozor konyukturasi kelajagi noaniqligi sababli o'z investitsiyalari istiqboliga tushkun baho bersalar **investitsion tuzoq** yuzaga keladi. Investitsion tuzoq shuni anglatadiki, IS egri chizig'i vertikal bo'lganda LM egri chizig'ining siljishlari real daromad

---

* Ивашковский С.Н. Макроэкономика: Учебник. - 2-е изд., доп. - М.: Дело, 2002, с. 219.

miqdorini o'zgartirmaydi. Bu holatda pul-kredit siyosati Yalpi talab va milliy daromad hajmiga hech qanday ta'sir ko'rsatmaydi, fiskal siyosat esa samarali bo'ladi.

Démak, pul-kredit siyosati foiz stavkalari yuqori bo'lganda samarali kechadi. Fiskal siyosat esa foiz stavkasi minimal, ya'ni LM egri chizig'i gorizontal, IS egri chizig'i esa vertikal ekanligida samaraliroq bo'ladi. Model yordamida makroiqtisodiy siyosat variantlarini tanlash, shuningdek, usullarni muvofiqlashtirilgan holda qo'llash va siqib chiqarish samaralarini kamaytirish yo'llarini tahlil etish mumkin.

Qisqacha xulosalar

IS-LM modeli tovar va pul bozorlarining o'zaro aloqalarini va har ikki bozorda birgalikda muvozanat o'rnatilishi mexanizmini izohlovchi modeldir.

IS egri chizig'i tovar va xizmatlar bozorida paydo bo'ladigan daromadlar darajasi va foiz stavkasining kombinatsiyalarini ko'rsatadi. IS egri chizig'ining har bir nuqtasida tovar-pul bozorida muvozanat tarkib topadi.

LM egri chizig'i o'zgarish narxlar sharoitida pul vositalari bozorida vujudga keladigan foiz stavkasi va daromadlar darajasining kombinatsiyalarini ko'rsatadi. LM egri chizig'ining har bir nuqtasida pul bozorida talab va taklif o'zaro teng bo'ladi.

IS va LM egri chiziqlarining kesishuv nuqtasi har ikki bozor uchun muvozanat nuqtasidir. Bu nuqtada asosiy makroiqtisodiy ayniyat iste'mol, investitsiya, so'f eksport va pulga talab funksiyalari tengligini to'liq qanoatlantiradi.

Model, unda IS va LM egri chiziqlari holati aks ettiradigan makroiqtisodiy vaziyatdan kelib chiqib, makroiqtisodiy siyosat usullarining qay birini qo'llash yoki ularni muvofiqlashtirish masalalarini hal etish imkonini beradi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. IS-LM modeli qanday maqsadga xizmat qiladi va unga ehtiyojni qanday asoslab berish mumkin?

2. IS-LM modelining asosi bo'lgan tenglamalarni sanang va ularga tavsif bering.

3. IS egri chizig'ining mohiyati nimada va u qanday keltirib chiqariladi?

4. LM egri chizig'ining asosiy o'zgaruvchilari nimalardan iborat va u qanday keltirib chiqariladi?

5. IS egri chizig'i tenglamasidagi qaysi parametr fiskal va pul-kredit siyosatining nisbiy samaradorligini belgilaydi, nima sababdan?

6. Modelda makroiqtisodiy siyosat yuzaga kelishining shartlari qanday?

7. "Likvidlilik tuzog'i" qanday vaziyatda yuzaga keladi va makroiqtisodiy siyosatga qanday ta'sir ko'rsatadi?

8. "Investitsion tuzoq" atamasi qo'llaniladigan makroiqtisodiy vaziyatni tavsiflab bering.

Asosiy adabiyotlar

1. Агапова Т.А., Серегина С.Ф. Макроэкономика: Учебник. - 7-е изд. перераб. и доп. - М.: Издательство “Дело и сервис”, 2005.
2. Аҳмедов Д.Қ., Ишмухамедов А.Э., Жумаев Қ.Х., Жумаев З.А. «Макроқтисодийёт». Т. Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2004.
3. Ивашковский С.Н. Макроэкономика: Учебник.-2-е изд., доп. - М.: Дело, 2002.
4. Макроэкономика. Теория и Российская практика. Под редакцией Грязновой А.Г. и Думной Н.Н. - М.: КНОРУС, 2005.
5. Саидова Г., Шадьбаев Т. Макроэкономика. - Т.: ИПАК «Шарк», 2003.

XII BOB IQTISODIY O‘SISH

12.1. Iqtisodiy o‘shish tushunchasi va o‘lchanishi

Yalpi talab-yalpi taklif modeli yordamida makroiqtisodiy jarayonlarni tahlil qilar ekanmiz, qisqa davrda real YaIMni oshirish imkoniyatlari yalpi taklifning vertikal kesmasi bilan chegaralanganligi muammosiga duch keldik. To‘liq bandlilik darajasiga erishilganidan so‘ng real YaIM hajmini ko‘paytirish uchun yalpi taklif egri chizig‘ini o‘ngga siljishiga erishishimiz, ya‘ni foydalanilayotgan resurslar miqdorini ko‘paytirishimiz zarur.

“Iqtisodiyotning qisqa muddatli holati ko‘proq yalpi talab bilan belgilansa, uzoq davrdagi rivojlanishi ko‘proq ishlab chiqarish imkoniyatlari bilan belgilanadi. Shu sababli iqtisodiy o‘shishni modellashtirishda real sektor asosiy diqqat markazida turadi”*

Iqtisodiy o‘shish to‘liq bandlilik sharoitiga mos keluvchi potensial ishlab chiqarish darajasining uzoq muddatli ko‘payishi tendensiyasini anglatadi.

Iqtisodiy o‘shish jami taklifning o‘shishini yoki, boshqacha aytganimizda, haqiqiy va potensial YaIM hajmining oshishini bildiradi. Iqtisodiy o‘shish nafaqat mamlakat real daromadlarning o‘shishi, shuningdek, jon boshiga to‘g‘ri keladigan real daromadlarning o‘shishini ham anglatadi. Shu sababli ham iqtisodiy o‘shish ikki xil usul bilan o‘lchanadi.

Birinci usulda iqtisodiy o‘shish real YaIMning o‘tgan davrga nisbatan o‘zgarishi sifatida aniqlanadi va mamlakatning umumiy iqtisodiy imkoniyatlari dinamikasini aniqlash uchun ishlatiladi.

Ikkinchi usulda iqtisodiy o‘shish aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan real YaIMning o‘tgan davrga nisbatan o‘zgarishi sifatida aniqlanadi.

Iqtisodiy o‘shish nazariyasi va modellarida YaIM o‘miga SIM, YAMD, SMD ko‘rsatkichlaridan ham foydalanilishi mumkin. Iqtisodiy nazariyada iqtisodiy o‘shish - daromadlarning qanday nisbatlarda iste‘mol va investitsiyalarga bo‘linishiga bog‘liq deb qaraladi.

Iste‘mol hajmi dinamikasi iqtisodiyotning provard maqsadini va yashash darajasi oshishini bildirsa, investitsiyalar hajmining o‘zgarishi resurs imkoniyatlarining o‘shishi va texnik yangiliklarning moddiylashishini anglatadi. Iste‘mol va investitsiya o‘rtasida yetarlicha muqobillik mavjud. Chunki, joriy iste‘mol miqdorining oshishi investitsiyalarning daromaddagi ulushini pasaytirib iqtisodiy o‘shish imkoniyatlarini qisqartiradi.

---

* Тарасевич Л.С., Гребников П.И., Лусский А.И. - Макроэкономика: Учебник. - 5-е изд., испр. и доп. - М.: Юрайт-Издат, 2004.

Iqtisodiy o'sish real kattaliklarda, qiyosiy baholarda o'lchanadi.

Har bir mamlakat iqtisodiy o'sishga intiladi. Chunki iqtisodiy o'sish, birinchidan, milliy mahsulot hajmi va daromadning ko'payishiga, ikkinchidan, resurslardan samarali foydalanishga, uchinchidan, yangi-yangi ehtiyojlar va imkoniyatlarning paydo bo'lishiga, to'rtinchidan, xalqaro bozorlarda mamlakat obro'sining oshishiga olib keladi.

12.2. Iqtisodiy o'sish omillari va tiplari

Real ishlab chiqarish hajmlarining uzoq muddatli o'sish sur'atlarini, ko'lamlarini, samaradorligi va sifati oshishini belgilovchi hodisa va jarayonlar iqtisodiy o'sish omillari deyiladi.

Iqtisodiy o'sish omillar ikki guruhga ajratiladi.

Birinchi guruh omillari iqtisodiy o'sishni fizik (ashyoviy) jihatdan ta'minlaydi. Bu guruhga ishlab chiqarish omillari kiritiladi:

- tabiiy resurslar soni va sifati;
- mehnat resurslari soni va sifati;
- asosiy kapital hajmi;
- texnologiyalar va ishlab chiqarishni tashkil etish;
- jamiyatda tadbirkorlik malakalarining rivojlanish darajasi.

Ikkinchi guruhga jamiyatdagi iqtisodiy o'sish potensialini yuzaga chiqarish imkonini beruvchi omillar – talab va taqsimot omillari (bilvosita omillar) kiritiladi:

- bozorning monopollashuv darajasi pasayishi;
- iqtisodiyotdagi soliq muhiti;
- kredit-bank tizimi samaradorligi;
- iste'mol, investitsiya va davlat xarajatlarining o'sishi;
- eksport hajmining o'sishi;
- iqtisodiyotda ishlab chiqarish resurslarini qayta taqsimlash imkoniyatlari;
- daromadlarni taqsimlashning shakllangan tizimi.

Agar o'sish qo'shimcha resurslarni jalb etish hisobiga ta'minlansa va jamiyatdagi resurslardan foydalanishning shakllangan o'rtacha samaradorligi darajasini oshirmasa, u ekstensiv iqtisodiy o'sish deb ataladi.

Ekstensiv iqtisodiy o'sish yangi korxonalar, yo'llar, elektrostansiyalar qurish, yangi yerlarni o'zlashtirish, mehnat va tabiiy resurslarni qo'shimcha jalb etish kabilarni hisobiga ta'minlanadi. Ammo bu resurslarning cheklanganligi rivojlanishning ma'lum bir bosqichida ekstensiv iqtisodiy o'sish imkoniyatlarini kamaytiradi va uni ziddiyatli qilib qo'yadi.

YalM ning o'sishi iqtisodiyotda band bo'lganlar sonidan yuqori sur'atga ega bo'lganida intensiv iqtisodiy o'sish ro'y beradi.

“Iqtisodiy o'sishning intensiv tipi ishlab chiqarish samaradorligining oshishiga bog'liq. U foydalanilayotgan resurs birligiga to'g'ri keladigan mahsulot ishlab

chiqarishni ko'paytirishni, ishlab chiqarishning texnik xususiyatlarini yaxshilashni ko'zda tutadi, ya'ni:

- fan va texnika yutuqlaridan foydalanish va ishlab chiqarishni yangilashda;
- xodimlar malakasini oshirishda;
- ishlab chiqarilayotgan mahsulot sifatini oshirish, assortimentini yangilashda”

Iqtisodiy o'sishning bu ikki tipi sof holda ro'y bermaydi. Iqtisodiy o'sish uni ta'minlashdagi intensiv va ekstensiv omillarning ulushi darajasiga qarab ko'proq ekstensiv, yoki ko'proq intensiv bo'lishi mumkin.

12.3. Iqtisodiy o'sishning keynscha modellari

Iqtisodiy o'sish moldellariYalpi ishlab chiqarishning uzoq muddatli ko'payishini taklif omillariga tayangan holda tahlil etish imkonini beradi.

Boshqa iqtisodiy modellar singari iqtisodiy o'sish modellari ham real jarayonlarni abstrakt va soddalashgan ko'rinishda, shartli tarz“da grafiklarda va tenglamalarda aks ettiradi.

Iqtisodiy o'sishning keynscha va neokklassik modellari mavjud. Keynscha modellarning mohiyati quyidagicha:

1) ularning barchasi Keynsning yalpi talab to'g'risidagi bosh g'oyasiga tayanadi. Ya'ni, ularni tuzishda mualliflar iqtisodiyotni uzoq muddatli mutanosib rivojlanishining hal qiluvchi sharti – bu yalpi talabni oshirish deb qarashgan.

2) iqtisodiy o'sishning asosiy omili investitsiyalar hisoblanadi, boshqa ishlab chiqarish omillari e'tiborga olinmaydi;

Keynscha iqtisodiy o'sish modelidan soddarog'i 40-yillarda E. Domar tomonidan taklif etilgan model hisoblanadi.

Keyns o'z tahlilida investissiyalamig yalpi talabga ta'sirini o'rgangani holda, yalpi taklifga ta'sirini ko'rib chiqmaydi. Undan farqli tarzda, Domar modeliga ko'ra mehnat bozorida ortiqcha taklif mavjud va bu baholarni barqaror holatda ushlab turadi, investitsion lag «0» ga teng, kapital qo'yilmalarning chegaraviy unumdorligi, esa doimiy, deb olinadi. E.Domar investitsiyalami ham talab, ham taklif omili deb qaraydi. Ya'ni investitsiyalar nafaqat multiplikativ ta'sir ko'rsatib yalpi talabni oshiradi, balki ishlab chiqarish quvvatlarini yuzaga keltirib, ishlab chiqarishni rivojlantiradi, tovarldar taklifini oshiradi. Shunday ekan, yalpi talabning o'sishi yalpi taklifning o'sishiga teng bo'lishi uchun investitsiyalar qanday o'sishi kerak, degan savol paydo bo'ladi. Bu savolga javob topish uchun Domar uch tenglamani o'z ichiga olgan tenglamalar sistemasini tuzdi:

- 1) taklif tenglamasi;

---

* Макроэкономика. Теория и Российская практика / Под редакцией Грязновой А.Г. и Думной Н.Н. - М., КНОРУС, 2005.

2) talab tenglamasi;

3) talab va taklif tengligini ifodalovchi tenglama.

1. Taklif tenglamasida investitsiyalar ishlab chiqarish omillarining qanchaga qo'shimcha o'sishini ko'rsatadi. Agar berilgan sharoitda investitsiyalar I ga o'ssa, Yalpi ishlab chiqarish $\Delta K\alpha$ miqdorga o'sadi:

$\Delta Y_s = \Delta K\alpha$, ΔK investitsiyalar hisobiga ta'minlanganligi uchun tenglikni:

$\Delta Y_s = I\alpha$ deb yozish mumkin. Bunda, α – kapital qo'yilmalar (investitsiyalar)ning chegaraviy unumdorligi. Agar bir yilda yalpi ishlab chiqarishni 1 mlrd. so'mga oshirish uchun 4 mlrd so'm investitsiya talab etilsa $\alpha = 0,25$ bo'ladi.

$\alpha = \Delta Y_s / I$ - bir so'mlik investitsiya hisobiga yaratilgan yangi mahsulot miqdorini ko'rsatadi.

2. Talab tenglamasi quyidagi ko'rinishga ega

$$\Delta Y_d = \Delta I (1/\mu),$$

Bu yerda:

$1/\mu$ – xarajatlar multiplikatori;

μ – jamg'arishga chegaralangan moyillik.

Bu tenglama milliy daromad (ΔY_d), yoki Yalpi talabning qo'shimcha investitsiyalarning multiplikativ ko'payishiga teng miqdorda o'sishini ko'rsatadi.

Ishlab chiqarishning to'plangan jami kapital bilan ta'minlanishi, milliy daromadning esa qo'shimcha investitsiyalarning multiplikativ ta'siri ostida ko'payishi sababli taklif tenglamasida jami investitsiyalar, talab tenglamasida esa qo'shimcha investitsiyalargina ko'rib chiqilaadi.

3. Daromadlar va ishlab chiqarish quvvatlarining qo'shimcha o'sish sur'atlari tengligi tenglamasi:

$$\Delta I (1/\mu) = I\alpha$$

Bu tenglamani yechib quyidagi natijani olamiz:

$$\Delta I / I = \mu \alpha$$

$(\Delta I / I)$ – investitsiyalarning yillik o'sish sur'ati bo'lib, ishlab chiqarish quvvatlarini oshirish yordamida to'liq bandlilikni ta'minlab turish uchun, $\mu \alpha$ miqdorga teng bo'lishi kerak. Bundan xulosa shuki, investitsiyalarning mutanosib o'sish sur'ati - jamg'arishga chegaralangan moyillik va investitsiyalarning unumdorligi (kapital qaytimi) darajalarining hosilasi ekan.

Agar $\mu = 0,2$; $\alpha = 0,4$ bo'lsa $\Delta I / I = 0,2 * 0,4 = 0,08$ yoki 8 foiz

Demak investitsiyalarning o'sish sur'ati 8 foiz bo'lishi talab etiladi.

E. Domar modelidan kelib chiqadigan umumiy xulosa shuki, iqtisodiy o'sishni ta'minlash uchun investitsiyalar hajmini oshirish, buning uchun esa, o'z navbatida, jamg'arish normasi hamda fan-texnika taraqqiyoti orqali kapitalning samaradorligini oshirish zarur.

E. Domar o'z modelida investitsiyalarni ekzogen tarzda berilgan miqdor ded olgan bo'lsa R.F. Xarrodning 1939-yilda ishlab chiqilgan iqtisodiy o'sish modeliga akselerator prinsipi va tadbirkorlarning kutishiga asoslangan endogen funksiyasi ham kiritildi. Akselerator prinsipiga ko'ra ishlab chiqarishning o'sishini nafaqat investitsiyalar keltirib chiqaradi, balki ishlab chiqarish va daromadlarning o'sgan hajmi ham investitsiya jarayonlarining jadallashishiga olib keladi.

R.Xarrod o'z modeliga uch tenglamani kiritadi:

- 1) kafolatlangan o'sish sur'ati tenglamasi;
- 2) haqiqiy o'sish sur'ati tenglamasi;
- 3) tabiiy o'sish sur'ati tenglamasi.

R.Xarrod modelida haqiqiy o'sish sur'ati ishchi kuchining o'sish sur'ati va kapital unumdorligining o'sish sur'ati bilan belgilanadi.

$$G c = s;$$

Bu yerda:

G - YaIM ning haqiqiy qo'shimcha o'sish sur'ati; $\Delta Y / Y$;

c - ishlab chiqarishning kapital talabchanligi koeffitsienti, $I / \Delta Y$;

s - Milliy daromaddagi jamg'arish hajmi yoki jamg'arishga o'rtacha moyillik, S / Y .

Tadbirkorlar dinamik muvozanat ta'minlangan, kafolatlangan (prognoz qilingan) o'sish sur'atiga asoslanib o'z investitsiya rejalarini tuzadilar. Kafolatlangan o'sish sur'ati jamg'arishga o'rtacha moyillik darajasining akseleratorga nisbati sifatida aniqlanadi:

$$Gw = s / cr$$

Bu yerda:

Gw - kafolatlangan o'sish sur'ati;

cr - talab etiladigan kapitalning talabchanlik koeffitsienti (o'tgan yillarda shakllangan darajasi).

Bu ko'rsatkichlar doimiy bo'lganligi sababli kafolatlangan o'sish sur'atlari ham doimiy bo'ladi.

Agar haqiqiy o'sish sur'ati kafolatlangan o'sish sur'atiga mos kelsa, iqtisodiyotda barqaror uzluksiz o'sish ta'minlanadi. Amaliyotda bunga doimo erishib bo'lmazligi tufayli qisqa muddatli davriy tebranishlar ro'y beradi.

Xarrod modelida resurslardan to'liq foydalanilgan sharoitda ta'minlanishi mumkin bo'lgan maksimal o'sish sur'ati tabiiy o'sish sur'ati deb nomlandi.

$$G_n cr = \text{yoki} \neq s$$

Iqtisodiyotning barqaror dinamik muvozanati to'liq bandlilik sharoitida, kafolatlangan va tabiiy o'sish sur'atlari o'zaro teng bo'lganda ta'minlanadi. Ammo bunday tenglikka davlatning faol aralashuvi orqaligina erishiladi.

12.4. R.Solouning neoklassik modeli

Neoklassiklar, iqtisodiy o'sish modellarini tuzishar ekan, keynschilardan farqli o'laroq, iqtisodiy o'sish ishlab chiqarishning barcha omillari, shu jumladan, texnik taraqqiyot tomonidan ta'minlanadi, kapital va mehnat bir-birini alishtirishi mumkin, bozor mexanizmi va barqaror pul tizimi ham muvozanatni avtomatik tiklashga qodir, mumkin degan nazariy asoslarga tayanadilar. Neoklassik modellar barcha iqtisodiy jarayonlarning aniq holatini qamrash xususiyatiga egadir.

Birinchi neoklassik model R. Solou tomonidan 1956 yilda "Iqtisodiy o'sish nazariyasiga hissa" asarida tasvirlab berildi va so'ngra 1957 yilda "Texnik taraqqiyot va agregativ ishlab chiqarish funksiyasi" nomli asarida rivojlantirildi.

R.Solou modelida mutanosib iqtisodiy o'sishning zarur sharti Yalpi talab va Yalpi taklifning tengligi hisoblanadi. Modelda Yalpi taklif Kobba-Duglasning ishlab chiqarish funksiya bilan ifodalangan, ya'ni:

$Y = f(L, K, N)$, modelda yuqori texnik rivojlanish bosqichida yerning kichik ahamiyatga egaligi tufayli ishlab chiqarish faqat mehnat resurslari va kapitalga bog'liq deb olingan.

$Y = f(L, K)$, funksiyaning kengaytirilgan ko'rinishi quyidagicha;

$$Y = (\Delta Y / \Delta L) L + (\Delta Y / \Delta K) K$$

Modelda, Yalpi talab investission va iste'mol xarajatlari bilan belgilanadi, deb olinadi:

$$Y = C + I$$

Davlat xarajatlari va sof eksport ko'rsatkichlari ham iste'mol va investissiyalar tarkibiga kiritib yuboriladi.

R.Solou bitta ishchiga to'g'ri keladigan mahsulot ishlab chiqarish hajmini kapital bilan ta'minlanganlik darajasining funksiyasi deb qaraydi.

Kapital bilan ta'minlanganlik darajasining o'sishi esa jamg'arish normasiga bog'liq. Jamg'arish normasining o'sishi kapital bilan ta'minlanganlik darajasining oshishiga va ishlab chiqarishning yuksalishiga olib keladi.

Ammo kapital jamg'arish normasi yuqori bo'lmasa kapital chiqib ketishi, aholi sonining o'sishi tufayli kapital bilan qurollanganlik darajasi o'zgarimasdan qolishi yoki pasayib ketishi mumkin.

R.Solouning fikriga ko'ra, barqaror muvozanat sharoitida kapital, mehnat va milliy daromad darajasi bir xil, ya'ni aholi soni o'sishiga teng sur'atda o'sib boradi. Aholi sonining tez o'sishi iqtisodiyotning o'sish sur'atlari jadallashishiga ta'sir etadi, ammo barqaror muvozanat holatida aholi jon boshiga mahsulot ishlab chiqarish kamayadi. O'z navbatida, jamg'arish normasining oshirilishi aholi jon boshiga to'g'ri keladigan daromad miqdorini oshiradi va kapital bilan qurollanganlik koeffitsientining ko'tarilishiga olib keladi, lekin barqaror holatdagi o'sish sur'atiga ta'sir ko'rsatmaydi. Shu sababli barqaror holatdagi iqtisodiy o'sishning yagona sharti texnik taraqqiyotning o'sish sur'ati hisoblanadi.

Model asosida jamg'arishning "oltin qoidasi" yotadi. E. Felps "oltin qoidasi"ga ko'ra **jamg'arishning shunday optimal normasi mavjudki iste'molning maksimal darajasida muvozanatli iqtisodiy o'sishni ta'minlaydi.**

R.Solou modeli iqtisodiy o'sishning uch manbai - investissiyalar, ishchi kuchi soni va texnik taraqqiyotning o'zaro aloqadorliklarini ochib berishga imkonini yaratadi. Davlat iqtisodiy o'sishni jamg'arish normasi hamda texnik taraqqiyotning tezligiga ta'sir etish bilan jadallashtirishi mumkin.

Hozirgi zamon iqtisodiyotini tahlil qilishda yangi paydo bo'lgan iqtisodiy o'sish modellaridan kam foydalanilmoqda. Jumladan, J. Mid va A. Lyuis modellari iqtisodiy o'sish masalasini o'ziga xos tarzda tushuntiradilar. Bu modellarning amaliy ahamiyati ayrim mamlakatning rivojlanish darajasi va iqtisodiyotining tuzilishidan kelib chiqadi.

Qisqacha xulosalar

Iqtisodiy o'sish to'liq bandlilik sharoitiga mos keluvchi potensial ishlab chiqarish, potensial YaIM hajmining uzoq muddatli ko'payishi tendensiyasini anglatadi. Bu o'sish ishlab chiqarish natijalari va omillarida ro'y beradigan miqdor va sifat o'zgarishlarini xarakterlaydi.

Iqtisodiy o'sish real YaIMning, yoki aholi jon boshiga to'g'ri keladigan real YaIMning o'sish sur'ati bilan o'lchanadi.

Iqtisodiy o'sish taklif, talab va taqsimot omillari bilan belgilanadi.

Iqtisodiy o'sishni belgilovchi talab omillariga tabiiy resurslar soni va sifati, mehnat resurslari soni va sifati, kapital, texnologiya va boshqalar kiradi.

Bulardan foydalanish usuliga ko'ra iqtisodiy o'sish ekstensiv va intensiv turlarga bo'linadi. Ishlab chiqarish resurslar miqdorini o'zgartirmagan holda o'ssa, bu intensiv omillar hisobiga amalga oshgan hisoblanadi.

Iqtisodiy o'sish modellari deganda iqtisodiy o'sishni tahlil qilishda foydalaniladigan, ularning manbalarini aniqlash va qonuniyatlarini ochib berishga xizmat qiluvchi modellar tushuniladi.

Keynschilar (Xarrod, Domar) modellarida iqtisodiy o'sishning asosiy omili

investissiyalar deb qaraladi. Jamg'arish normasini ko'tarish orqali investissiyalarni ko'paytirish va ularning samaradorligini oshirish esa iqtisodiy o'sish shartlari deb qaraladi.

Klassik modellarda iqtisodiy o'sish ishlab chiqarishning barcha omillariga bog'liq bo'lib, mehnat va kapital o'zaro almashinadi, deb qaraladi. Shunga ko'ra kapitalning ma'lum darajasida mehnatning kapital bilan qurollanganlik darajasi, o'z navbatida, ishlab chiqarish hajmi ham turlicha bo'ladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Iqtisodiy o'sish tushunchasi va uni o'lchash usullarini izohlab bering.
2. Iqtisodiy o'sish omillari qaysi tamoyillarga asoslanib ishlab chiqarishning talab va taklif omillariga bo'linadi?
3. Ekstensiv va intensiv iqtisodiy o'sishning farqlari nimada, sof intensiv o'sishga erishish mumkinmi?
4. Domar modelida investissiyalar tahlili Keyns tahliliga nisbatan qanday farq qiladi?
5. Domar modelining asosiy o'zgaruvchilariga tavsif bering va uning mohiyatini tushuntiring?
6. Iqtisodiy o'sishning Xarrod modeli Domar modelidan qaysi jihatlariga ko'ra farq qiladi?
7. Domar modelida iqtisodiy o'sish shartlari qanday izohlangan?
8. Iqtisodiy o'sishning klassik modellari nazariy asoslariga ko'ra keyns modellaridan nimasi bilan farq qiladi?
9. R Solou modeliga ko'ra iqtisodiy o'sishni ta'minlash shartlarini sanab bering.

Asosiy adabiyotlar

1. Агапова Т.А., Серегина С.Ф. - Макроэкономика: Учебник. - 7-е изд. перераб. и доп. - М.: Издательство "Дело и сервис", 2005.
2. Ахмедов Д.Қ., Ишмухамедов А.Э., Жумасев Қ.Х., Жумасев З.А. «Макроиқтисодиёт». Т. Ўзбекистон Ёзувчилар уюнимаси Адабиёт жамғармаси нашриётги, 2004.
3. Ивашковский С.Н. - Макроэкономика: Учебник. - 2-е изд., доп. - М.: Дело, 2002.
4. Макроэкономика. Теория и Российская практика. Под редакцией Грязновой А.Г. и Думной Н.Н. - М.: КНОРУС, 2005.
5. Саидова Г., Шадыбаев Т. - Макроэкономика. Т.: ИПАК «Шарк», 2003.

XIII BOB

XALQARO SAVDO NAZARIYASI

13.1. Xalqaro savdoning zaruriyati va uning asosiy ko‘rinishlari

Hozirgi zamon iqtisodiyotining ochiqlik darajasi oshib, mamlakatlarning ixtisoslashuvi va ular o‘rtasidagi kooperatsiya chuqurlashib bormoqda. Mamlakatlar o‘z iqtisodiyotini rivojlantirish, iqtisodiy muammolarni hal qilish borasida tadbirlar ishlab chiqish va ularni amalga oshirishda bu holatlarni etiborga olishlari shart.

Jahon savdosi tashqi iqtisodiy aloqalarning asosiy shaklidir. Uning kengayishi va chuqurlashuvi natijasida kapitalni chetga chiqarish imkoniyatlari yuzaga keldi va unga bog‘liq ravishda xalqaro moliya-valyuta, kredit munosabatlari rivojlandi.

Tashqi savdoning vujudga kelishi ikki muhim ob‘yektiv sabab bilan izohlanadi.

Birinchidan, bu tabiiy va xomashyo resurslarining mamlakatlar o‘rtasida notekis taqsimlanganligi. Eng katta hududga ega bo‘lgan yoki rivojlangan davlatlar ham barcha resurslar bilan o‘zini to‘liq ta‘minlay olmaydi. Ular o‘zlarida ortiqcha bo‘lgan resurslarni eksport qilishga va mamlakatda taqchil bo‘lgan resurslarni import qilishga majburdirlar.

Xalqaro savdo rivojlanishining zarurligini belgilovchi ikkinchi muhim sabab shundaki hamma mamlakatlar ham barcha turdagi mahsulotni bir xil samaradorlik bilan ishlab chiqara olmaydi. Ya‘ni, bir tovar Yaponiyada arzon ishlab chiqarilsa, ikkinchi tovar O‘zbekistonda arzon ishlab chiqarilishi mumkin. Shu sababli resurslardan samarali foydalanish maqsadida mamlakatlar ixtisoslashadilar va o‘zaro savdo-sotiqni yo‘lga qo‘yadilar.

Bu ikki ob‘yektiv sabab har qanday milliy iqtisodiyotning takror ishlab chiqarishi jarayonida xalqaro savdoning ahamiyatini aniqlaydi. 90-yillarning boshlarida xalqaro savdo hajmi AQSHda Yalpi milliy mahsulotning 16-18 foizini, Germaniyada 30-39 foizini tashkil etdi. Shu davrda O‘zbekiston Yalpi milliy mahsulotida tashqi savdoning ulushi 10-12 foiz atrofida bo‘ldi.

Tashqi savdo xalqaro ayirboshlashning an‘anaviy shakli sifatida quyidagi ko‘rinishlarni o‘z ichiga oladi:

- mahsulotlarni ayirboshlash: yoqilg‘i xom-ashyo mahsulotlari, qishloq xo‘jaligi mahsulotlari, sanoat mahsulotlari;
  - xizmatlarni ayirboshlash: muhandislik-maslahat xizmatlari;
  - transport xizmatlari, sayyohlik va boshqa xizmatlar. Hozirgi vaqtda xizmatlarning jahon eksportidagi hissasi 30 foizdan oshib ketdi;
  - yangi ilmiy-texnik ma‘lumotlarni ayirboshlash: litsenziyalar va «nou-xou»lar.
- Ularning hissasi xalqaro savdo aylanmasining 10 foiziga yaqinini tashkil etadi.

Xalqaro savdo mahsulotlari, xizmatlar va fan-texnika ma‘lumotlarini

ayirboshlashning barcha ko‘rinishlari tashqi savdo operatsiyalari yordamida amalga oshiriladi. Ular o‘z navbatida eksport, import, reeksport va reimport operatsiyalariga bo‘linadi.

Eksport operatsiyasi - mahsulotlarni chet mamlakatlarga chiqarish.

Import operatsiyasi - mahsulotni xorijiy sherikdan sotib olish va mamlakatga olib kelish.

Reeksport operatsiyasi - avval import qilingan va qayta ishlov berilmagan mahsulotni chet elga olib chiqib sotish.

Reimport operatsiyasi - avval eksport qilingan va u yerda qayta ishlov berilmagan mahsulotni chet elda sotib olish va mamlakatga olib kelish.

13.2. A.Smitning mutlaq ustunlik nazariyasi

Shu paytga qadar yuzaga kelgan barcha xalqaro savdo nazariyalari, xalqaro savdoni erkinlashtirish barcha mamlakatlar uchun foyda keltiradi, degan fikrni ilgari suradi. Erkin tashqi savdoning zarurligi va foydaliligi to‘g‘risida dastlabki nazariyalardan biri esa A.Smitning **mutlaq ustunlik** nazariyasidir. Bu nazariyaga ko‘ra har bir mamlakat mavjud sharoitlar va resurslarning o‘ziga xosligiga tayangan holda ma‘lum bir tovarni eng kam xarajatlar hisobiga (yoki vaqt birligida bu tovarni eng ko‘p) ishlab chiqirish imkoniyatiga ega. Shunday ekan, mamlakat mutlaq ustunlikka ega bo‘lgan tovar ishlab chiqarishga ixtisoslashadi va ushbu tovarning o‘z iste‘molidan ortiqcha qismini sotadi hamda boshqa tovarlarni sotib oladi. Chunki bu tovarlar ularni ishlab chiqarishda mutlaq ustunlikka ega bo‘lgan davlatlarda ancha arzon ishlab chiqarilgan bo‘ladi. Natijada har ikki davlat ham kam resurs sarflab ko‘proq mahsulotga ega bo‘ladi.

Masalan, O‘zbekiston asosan paxta mahsulotlarini yetishtirishga ixtisoslashganligi uchun boshqa mahsulotlarga nisbatan ko‘proq shunga e‘tiborni qaratishi lozim. Chunki O‘zbekiston qishloq xo‘jaligi, ob-havosi va qolaversa, butun respublika sharoiti paxta yetishtirishga moslashgan va unga kam miqdorda mehnat va moliyaviy resurslarni sarf qilib, yuqori hosil olish texnologiyasiga ega. Shuningdek, boshqa mamlakatlar ham o‘zlari ixtisoslashgan sohaga ko‘proq e‘tibor qaratishsagina dunyo bo‘yicha ko‘proq mahsulot ishlab chiqariladi va xalqaro savdoda ham katta muvaffaqiyatlarga erishish mumkin. Demak, shu yo‘l bilan dunyo aholisining talablarini maksimum qondirish imkoniyatiga erishiladi.

Ammo qaysidir mamlakat hech bir mahsulot ishlab chiqarish bo‘yicha dunyoda mutlaq ustunlikka ega bo‘lmasligi mumkin. Xo‘sh, bu mamlakat hamma tovarlarni chetdan keltiradi-mi? Agar shunday bo‘lsa importni qaysi mablag‘lar hisobiga moliyalashtiradi? Bu savolga javob berish borasida mutlaq ustunlik nazariyasi boshi berk ko‘chaga kirib qoladi.

13.3. Rikardoning nisbiy ustunlik nazariyasi

D. Rikardo A. Smitning «Mutlaq ustunlik» nazariyasini yanada chuqurroq o'rganar ekan, aslida ushbu nazariya umumiy qoidaning bir qismi ekanligini isbotlab berdi. D. Rikardo «Siyosiy iqtisodning boshlanishi va soliqlar» nomli asarida klassik nazariyani boshi berk ko'chadan olib chiqadi. Uning fikricha, mamlakatlar ishlab chiqarish samaradorligini ta'minlashda yoki ko'proq ustunlikka ega bo'lgan yoxud kamroq zaiflikka ega bo'lgan mahsulot ishlab chiqarish va sotishga ixtisoslashsa maqsadga muvofiq bo'ladi. Bunday vaziyatlarda ikki mamlakat o'rtasidagi savdo ko'proq imkoniyatlar olib keladi. Har bir mamlakat o'zi ixtisoslashgan mahsulotlarni ishlab chiqaradi va shu orqali yutuqlarga erishadi. Uning mulohazalari "Nisbiy ustunlik nazariyasi" da o'z yechimiga ega bo'ldi.

Masalan, Portugaliyada ishlab chiqarilgan movut va Angliyada ishlab chiqarilgan vino individual xarajatlarga ega bo'lsin. Shuni hisobga olgan holda D. Rikardoning "Nisbiy ustunlik" nazariyasini qo'llaymiz:

9-jadval

Mahsulot ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan mehnat sarfi.

	Movut (bir dona)	Vino (barrel)
Portugaliya	90	80
Angliya	100	120

Yuqoridagi misoldan ko'rinib turibdiki, Portugaliya barcha turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarishda mutlaq ustunlikka ega. Ya'ni bir dona movut ishlab chiqarish uchun 90 mehnat birligi, bir barrel vino ishlab chiqarish uchun esa 80 mehnat birligini sarflaydi. Ammo, D. Rikardo Portugaliyada movut ishlab chiqarishga nisbatan vino ishlab chiqarish savdosini yo'lga qo'yish ko'proq foyda olib kelishini ta'kidlaydi. Chunki, bir dona movutga nisbatan bir barrel vino ishlab chiqarish arzonga tushmoqda. Bunda nisbiy ustunlikdagi farq har bir millat uchun xalqaro savdoda yutuqqa olib keladi. Ya'ni, Portugaliya bir barrel vinoni (80 birlikda) 120 birlikda Angliyaga sotsa va o'z navbatida, Angliyadan (100 birlikda) ushbu birlikda 1,2 dona movut sotib olish imkoniyatiga ega bo'ladi.

O'zida ishlab chiqarilgan mahsulotga solishtirganimizda esa 8/9 donaga ega bo'lar edi. Boshqacha aytganimizda, Portugaliyaning vino ishlab chiqarish va movutni sotib olish evaziga oladigan foydasi quyidagicha bo'ladi.

$$120 / 100 - 8 / 9 = 1,2 - 0,8 = 0,31 \text{ dona movut.}$$

Angliya esa movut ishlab chiqarishda kamroq zaiflikka ega. Ya'ni movut ishlab chiqarishga qilinadigan mehnat sarflari o'rtasidagi farq vino ishlab chiqarishdagiga

nisbatan kamroq. Demak, movut ishlab chiqarishga ixtisoslashish hisobiga xalqaro savdodan Angliya ham yutadi. Ya'ni, movut ishlab chiqarib, uni Portugaliyaga sotish hisobiga $11/8$ barrel vino (o'zidagiga nisbatan $5/6$ barrel) sotib olishi mumkin. Ushbu vaziyatda Angliyaning yutug'i:

$$9/8 - 5/6 = 7/24 = 0,29 \text{ barrel vino.}$$

Bu misolda Portugaliya uchun har bir barrel vinoga $9/8$ dona movut sotib olgandagina xalqaro savdo foydali hisoblansa, Angliya uchun har bir barrel vinoga $5/6$ dona movut almashganda savdo foydali hisoblanadi.

Shunday qilib, erkin savdo xalqaro ixtisoslashuvni rag'batlantirib, quyidagi imkoniyatlarni yaratadi: har bir mamlakat biror turdagi mahsulot ishlab chiqarishga ixtisoslashgunicha o'tgan davriga nisbatan kamroq moddiy va mehnat xarajatlari sarflaydigan bo'ladi. Ammo bu borada barcha nazariyalar ham savdoda mamlakatlarning pul birliklari ishtorokida amalga oshishi hisobga olinmagan. Chunki, mamlakatlar o'zaro hisob-kitoblarni amalga oshirish uchun valyutalarini almashtirishadi. D. Rikardo ushbu vaziyatni ham tushuntirib bera olgan. U izohlaganidek, yuqorida keltirilgan imkoniyat valyutalarni almashtirish sharoitida ham saqlanib qoladi. Bu vaziyatda eksport-import to'lovlari o'zaro balansga ega emas. Bunday vaziyat valyuta kurslaridagi o'zgarishlar hisobiga yoki biror bir mamlakatdagi barcha baholarni o'zgartirish hisobiga bartaraf etiladi. Yuqoridagi misol mavhum xususiyatga ega. U aniq vaziyatlarga asoslanishi uchun esa quyidagilarni ta'minlash imkoniyatlari yaratilishi lozim:

- mehnatning savdo qilayotgan mamlakatlar o'rtasida emas, balki mamlakat ichida harakatchan bo'lishini;
- transport, bojxona xarajatlari, savdo ustamalari va boshqa cheklashlarning hisobga olinmasligini;
- mahsulotlarning yangi namunalarni ishlab chiqarishda yangi texnika va texnologiyalarni qo'llash hamda ularni ko'p miqdorda seriyali ishlab chiqarish xarajatlaridagi o'zgarishlar e'tiborga olinmasligini.

Angliya va Portugaliya misolida keltirilgan vaziyatlarda xalqaro savdo narxlarining keng amal qilayotgan shaklini qo'llash mumkin. Chunonchi, bir barrel Portugaliya vinosini Angliyada tannarxidan kam narxda (80) va sotib olingan bahodan (120) yuqori narxda sotmaslik kerak. Shuningdek, angliyaliklar movuti Portugaliyada (90 dan 100 gacha) shunday tartibda sotilishi kerak.

Mahsulotlar bahosi o'rtasidagi o'zaro nisbat aniqlab olinganidan keyin «savdo sharoiti» (terms of trade) tushunchasi, savdo sharoitini aniqlab olish uchun esa «savdo sharoiti indeks» tushunchasi kiritilgan. Bu indeks quyidagi formula orqali aniqlangan:

$$\text{Savdo sharoiti indeksi} = \frac{\text{Eksport narxlar indeksi}}{\text{Import narxlar indeksi}} \times 100 = \frac{Ei}{Ii} \times 100$$

Indeksning o'sishi (masalan, 100 dan 105 gacha) savdo sharoitlarining yaxshilanayotganligini ko'rsatadi. Ya'ni, ushbu miqdordagi importga hisob-kitob qilish uchun undan kam miqdorda eksport talab etiladi.

Amaliyotda savdo sharoiti, birinchidan, tovarlar bahosi o'zgarishi natijasida, unga bo'lgan talabning oshishi yoki kamayishiga bog'liq. Ayrim mahsulot ishlab chiqaruvchilar (masalan, neft va neft mahsulotlari ishlab chiqaruvchilar), narxlarda bo'layotgan o'zgarishlarga qaramay, katta yutuqlarga erishadilar.

Ikkinchidan, savdo sharoiti ishlab chiqaruvchilar yoki yetkazib beruvchilarning bozorga moslashishiga (egiluvchanligiga) bog'liq bo'ladi.

Uchinchidan, savdo sharoiti ishlab chiqarish sharoitlari yoki mahsulotlar iste'molidagi o'zgarishlarga qarab o'zgaradi.

Savdo sharoiti indeksi mamlakatning xalqaro savdodagi holati to'g'risida ma'lumotlar bersa-da, ko'pgina kamchiliklardan xoli emas. Ularning eng asosiylaridan biri shuki, u mamlakatda umumiy sharoitni yaxshilashiga qaramasdan, sotilgan mahsulotlar miqdorini hisobga olmaydi. Boshqacha aytganda, savdo sharoiti yaxshilanishi eksport hajmi qisqarishi va import hajmi oshishiga olib keladi. Bu esa to'lov balansini yomonlashtiradi.

A. Smit va D. Rikardo nazariyasida ishlab chiqarishga ta'sir qiladigan eng asosiy omil mehnat hisoblangan. Mahsulotlar narxi esa ishlab chiqarish xarajatlariga bog'liq.

Keyingi tadqiqotlar ishlab chiqarishda asosiy omillar sifatida yer, kapital kabi omillardan foyda olish imkoniyatini hisobga olgan. Agar mehnatning bozor bahosi ish haqi sifatida gavdalansa, kapitalning bahosi foiz stavkalari ko'rinishida, yerning bahosi renta miqdorida aniqlangan.

13.4. Xeksher – Olinning neoklassik konsepsiyasi

Xalqaro savdodagi zamonaviy qarash tarafdorlari sifatida shved iqtisodchi-olimlari Eli Xeksher va Bertil Olinlarni (30-yillar) ko'rsatish mumkin.

E. Xeksher va B. Olinlar «Ishlab chiqarish omillariga bog'liq holda narxlarni tenglashishi» qoidasini oldinga surgan. Buning ma'nosi shundan iboratki, milliy ishlab chiqarishdagi farqlar ishlab chiqarishning mehnat, yer, kapital, shuningdek, u yoki bu mahsulotning ichki iste'molidagi o'zgarishlar kabi omillarga bog'liq.

Ularning qoidalaridagi asosiy vaziyatlar quyidagicha keltirilgan:

1. Mamlakatlar o'zlarida ortiqcha bo'lgan ishlab chiqarish omilini ko'p talab

qiladigan mahsulotlarni eksport qilishadi va aksincha, o'zlarida taqchil bo'lgan ishlab chiqarish omillarini ko'p talab qiladigan mahsulotlarni import qiladilar.

2. Xalqaro savdo yo'lidagi cheklashlar bekor qilinsa tovarlarning turli mamlakatlardagi «omil narxi»ning (tannarxi) tenglashishi kabi o'zgarishlar kuzatiladi.

3. Mahsulotlar eksporti o'rnini asta-sekin ishlab chiqarish omillari eksporti egallaydi.

Agar mamlakatdagi bir ishlab chiqarish omili miqdori bilan boshqa omillar miqdori o'rtasidagi nisbat boshqa mamlakatdagiga nisbatan yuqori bo'lsa, shu omil bu mamlakatda nisbatan ortiqcha deb hisoblanadi.

Xeksher-Olin konsepsiysiga asosan tashqi savdo quyidagi ko'rinishlarga ega: Faraz qilaylik, bir vaqtda ikki mamlakat, ya'ni, «sanoatlashgan» va «agrar» mamlakat faoliyat ko'rsatmoqda.

Sanoatlashgan mamlakatda ortiqcha kapital va ma'lum miqdorda ortiqcha ishchi kuchi mavjud bo'ladi. Agrar mamlakatda esa ortiqcha yer mavjud, ammo kapital yetishmaydi.

Ayrim turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarishda kapital asosiy omil hisoblanadi. Masalan, neftni qayta ishlash, elektron mashinasozlik va mashina ishlab chiqarish sohalari kam ishchi kuchidan foydalangan holda kapitalga talabchan ishlab chiqarish hisoblanadi. Kapital ortiqchaligiga ega bo'lgan mamlakatlar aynan ushbu yo'nalishlarga ixtisoslashadilar. Shu bilan birga, don yetishtirish va chorvachilik bilan shug'ullanadigan mamlakatlarda ko'proq yer resurslari kerak bo'ladi va ular shu yo'nalishga ixtisoslashgan bo'ladilar.

Xeksher-Olin konsepsiysini tadqiq qilish borasidagi izlanishlar 50 - yillarda «Leontev taajjubi» yuzaga kelishiga sabab bo'ldi. V.Leontev AQShning, kapital ortiqcha bo'lgan mamlakat bo'lishiga qaramasdan, 1947 yilda kapital talabchan emas, balki mehnat talabchan mahsulot eksport qilganligini ko'rsatib berdi. Ya'ni, Xeksher-Olin konsepsiysiga zid keladigan vaziyat yuzaga keldi. Keyingi tadqiqotlar esa AQShda kapitaldan ko'ra yer va ilmiy texnik mutaxassislar nisbatan ortiqcha ekanligini tasdiqladi. AQSh ishlab chiqarilishida aynan shu omillar ko'proq foydalaniladigan tovarlarning sof eksportiyori bo'lib chiqdi.

1948 yil amerikalik iqtisodchilar P. Samuelson va V.Stolperlar Xeksher-Olin konsepsiysini takomillashtirishdi. Ularning nazariyasi bo'yicha xalqaro savdoda ishlab chiqarish omillari bilan ta'minlanganlik darajasidagi notekislik, texnologiyalarining bir-biriga mosligi, raqobatning rivojlanishi va mahsulotlarning harakatchanligi kabi sharoitlarda mamlakatlar o'rtasidagi ishlab chiqarish omillari narxlarini tenglashadi.

D. Rikardo modelida ishlab chiqilgan va E. Xeksher, B. Olin, P.Samuelson

hamda V.Stolperlar tomonidan to'ldirilgan savdo konsepsiysiga nafaqat mamlakatlar o'rtasidagi o'zaro foydali savdoni yo'lga qo'yish, balki mamlakatlar rivojlanishi o'rtasidagi farqlarni kamaytirish vositasi sifatida ham qaraladi.

Qisqacha xulosalar

Xalqaro savdo ikki muhim ob'yektiv sabab - tabiiy va xomashyo resurslarining mamlakatlar o'rtasida bir tekis taqsimlanmaganligi hamda mamlakatlarda ishlab chiqarish kuchlarining bir xil rivojlanmaganligiga ko'ra paydo bo'lgan.

Xalqaro savdoga mahsulotlarni ayirboshlash, xizmatlarni ayirboshlash va yangi ilmiy-texnik ma'lumotlarni ayirboshlash kiritiladi. Bu ayirboshlashlarning barcha ko'rinishi tashqi savdo operatsiyalari - eksport va import operatsiyalari yordamida amalga oshiriladi.

Xalqaro savdo nazariyasining klassik ko'rinishlari A. Smitning «Mutloq ustunlik» va D. Rikardoning «Nisbiy ustunlik» nazariyalaridir.

D.Rikardoning nisbiy ustunlik nazariyasi mutlaq ustunlikka ega bo'lmagan mamlakatlarning ham tashqi savdodan foyda ko'rishi mumkinligini asoslab beradi.

Xeksher-Olinning neoklassik konsepsiyasi «Nisbiy ustunlik» nazariyasini omillar bilan ta'minlanganlik nuqtai nazaridan izohlab berdi.

Erkin savdo yo'lidagi to'siqlarni bartaraf qilish resurslarning samarali taqsimlanishiga yo'l ochib, provardida barcha mamlakatlar uchun iqtisodiy yutuq olib keladi va bu savdo nazariyalarida isbotlab berilgan.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Xalqaro savdoni rivojlantirishning ob'yektiv va sub'yektiv sabablari nimalardan iborat?

2. Xalqaro savdoning shakllari va ular hajmini belgilovchi omillarni tushuntirib bering.

2. A. Smitning «Mutlaq ustunlik» nazariyasi kamchiligi nimada ko'rinadi?

3. «Nisbiy ustunlik» nazariyasining mohiyatini tushuntirib bering.

4. Savdo sharoitlari tushunchasini izohlab bering. Savdo sharoitining yaxshilanishi qanday natijalarga olib keladi?

5. Xeksher-Olinning neoklassik konsepsiyasini izohlab bering.

6. "Leontev taajubi" qaysi sababga ko'ra yuzaga keldi va qanday yechim topti?

Asosiy adabiyotlar

1. Агапова Т.А., Серегина С.Ф. - Макроэкономика: Учебник. - 7-е изд. перераб. и доп. - М.: Издательство "Дело и сервис", 2005.

2. Аҳмедов Д.Қ., Ишмухамедов А.Э., Жумасев Қ.Х., Жумасев З.А.

«Макроқтисодийёт». Т Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёт, 2004.

3. Ивашковский С.Н. - Макроэкономика: Учебник.-2-е изд., доп. - М.: Дело, 2002.

4. Макроэкономика. Теория и Российская практика. Под редакцией Грязновой А.Г. и Думной Н.Н., - М.: КНОРУС, 2005.

5. Саидова Г., Шадыбаев Т. - Макроэкономика. - Т., ИПАК «Шарк», 2003.

6. Международные экономические отношения.: Учебник / Под редакцией А.И. Евдокимова., М.: “Проспект”, 2004.

XIV BOB TASHQI SAVDO SIYOSATI

14.1. Savdo siyosatining mohiyati va vositalari

Biror mamlakatning tashqi iqtisodiy faoliyatga bevosita va bilvosita aralashuvi jarayoni eksport va import hajmi va tarkibiga ta'sir ko'rsatish orqali ichki bandlilikni ta'minlash, iqtisodiy o'sishga erishish, makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlash, to'lov balansini yaxshilash hamda valyuta kursini tartibga solish maqsadlarini ko'zda tutadi. Davlat tomonidan amalga oshiriladigan bunday tadbirlar savdo siyosati deb yuritiladi. **Savdo siyosati – byudjet-soliq siyosatining tashqi savdo hajmlarini soliqlar, subsidiyalar, valyuta nazorati va import yoki eksportni to'g'ridan-to'g'ri cheklashlar orqali tartibga solishni o'z ichiga olgan nisbatan mustaqil yo'nalishidir.**

Tashqi savdoni cheklash borasida olib borilayotgan har qanday chora-tadbirlar qisqa muddatli samara beradi. Uzoq davrda esa faqat erkin savdogina iqtisodiy resurslarni samarali joylashtirish imkonini beradi. Shuning uchun ham ko'pgina mutaxassis-iqtisodchilar mamlakat iqtisodiyoti va aholisi turmush darajani yaxshilash uchun erkin tashqi savdo siyosati foydaliroq, chunki, tashqi savdoni cheklashdan ko'ra uni erkinlashtirish iqtisodiy resurslardan samarali foydalanishga ko'proq imkoniyat yaratadi, deb hisoblashadi.

Garchand erkin savdo jahon iqtisodiyoti nuqtai nazaridan foydali bo'lishi mumkin bo'lsa-da, ammo alohida olingan mamlakat iqtisodiyoti manfaati nuqtai nazaridan erkin savdo hamma vaqt ham foydali bo'lavermaydi.

Tashqi savdoni cheklash usullarining 50 dan oshiqroq turi mavjud. Ularning ayrimlari davlat g'aznasini to'ldirishga yo'naltirilgan bo'lsa, ba'zilar umuman importni cheklashga va yana boshqasi esa eksportni cheklashga yoki rag'batlantirishga yo'naltirilgan. Amaliyotda tashqi savdoni tartibga solishning tarif va notarif usullaridan foydalaniladi.

Tarif usullariga import va eksport bojlarini joriy qilish kirs, nota'rif usullariga eksporterlar va ishlab chiqaruvchilarga subsidiyalar berish, kvotalash, litsenziyalash kabilar kiradi.

Bojxona bojlari avvalo import bojlari va eksport bojlariga ajraladi.

Import bojlari davlat byudjetini to'ldirish maqsadida va ichki bozorlarga tushadigan chet el tovarlari oqimini tartibga solish uchun belgilanadi. Eksport bojlari mamlakat ichida talab ko'p bo'lgan mahsulotlar taqchilligining oldini olish maqsadida belgilanadi.

Boj olinadigan mahsulotlar, boj olinmaydigan mahsulotlar, olib kelish va olib ketish ta'qiqlangan mahsulotlar, shuningdek, bojxona bojlari stavkasi, ya'ni, ularning tartibga solingan ro'yxati bojxona tariflari deb ataladi.

Bojxona tariflarini ishlab chiqarish, tabiiy farqlar (hayvonot va o'simlik dunyosi), qayta ishlash darajasiga (xomashyo, yarim tayyor mahsulotlar, tayyor buyumlar) ko'ra

taqsimlangan mahsulotlar ro'yxatini o'z ichiga olgan mahsulot sarxillovchilari (klassifikatorlari) asosida qurilgan.

14.2. Importga ta'riflar va ularning ishlab chiqaruvchilarga hamda iste'molchilarga ta'siri

Xalqaro savdoni tartibga solishda eng ko'p qo'llaniladigan usul -bu tarif, ya'ni importga solinadigan bojxona boji hisoblanadi.

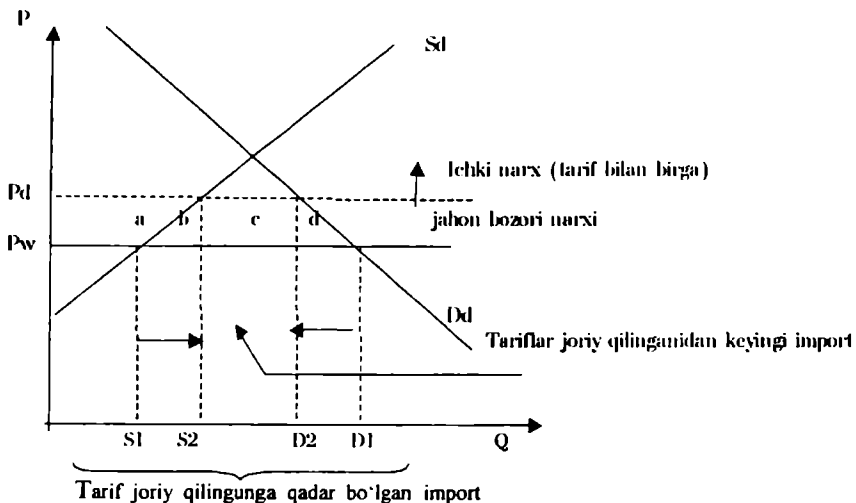
Importga tariflarning maxsus va advalar turlari o'zaro farqlanadi. Maxsus bojlar import qilinayotgan tovarlar birligiga nisbatan o'rnatiladi. Masalan, 1 barrel neftga nisbatan 2 yevro.

Advalar bojlar import qilinayotgan tovar qiymatiga nisbatan ma'lum foiz tariqasida belgilanadi. Masalan, avtomobil xarid narxining 40foiz.

Har ikkala turdagi import tariflarning oqibatlari deyarli bir xil bo'lib, buni biz quyidagi grafik vositasida ko'rib chiqamiz.

Aytaylik, import tariflari joriy qilingunga qadar ichki ishlab chiqarish hajmi S_1 , ichki talab hajmi esa D_1 ga teng bo'lgan bo'lsin. Talab va taklif o'rtasidagi farq ($D_1 - S_1$) esa import hisobiga qoplangan. Shu holatda va mamlakat iqtisodiyoti yopiq bo'lganida baholar darajasi R_e ga teng, talab va taklif muvozanati esa E nuqtada o'rnatilgan bo'lar edi. Mamlakat iqtisodiyoti ochiq bo'lgani va importga cheklavlar yo'qligi tufayli milliy bozordagi narxlar jahon bozori narxlar (R_w) bilan bir xil. Importga tarif joriy qilinishi natijasida ichki baholar R_w dan R_d ga qadar ko'tariladi. Natijada:

Import qilinadigan tovarning ichki bahosi = Jahon bozoridagi bahosi + (Jahon bozoridagi bahosi x tarif stavkasi).

31-chizma. Import tariflari kiritilishi natijalari

Oqibatda iste'molchilar ma'lum bir yo'qotishlarga duch keladilar. Bu yo'qotishlar grafikda *a*, *b*, *c*, *d* sohalari bilan ko'rsatilgan.

Baholarning ko'tarilishi ilgari raqobatbardosh bo'lmagan ayrim ichki ishlab chiqaruvchilarning ham foyda ko'rib ishlashiga imkon beradi. Umuman, shu sohada band milliy ishlab chiqaruvchilar ishlab chiqarish hajmini *S1* dan *S2* ga qadar oshiradi va *S2-S1* hajmidagi mahsulot *Pd* bahoda sotiladi. Shu hajmdagi mahsulotni iste'molchilar oshirilgan narxda sotib oladilar va *a* sohaga teng yo'qotishga duch keladilar. Ammo bu yo'qotish ichki ishlab chiqaruvchilarning o'sgan foydasiga aylanadi.

Baholarning o'sishi oqibatida iste'molchilar mazkur tovar iste'moli hajmini *D1* dan *D2* qadar qisqartiradi. Bu yo'qotish grafikda *d* soha bilan ko'rsatiladi va u hech kimning foydasi bilan qoplanmaydi.

S2-D2 oraliq tarif joriy qilingandan so'nggi import hajmi bo'lib, iste'molchilar shu hajmdagi tovarni ilgarigidan yuqori bahoda sotib oladilar. Buning natijasida ular turmush darajasida yo'qotish ro'y beradi. Bu yo'qotish grafikda *s* soha bilan belgilangan bo'lib, u davlat byudjetiga borib tushadi. Ya'ni, bu sohadagi iste'molchilarning yo'qotishi davlatning foyda ko'rishi bilan qoplanadi.

Tarif kiritilishi oqibatida iste'molchilar talabi arzon import tovaridan qimmat ichki tovarga yo'naltiriladi. Iste'molchilarning o'sgan to'lovlari yuqori chegaraviy xarajatga ega, raqobatbardosh bo'lmagan samarasiz ichki ishlab chiqarishning kengayishiga olib keladi. Iste'molchilarning bu yo'qotish, *v* sohasi bilan belgilangan bo'lib, tarifning «ishlab chiqarish samarasi» deyiladi va hech kimning foydasi bilan qoplanmaydi.

Iste'molchilarning yo'qotishlari	Ishlab chiqaruvchilar foydasi	Davlat daromadi	Jamiyatning sof yo'qotishi
$a + b + c + d$	$a -$	$c =$	$b + a$

Demak, iste'molchilarning *a* sohadagi yo'qotishlari ishlab chiqaruvchilar foydasining o'sishi hisobiga qoplanadi. Ayni damda agar iste'molchilar shu tarmoq korxonalarini aksiyadorlari bo'lishsa, yo'qotishlarining bir qismi o'sgan dividendlar sifatida o'zlariga qaytadi.

«*c*» sohada davlat olgan daromadini transfert to'lovlari oshirish, soliqlarni pasaytirish, byudjet tashkilotlarida ishlovchilar ish haqini oshirishi ko'rinishida iste'molchilarga qaytarishi mumkin.

Ammo «*b*» + «*d*» sohalarda jamiyat sof yo'qotishga duch keladi. Valyuta kursi o'zgarishi bu yo'qotishlarni bir oz qoplashi mumkin. Masalan, 20foiz lik tarif kiritilishi natijasida milliy valyuta 4foiz ga qimmatlashsa, import qilinayotgan

tovarlarning milliy valyutada ifodalangan ichki bahosi 20 foiz ga emas, 16 foiz ga oshadi. Bu esa tarif kiritilishi oqibatida jamiyatning sof yo'qotish «b» va «d» sohalarning 80 foizini ($(16 / 20) \times 100 + 80$) tashkil etishini anglatadi.

Umuman olganda, tariflar kiritilishiga nisbatan bir-biriga zid fikrlar mavjud bo'lib, bu tadbir mamlakat iqtisodiyoti holati, xususiyati va qo'yilgan maqsadlar, bilan asoslanadi.

14.3. Tariflarni yoqlovchi hamda ularga qarshi fikrlar

Bojxona tariflarini kiritishni yoqlovchi mutaxassislar fikriga ko'ra import tariflari:

- mamlakat mudofaa sanoatini himoya qilish imkonini beradi;
- mamlakatda bandlilik darajasi o'sishini ta'minlaydi va yalpi talabni rag'batlantiradi, importning nisbatan cheklanishi natijasida sof eksport o'sadi va joriy operatsiyalar bo'yicha to'lov balansi holati yaxshilanadi;
- milliy iqtisodiyotdagi yangi tarmoqlarni himoya qilishda muhim ahamiyat kasb etadi;
- davlat byudjeti daromadlarini to'ldirish manbai bo'lib xizmat qiladi;
- milliy ishlab chiqaruvchilarni dumping ko'rinishidagi chet el raqobatidan himoya qiladi;
- iqtisodiyot tuzilishini qayta qurishni boshqarish vositasi hisoblanadi va ular yordamida mamlakat iqtisodiyotidagi ilg'or siljishlar rag'batlantiriladi va h.o.

Milliy iqtisodiyotning tiklanishi sharoitida ko'pgina davlatlar o'z ishlab chiqaruvchilarini chet el raqobatidan himoya qilish maqsadida proteksionizm siyosatini qo'llaydilar. Aks holda mahalliy korxonalarining «sinishi» jamiyatda ishsizlik xavfini tug'diradi.

Mamlakatlarda ta'rif mexanizmi orqali tashqi savdo siyosatini yuritish, birinchi navbatda, ushbu mamlakatning asosiy tarmoqlari va yangi ishlab chiqarish sohalarining himoyalanganligiga ta'sir qiladi. O'zbekistonda avtomobilsozlik yangi va istiqbolli soha (tarmoq) hisoblanadi va tabiiyki, tarifli himoyaga muhtoj. Tarmoqni tarifli himoyalashning haqiqiy darajasini quyidagi misolda ko'rib chiqamiz. Masalan, O'zbekistonda yangi mashinalar uchun import boji 40 foizni tashkil qilsin. Ushbu mashinani ishlab chiqarish uchun zarur bo'ladigan ehtiyot qismlar asosan chetdan keltirilsin va unga import boji 25 foiz miqdorida o'rnatilsin. Bir dona mashinaning narxi 10000 AQSh dollariga teng bo'lsa, ya'ni bitta avtomobil uchun zarur bo'lgan ehtiyot qismlarining narxi 7000 dollar, qo'shilgan qiymat esa 3000 dollarni tashkil etsin.

Avtomobil importiga 40 foiz tarif belgilanganligi uchun har bir avtomobil narxi 4000 dollarga o'sib, tarif bilan birga 14000 dollarni tashkil etadi. Ehtiyot qismlar importiga 25 foizli tarif kiritilishi ularga qilinadigan xarajatlarni 1750 dollarga oshirib

8750 dollarga yetkazadi. Oqibatda mahsulot birligiga ehtiyot qismlar xarajati 1750 dollarga oshdi. Qo'shilgan qiymat esa 2250 dollarga ($4000 - 1750 = 2250$) o'sdi. Shunday qilib, tarif kiritilgandan so'ng mahsulot birligiga to'g'ri keladigan qo'shilgan qiymat 5250 dollarni ($3000 + 2250 = 5250$) tashkil etdi.

Endi esa soha (tarmoq)ning samarali himoyasi formulasidan foydalanamiz.

$$E_r = (YA - VA) / YA.$$

Bu yerda:

Er - sohaning tarif bilan haqiqiy himoyalanganlik darajasi;

YA - bojxona tarifi kiritilgandan keyingi qo'shilgan qiymat;

VA - bojxona tarifi kiritilishidan oldingi qo'shilgan qiymat.

ER = $((3000 + 2250) - 3000) / 3000 = 2250 / 3000 = 0,75$ yoki 75foiz

Bu shuni bildiradiki, tayyor avtomobillarga 40foiz tarif va ehtiyot qismlarga 25 foiz tarifni joriy qilib, davlat milliy avtomobisozlikning haqiqatda 75foiz tarifli himoyalanganligini ta'minlaydi.

Proteksianizm siyosatining muhim tamoyili ham shundaki, davlat tayyor mahsulotlarga bojni ko'tarish va yarim tayyor mahsulotlarga esa uning miqdorini pasaytirish orqali tarmoqning haqiqiy himoyalanganligini yanada oshiradi.

Agar mamlakatlar bojxona ittifoqiga birlashsalar, unda bojxona tarifi barcha ishtirokchi mamlakatlar uchun o'zaro savdo munosabatlarida yagona bo'lib qoladi. Bojxona tariflari miqdori alohida mamlakatlar iqtisodiyotida va jahon xo'jaligida yuz berayotgan jarayonlar ta'sirida yuzaga keladi. Jahonda importga bojxona bojlarining pasayish, tendensiyasi kuzatilmoqda. U ikki tomonlama hamda ko'p tomonlama muzokaralar asosida mamlakatlar tomonidan rag'batlantiriladi va nazorat qilinadi.

Bojxona bojlarini joriy qilishni qo'llovchi fikrlarga teskari bo'lgan mulohazalar ham mavjud. Chunki sanab o'tilgan natijalarga boshqa usullar bilan ham kamroq yo'qotishlar hisobiga erishsa bo'ladi, degan fikrlar mavjud hamda ular qaysidir darajada asoslidir.

Birinchiidan, import tariflari iste'molchilar turmush darajasining pasayishiga olib keladi.

Ikkinchiidan, import tariflari kiritilishi oqibatida ular vositasida himoya qilinayotgan tarmoqlarda resurslar samarasiz sarflanadi.

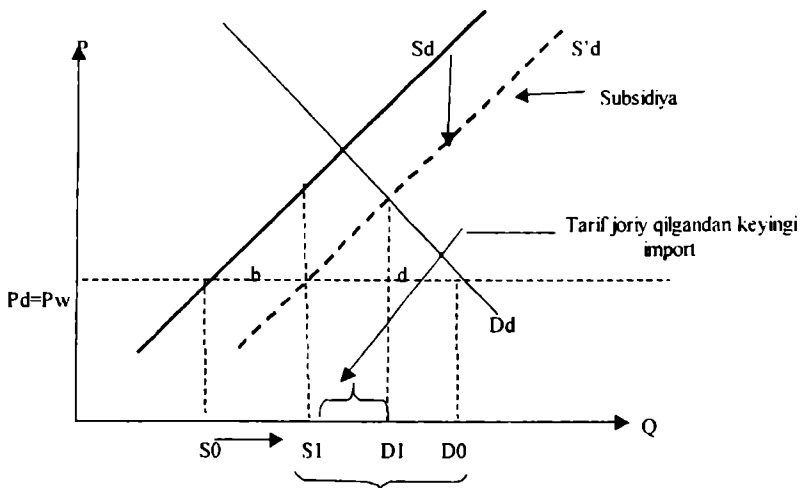
Uchinchiidan, tariflarni kiritish va ular stavkasini belgilash masalasida mamlakat imkoniyatlari xalqaro bitimlar bilan cheklangan.

14.4. Ishlab chiqaruvchilarga subsidiyalar

Miliy ishlab chiqaruvchilarni xorijiy firmalar raqobatidan himoya qilishning muqobil usuli ularga bevosita subsidiya berish hisoblanadi.

Ishlab chiqarish subsidiyasining tariflardan afzalligi shundan iboratki, u bir tomondan milliy ishlab chiqarishning S_0 dan S_1 gacha o'sishini ta'minlasa (32 - chizma), ikkinchi tomondan, iste'molning mutloq kamayishiga olib kelmaydi. Chunki, ichki narxlar jahon narxlaridan qimmatlashmaydi.

Subsidiya sharoitida ishlab chiqaruvchilar uchun ichki narxlar darajasi (P_d), jahon narxlari (P_w) darajasiga teng. Shuning uchun haqiqiy iste'mol hajmi D_0 ga teng. Tarif kiritilgan sharoitda esa u D_1 gacha kamaygan bo'lar edi. Qolaversa bunda mamlakat farovonligidagi mutloq yo'qotish ham «b» sohasidagina iborat bo'ladi. Ayni paytda esa ishlab chiqarishga berilgan bevosita subsidiyalar ishlab chiqarish xarajatlarining samarali taqsimlanishini kafolatlamaydi, chunki, aynan qaysi tarmoqni xalqaro raqobatdan himoya qilishni bilish qiyin bo'ladi. Subsidiyalarni joriy qilgandan so'ng ularni bekor qilish qiyin bo'ladi, raqobat muhiti yo'qoladi hamda bu xarajatlarni moliyalashtirish muammasi kuchayib boraveradi. Shuning uchun iqtisodiyotni tartibga solish, bandlik darajasini oshirish va Yalpi talabni qondirish maqsadida fiskal va pul-kredit siyosatlarini qo'llaniladi. Ushbu siyosatlar qo'llashdan asosiy maqsad mamlakat ishlab chiqarishini xalqaro raqobatdan himoya qilish, ishsizlik darajasini eng past holatga keltirish va xalq farovonligini oshirishdan iborat.

Subsidiya joriy qilingandan keyingi import

32-chizma. Ishlab chiqaruvchilarga subsidiya berilishining iqtisodiy oqibatlari

14.5. Importni kvotalar orqali tartibga solish. Litsenziyalarni taqsimlash uslublari

Jahon amaliyotida tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solishning bilvosita usullariga qaraganda bevosita usullardan kengroq foydalaniladi. Bevosita usullar mazmuniga ko'ra iqtisodiy, ma'muriy, me'yoriy-huquqiy ko'rinishga ega bo'lishi mumkin.

Litsenziyalash va kvotalash iqtisodiy xarakterdagi bevosita usullar ichida keng tarqalgani hisoblanadi.

Litsenziyalash – bu tashqi iqtisodiy operatsiyalarni amalga oshirishga davlat tashkilotlaridan ruxsat olishning ma'lum tartibidir. Tashqi iqtisodiy operatsiyalarga mahsulotlar va ishchi xizmatchilar eksporti, shuningdek, moliya operatsiyalarini o'tkazish, xorijga ishchi kuchini ishga joylashtirish va boshqalar kiradi. O'zbekistonda litsenziyalar faqat davlat ro'yxatida qayd etilgan tashqi iqtisodiy faoliyat qatnashchilariga beriladi. Ularni boshqa yuridik shaxslarga berish taqiqlangan.

Mahsulotlar eksporti va importini litsenziyalash davlatga ular oqimini qattiq tartibga solish, ba'zi hollarda ularni vaqtincha chegaralash va shu asosda tashqi iqtisodiy taqchillik o'sishini to'xtatish hamda savdo balansini tenglashtirish imkonini beradi.

Umuman, import mahsulotlariga beriladigan litsenziyalar quyidagi usullar yordamida joylashtiriladi.

1. Ochiq auktsion – davlatning litsenziyalarni yuqori baholarni taklif qilgan ishlab chiqaruvchilarga berishi.

2. Afzal ko'rish tizimi – bunda davlat birinchi navbatda litsenziyalarni ishlab chiqarish hajmi jihatidan yirik bo'lgan firma va kompaniyalarga hech qanday shart va talablarsiz beradi.

3 Xarajat usuli – davlat litsenziyalarni yirik ishlab chiqarish quvvatlariga va resurslarga ega bo'lgan firma va kompaniyalarga beradi.

Mahsulotlar, shuningdek, ishchi va xizmatchilar eksporti va imortiga litsenziyalar berish huquqiga O'zbekiston Respublikasining quyidagi boshqaruv tashkilotlari ega: Vazirlar Mahkamasi, Moliya, Adliya, Ichki ishlar, Sog'liqni saqlash, Xalq ta'limi vazirliklari hamda Markaziy bank.

Moliya operatsiyalarini o'tkazish uchun litsenziyalar asosan Respublika Moliya vazirligi va Markaziy banki tomonidan mamlakat banklari va xorijiy banklarga, moliya muassasalariga beriladi. Ya'ni, moliya-kredit muassasalariga mamlakat ichida va uning tashqarisida chet el valyutasi bilan opreatsiyalarni amalga oshirish, xorijiy moliya-kredit muassasalariga esa ichki bozorda yuridik va jismoniy shaxslarga xizmat ko'rsatish huquqi beriladi.

Litsenziyalash bilan bir qatorda jahon amaliyotida mahsulotlar, shuningdek, ishchi kuchi eksport va importini chegaralash maqsadida kvotalash ham keng qo'llaniladi.

Bu usulning mohiyati shundan iboratki, unda vakolatli davlat yoki xalqaro tashkilot alohida mahsulotlar, xizmatlar, mamlakatlar va mamlakatlar guruhi bo'yicha ma'lum davrga eksport va importga miqdoriy yoki qiymat chegaralarini belgilaydi. Davlat tomonidan tartibga solish tadbiri sifatida kvotalash to'lov balanslarini ichki bozorda talab va taklifni balanslashtirish uchun, muzokaralarda o'zaro kelishuvga erishish uchun qo'llaniladi. O'zbekistonda kvotalash xalq iste'moli mollarini va strategik xomashyoning muhim turlarini olib chiqishni chegaralash usuli sifatida qo'llanilmoqda.

Kvotalash faqat mahsulot oqimlarinigina emas, balki ishchi kuchi oqimlarini tartibga solishda ham qo'llaniladi. Ko'pgina rivojlangan mamlakatlar ichki mehnat bozorini himoyalash maqsadida xorijdan ishchi kuchi import qilishiga kvotalar o'matadi.

Hozirgi vaqtda kvotalash bojlarga nisbatan ko'proq qo'llanilishiga ikkita sabab bor:

1. Tarif stavkalari xalqaro savdo kelishuvlariga asosan belgilanadi. Ayrim hollardan tashqari vaziyatlarda mamlakatlar tarif stavkasini o'zlaricha oshira olmaydilar va shuning uchun iqtisodiyotni raqobatdan himoya qilish maqsadida kvotalarga e'tiborni qaratishga majbur bo'ladilar.

2. Himoyaga muhtoj tarmoqlar ham importga kvotalar joriy qilishni qo'llaydi. Chunki, tarifni joriy qilishga nisbatan imtiyozli litsenziyalar olish osonroqdir.

Import kvotalari erkin raqobat sharoitiga ko'proq mos keladi. Kvotalarni joriy qilishdan ko'riladigan yo'qotishlar tariflarga nisbatan ikki holatda katta bo'ladi: birinchidan, kvotalar mahsulotlar import qilayotgan milliy ishlab chiqaruvchilar yoki xorijiy firmalar monopol hukmronligi darajasini oshirsa; ikkinchidan, importga litsenziyalar samarasiz joylashtirilsa.

14.6. Eksport subsidiyalari. Eksport bojlari va eksportni ixtiyoriy cheklash

Ko'pchilik hollarda eksportni davlat tomonidan rag'batlantirish tadbiri sifatida ko'pgina mamlakatlarda eksport subsidiyalari qo'llaniladi. Bunda tajriba-konstruktorlik ishlari va eksportga mo'ljallangan ishlab chiqarishni bevosita moliyalashtirish yoki bu maqsadlarga davlat byudjetidan imtiyozli kreditlar berish ko'zda tutiladi.

Eksport subsidiyalari turli shakllarda qo'llaniladi. Bularga quyidagilar kiradi.

- eksportyor firmalarga yoki xorijiy sheriklarga past foizli kreditlar berish;
- reklama xarajatlarini davlat hisobidan qoplash, bozor konyukturasi haqida tekin axborot yetkazib berish;

- firmalarga ishlab chiqarish hajmidagi eksport ulushiga muvofiq soliq imtiyozlarini berish;

- bevosita subsidiyalash.

Eksport subsidiyalarining berilishi milliy ishlab chiqaruvchilarining tashqi bozordagi raqobatbardoshligini oshiradi. Ammo importyor davlatlar tomonidan kiritiladigan kompensatsion import bojlari bu yutuqni yo'qqa chiqarishi mumkin. Oqibatda eksportyor davlat byudjeti yo'qotishga uchraydi, importyor davlat byudjeti esa qo'shimcha daromad ko'radi. Bu tadbir dempingga qarshi kurash ko'rinishlaridan biridir.

Dempingga qarshi qaratilgan bojlar jahon amaliyotida keng qo'llanilib, o'zida qo'shimcha import bojlarini aks ettiradi. Ular odatda jahon narxlaridan yoki import qilayotgan mamlakat ichki narxlaridan past narxlar bo'yicha eksport qilinayotgan mahsulotlarga o'rnatiladi. Bu bojlarni belgilash haqidagi qarorni xalqaro sud mahalliy ishlab chiqaruvchilar va sotuvchilar murojaatidan so'ng chiqaradi hamda uning miqdorini va to'lash tartibini belgilaydi. Masalan, dempingga qarshi bojlar o'z valyuta resurslarini to'ldirish maqsadida jahon bozoriga xomashyo resurslarini eksport qilishni ko'paytirgan sobiq ittifoqdosh respublikalarga nisbatan faol qo'llanilmoqda.

Eksportga tariflar yoki eksport bojlari kiritilishining oqibati import bojlari kiritilishi oqibatining aynan aksidir. Eksport bojlari kiritilishi sharoitida mahsulotlar ichki bahosi ularning tashqi bahosidan pasayadi. Bunday vaziyatlarda ichki iste'mol o'sadi, ishlab chiqarish va eksport kamayadi. Eksportga bojlarni joriy qilish natijasida milliy ishlab chiqaruvchilar yo'qotishga duch bo'ladilar. Ammo tashqi bozordagi baholarga nisbatan ichki bahoning kamayishidan iste'molchilar yutuqqa erishsa, davlat daromadga ega bo'ladi.

Ixtiyoriy ravishda eksportni cheklash eksport kvotalarining bir turi bo'lib, xorij mamlakatlarining ayrim mamlakatlarga "ixtiyoriy" eksport miqdorlarini cheklashlardan iborat.

Bu yerda "ixtiyoriy" so'zi shartli xarakterga ega. Chunki, eksport qilayotgan mamlakat savdo siyosatida o'z hamkorlari tomonidan birorta noxushlikka duch kelmasligi uchun eksport miqdorini cheklaydi.

Ixtiyoriy ravishda eksportni cheklash ikki xil xususiyatga ega:

1. Ixtiyoriy ravishda eksportni cheklash milliy iste'molchilar uchun tarif va kvotalarni belgilashga nisbatan ancha sezilarsiz. Shuning uchun iste'molchilar ularni e'tiborsiz qabul qiladilar va hukumatga norozilik bildirmaydilar.

2. Ixtiyoriy ravishda eksportni cheklash sharoitida xorij iste'molchilari ular sotib olayotgan eksport mahsulotiga yuqoriroq narx belgilashlari mumkin.

Shunday qilib, ixtiyoriy ravishda eksportni cheklash sharoitida eksportyor ko'rgan

yo'qotishlarni xorijliklar narxlarini oshirish hisobiga qoplashadi.

Savdo siyosatini amalga oshirish bo'yicha ko'rib o'tilgan usullarining har biri ijobiy jihatlari bilan birga salbiy oqibatlarga ham ega. Mamlakat iqtisodiyotining raqobatbardoshligi darajasi kuchayib borgani sari tashqi savdo ham liberallashtirib boriladi. Mamlakatning xalqaro savdo tashkilotlariga a'zo bo'lishi bu jarayonning qonuniy natijalaridan biridir. Tashqi savdoning erkinlashtirilishi iqtisodiyotda bozor munosabatlarini yanada rivojlantirishga olib keladi.

Qisqacha xulosalar

Savdo siyosati – byudjet-soliq siyosatining tashqi savdo hajmlarini soliqlar, subsidiyalar, valyuta nazorati va import yoki eksportni to'g'ridan-to'g'ri cheklashlar orqali tartibga solishni o'z ichiga olgan, nisbatan mustaqil yo'nalishidir.

Tashqi savdoni tartibga solishda eng ko'p qo'llaniladigan usul importga tarif belgilash bo'lib, buning natijasida ichki baholarning o'sishi kuzatiladi. Importga tariflarni joriy qilishdan iste'molchilar ko'rgan zarar ishlab chiqaruvchilar va davlat ko'rgan foydadan katta bo'ladi. Importga tariflarni joriy qilishdan ko'riladigan foyda va zararlar nisbati munozarali masaladir. Ammo import tariflari ichki ishlab chiqaruvchilarni himoya qilish, to'lov balansini tartibga solish maqsadlarida keng qo'llaniladi.

Ichki ishlab chiqaruvchilarni himoya qilish maqsadida ishlab chiqaruvchilarga subsidiyalar berish usuli ham qo'llaniladi.

Eksportga subsidiyalar valyuta tushumini ko'paytirish, ortiqcha mahsulotdan qutulish, tashqi bozorni egallash uchun qo'llaniladi. Eksport subsidiyalarini qo'llash dempingga olib kelmasligi kerak, chunki demping xalqaro savdo qoidalariga ko'ra ta'qiqlangan.

Tashqi iqtisodiy faoliyatni litsenziyalash va kvotalar o'rnatish xalqaro savdoni tartibga solishning bevosita usullaridir. Xalqaro savdo siyosati vositalari va tadbirlari mamlakat iqtisodiyoti holatidan kelib chiqib yechilayotgan vazifalarga muvofiq tanlanadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Savdo siyosatining mohiyati va maqsadlarini tushuntirib bering.
2. Importga tariflar kiritilishining iqtisodiy natijalariga izoh bering.
3. Importni yoqlovchi va unga qarshi bo'lgan fikrlarni taqqoslab, fikrlarga izoh bering.
4. Ishlab chiqaruvchilarga subsidiyalari berilishining importga tariflar belgilanishdan afzalligi nimada, kamchiliklari-chi?
5. Import kvotalari kiritilishining iqtisodiy oqibatlari nimalarda ko'rinadi?

6. Litsenziyalarni taqsimlash usullariga qiyosiy tavsif bering.
7. Eksportni subsidiyalash usullari mohiyatini tushuntirib bering.
8. Eksportni ixtiyoriy cheklash qachon qo'llaniladi va uning oqibatlari qanday?
9. Savdoni cheklash tadbirlarining makroiqtisodiy ko'rsatkichlarga ta'siriga izoh bering.

Asosiy adabiyotlar

1. Агапова Т.А., Серегина С.Ф - Макроэкономика: Учебник. - 7-е изд. перераб. и доп. - М.: Издательство "Дело и сервис", 2005.
2. Аҳмедов Д.Қ., Ишмухамедов А.Э., Жумасев Қ.Х., Жумасев З.А. «Макроиқтисодиёт». Т Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2004.
3. Ивашковский С.Н. - Макроэкономика: Учебник. -2-е изд., доп. - М.: Дело, 2002.
4. Макроэкономика. Теория и Российская практика. Под редакцией Грязновой А.Г. и Думной Н.Н. - М., КНОРУС, 2005.
5. Саидова Г., Шадыбаев Т. Макроэкономика. - Т., ИПАК «Шарк», 2003.

XV BOB TO'LOV BALANSI

15.1. To'lov balansi tushunchasi va uning tuzilishi

To'lov balansi — ma'lum davr mobaynida mamlakat rezidentlari va tashqi dunyo o'rtasida bo'ladigan bitimlar statistik qayd qilingan hujjatdir. U mamlakatning iqtisodiy aloqalarini aniq-lo'nda ifodalab, pul-kredit, valyuta, byudjet-soliq, xalqaro savdo siyosatini hamda davlat qarzini boshqarish yo'nalishlarini tanlash uchun indikator vazifasini bajaradi.

Mamlakatning ma'lum vaqtdagi barcha xalqaro iqtisodiy faoliyati, shu jumladan, tashqi savdo, kapital va ishchi kuchi migratsiyasi ham to'lov balansida o'z aksini topadi. Har qanday tashqi iqtisodiy bitim valyuta ayirboshlash va valyuta operatsiyalari orqali amalga oshiriladi. Demak, mamlakatning jahon bozorida faoliyati natijalari pirovardida xorijiy valyuta tushumlari va xarajatlarida ifodalanadi. Shuning uchun ham to'lov balansini, bir tomondan, chetdan keladigan barcha tushumlar, ikkinchi tomondan esa, chetga chiqariladigan barcha to'lovlar ko'rsatilgan hujjat sifatida qarash mumkin. Tushum faqat eksport yordamida ta'minlanishi mumkin. Aksincha, xorijiy tovarlarni va xizmatlarni sotib olish (import) uchun to'lovlar va xorijiy valyuta xarajatlari bilan bog'liq bo'ladi. Bunda tovar deganda ayirboshlanadigan har qanday narsa tushuniladi, ya'ni, u moddiy ne'mat, xizmat, ishchi kuchi, kapital va valyuta bo'lishi mumkin.

To'lov balansida barcha iqtisodiy bitimlar ikkita katta guruhga bo'linadi: joriy operatsiyalar va kapital harakati bilan bog'liq operatsiyalar (10-jadval). Shunga ko'ra to'lov balansi strukturasini ham ikki qismdan iborat:

1. Joriy operatsiyalar hisobi;
2. Kapital harakati hisobi.

Joriy operatsiyalar hisobida mahsulotlar va xizmatlar eksporti «plyus», import esa «minus» ishoralari bilan belgilanadi. Ya'ni, joriy operatsiyalar hisobida ichki mahsulotlar eksporti kredit sifatida, aksincha, mamlakatga mahsulotlar olib kelish - import esa debet sifatida ko'rsatiladi. Chunki, mahsulotlar eksporti xorijiy valyuta ishlab topib, mamlakat valyuta zahirasini boyitsa, import mamlakatdan valyuta chiqib ketishiga olib keladi. Bu o'z navbatida mamlakat valyuta zahirasini kamaytiradi.

**Mamlakat to'lov balansining taxminiy ko'rinishi
(raqamlar shartli)**

Moddalar nomi	Kredit (+) yoki eksportdan tushumlar	Debet (-) yoki import xarajatlar	Sof kredit yoki sof debit
Joriy operatsiyalar hisobi			
Tovarlar	+185	-260	-75
Tashqi savdo balansining qoldig'i			-75
Xizmatlar	+85	-97	-12
Investitsiyalardan daromadlar (foizlar va dividendlar)	+28	-20	+8
Transferent ko'rinishidagi pul o'tkazmalari	+10	-18	-8
Joriy operatsiyalar bo'yicha balansning qoldig'i			-87
Kapital harakatining hisobi			
Investitsiyalar hamda boshqa o'rta va uzoq muddatli kapital	+150	-87	+63
Kapital harakati balansining qoldig'i			+63
Joriy operatsiyalar va kapital harakati bo'yicha balansning qoldig'i			-24
Rasmiy zahiralalar (oltin, XVFDagi zahiralalar)	+24		+24

15.2. Joriy operatsiyalar hisobi balansi

Joriy operatsiyalarning asosiy moddasi tovarlar eksporti va importi hisoblanadi. Ularning farqi esa tashqi savdo balansining qoldig'i deb yuritiladi. Misolimizda bu balans salbiydir, ya'ni, mamlakat tovarlarni chetga olib chiqishdan ko'ra ko'proq olib keladi (-75).

Joriy operatsiyalarning keyingi moddasi – bu xizmatlar (transport, sug'urta, sayyohlik xizmatlari va boshqalar) eksporti va importidir. Misolimizda tovarlar bilan bo'lgan operatsiyalardagi kabi xizmatlar bilan bo'lgan operatsiyalarda ham mamlakat xorijiy xizmatlarni ko'proq oladi, ya'ni, masalan, chetdan mamlakatga keladigan sayyohlarga nisbatan mamlakatda yashovchilar xorijga ko'proq boradilar. Shuningdek, mamlakatdagi tadbirkorlarga xorijiy transport va sug'urta xizmatlarini ko'rsatish hajmi xorijiy tadbirkorlarga mamlakatda transport va sug'urta kompaniyalari ko'rsatadigan xizmatlar hajmiga qaraganda yuqoriroq va h.o. Bu operatsiyalar bo'yicha ham balans salbiy qoldiqqa ega (-12).

Investitsiyalardan keladigan daromadlar foizlar va dividendlar bo'yicha to'lovlarni o'z ichiga oladi. Agar xorijga qo'yilgan milliy kapital uchun chet to'lovlari bo'yicha tushumlar mamlakat iqtisodiyotiga jalb etilgan xorijiy kapital uchun to'lanadigan to'lovlar miqdoridan ko'p bo'lsa, unda sof daromad musbat bo'ladi (+8).

Transfert ko'rinishida pul o'tkazishlar shu mamlakatlarning xorijda yashayotgan fuqarolariga to'lanidagan nafaqalarni, muhojirlarning xorijdagi o'z qarindoshlariga pul o'tkazmalari, turli ko'rinishdagi hukumat yordamlarini o'z ichiga oladi. Jadvaldan ko'rinib turibdiki, xorijga jo'natilayotgan pul o'tkazishlar miqdori olinayotganiga nisbatan yuqori, ya'ni, operatsiyalar mamlakatdagi xorijiy valyuta zahiralarni kamaytiradi (-8).

Joriy hisoblar bo'yicha barcha operatsiyalar yig'indisi joriy operatsiyalar balansini tashkil etadi. Bizning misolda u salbiy (-87). Bu esa mamlakatda import operatsiyalari natijasida xorijiy valyutaga bo'lgan talab uning eksport operatsiyalari ta'minlaydigan taklifdan ortiq bo'lishini anglatadi. Boshqacha aytganda, ushbu holda mamlakatning to'lov balansi joriy operatsiyalar bo'yicha kamomadga ega.

Makroiqtisodiy modellarda joriy operatsiyalar balansi qoldig'i quyidagicha beriladi:

$$X - M = X_n = Y - (C + I + G);$$

Bu yerda:

X - eksport;

M - import;

X_n - sof eksport;

C + I + G - YaIM ning bir qismi (absorbsiya).

Joriy operatsiyalar balansida kamomad bo'lgan sharoitda mamlakatning eksportdan olgan daromadlari importga qilgan xarajatlaridan kam bo'ladi va uni tashqaridan qarz olish hisobiga yoki mavjud aktivlarning bir qismini xorijiy investorlarga sotish orqali qoplashi mumkin. Bu operatsiyalar sof xorijiy aktivlarning kamayishiga olib keladi.

Sof xorijiy aktivlar (NFA) – bu milliy rezidentlar tomonidan egallab turilgan xorij aktivlari va xorijliklar egalik qilgan mamlakat aktivlari o'rtasidagi farqni bildiradi.

Joriy operatsiyalar balansida taqchillik bo'lmagan sharoitda esa mamlakat xorijiy valyutalarni sarf qilishga nisbatan ko'proq olib keladi.

Misolimizga, aksincha, mamlakatning joriy operatsiyalar bo'yicha balansi ijobiy qoldiqqa ega bo'ladi. Bunda mamlakatda chet eldagi ko'chmas mulkni sotib olish yoki boshqa mamlakatlarga qarzga berishga yo'naltirilishi mumkin bo'lgan ortiqcha xorijiy valyuta yuzaga keladi.

15.3. Kapital harakati hisobi balans

Investitsiyalash va kreditlash bilan bog'liq operatsiyalar to'lov balansining keyingi bo'limida, ya'ni, kapitallar harakati hisobida aks ettiriladi.

Mamlakatda ma'lum bir vaqtda moddiy va moliyaviy aktivlarini sotib olish va sotish bilan bog'liq operatsiyalar kapital harakati hisobi deyiladi. Kapital harakati hisobi balansida korxonalar, yer, uy-joylar, qimmatbaho qog'ozlar, aksiyalar, xazina majburiyatlari va boshqa aktivlarni olish-sotish bilan bog'liq kapitallar oqimi aks ettiriladi. Bu aktivlar sotilsa yoki eksport qilinsa, xorijiy valyuta mamlakatga kiritiladi, ya'ni valyuta tushumi ko'payadi (+150). Biroq kapitalni olib kelish bilan bir vaqtda uni olib chiqish bilan bog'liq operatsiyalar ham amalga oshiriladi. Bunda mamlakatning tadbirkorlari xorijdan aksiyalar sotib oladi, xorijliklarga kreditlar beradi va shu asosda ular xorijiy valyuta zahiralarni sarflaydi. Bu operatsiyalar debet ko'rinishida aks ettiriladi (-87). Kapital harakati balansining qoldig'i – bu uni olib kelish va olib chiqish o'rtasidagi farqdir (+63).

Kapital xarajatlari hisobida aktivlar bo'yicha barcha xalqaro operatsiyalar ko'rsatiladi.

Kapital harakati balans = Aktivlarni sotishdan tushadigan barcha tushumlar – Xorijiy aktivlarni sotib olishga qilingan xarajatlar.

Xorijga aktivlarni sotish valyuta zahirasini ko'paytirsa, sotib olish esa uni kamaytiradi. Shuning uchun kapital harakati balans barcha operatsiyalardan keladigan sof valyuta tushumlarini ko'rsatadi. Kapital harakati hisobining ijobiy qoldig'i mamlakatda kapital ko'payishini bildirsa, uning salbiy qoldig'i mamlakatda kapital kamayishini bildiradi.

Avval aytib o'tilganidek, joriy operatsiyalar bo'yicha balans va kapital harakati balans o'zaro chambarchas bog'liq. Bizning misolda birinchi taqchillikning (-87) katta qismi (+63) kapitalning sof oqib kelishi hisobiga moliyalashtiriladi. Aksincha, agar to'lov balans joriy operatsiyalar bo'yicha musbat qoldiqqa ega bo'lsa, kapital harakati hisobida balans bo'yicha manfiy qoldiqqa yo'l qo'yilgan bo'ladi.

Shunday qilib, balansning bu ikki bo'limi bir-biri bilan tenglashib boradi.

To'lov balans qoldig'i = Joriy operatsiyalar + Kapital harakati balans

Biroq, amalda to'lov balansining bu qismida ham ko'pincha kamomad yoki ortiqchilik yuzaga keladi. Barcha mamlakatlarning Markaziy banklari rasmiy zahiralari deb ataluvchi xorijiy valyuta zahiralarga ega bo'lib, bu zahiralari joriy operatsiyalar bo'yicha balans va kapital harakati bo'yicha balans nomutanosibligini bartaraf etishda qo'llaniladi. Bizning misolda bu nomutanosiblikni yoki qoldiqni (-24) tashkil etadi va rasmiy zahiralardan tushumlar hisobiga tartibga solinadi.

Rasmiy zahiralarning qisqarishi (+) kamomad miqdorini ifodalaydi, rasmiy zahiralarning o'sishi (-) esa to'lov balansining musbat qoldig'i miqdorini ko'rsatadi. Natijada uning barcha uch bo'limi summasi «0»ni tashkil etishi lozim. Bu esa xorijiy valyuta taklif bilan mamlakatda unga bo'lgan talabning tengligini bildiradi.

15.4. To'lov balansining tarkibiy qismlari o'rtasidagi bog'liqliklar

Joriy operatsiyalar hisobi bilan kapital harakati hisobining o'zaro aloqalarini umumlashtirsak, uning makroiqtisodiy ko'rinishi quyidagicha bo'ladi:

$$Y = C + I + G + X_n;$$

↓

$$Y - C - G = C + I + G + X_n - (C + G);$$

↓

$$S_n = I + X_n$$

↓

$$(I - S) + X_n = 0 \quad (\text{egiluvchan valyuta kursi rejimida, markaziy bank aralashmagan sharoitda}).$$

Bu yerda:

S_n – milliy jamg'arish;

$(I-S)$ – miqdori ichki investitsiyalarning ichki jamg'armalaridan ortiqchaligini ko'rsatadi va kapital harakati hisobi qoldig'ini bildiradi.

Asosiy makroiqtisodiy ayniyatga ko'ra joriy operatsiyalar va kapital harakati hisoblari bir-biriga tenglashadi:

$$\begin{array}{ccc} X - M = X_n = - (I - S) = S - I \\ \text{tashqi balans} & & \text{ichki balans} \end{array}$$

Bu shuni bildiradiki, to'lov balansining joriy operatsiyalar bo'yicha kamomadi kapitalning sof oqib kelishi hisobiga moliyalashtiriladi.

$$\left\{ \begin{array}{l} X_n < 0 \rightarrow X - M < 0 \rightarrow X < M ; \\ I - S > 0 \rightarrow I > S \rightarrow \text{xorijdan kapital kiritilishi.} \end{array} \right.$$

Agarda investitsiyalar (I) milliy jamg'armalardan ko'p bo'lsa ($I > S$), ortiqcha investitsiyalar xorijdan olinadigan qarz hisobiga moliyalashtirilishi lozim. Bu qarzar mamlakatga tovar va xizmatlarni eksport qilishga nisbatan ularning ko'proq import qilinishini ta'minlaydi ($M > X$). Ya'ni, sof eksport manfiy qoldiqqa ($X_n < 0$) ega bo'ladi. Mamlakat xalqaro jarayonga qarzdor bo'lib qatnashadi.

Joriy operatsiyalar musbat qoldiqqa ega bo'lganda, ortiqcha mablag'lardan xorijga investitsiya qilishda yoki xorijdan ko'chmas mulk sotib olishda foydalaniladi.

$$\left\{ \begin{array}{l} X_n > 0 \rightarrow X - M > 0 \rightarrow X > M; \\ I - S < 0 \rightarrow I < S \rightarrow \text{xorijga kapital chiqarilishi} \end{array} \right.$$

Davlatlar rasmiy zahiralar va qarzarlar hisobiga qoplash qobiliyatiga ega bo'lmagan, to'lov balansining katta davriy taqchilligi bo'lgan hollarda o'z valyutalari devalvatsiyasini amalga oshirishlari mumkin. Bu importning fizik hajmi ko'payishiga va oqibatda mamlakatda xorijiy valyuta tushumining o'sishiga olib keladi hamda to'lov balansi kamomadi tugatiladi.

15.5. To'lov balansi tahlili

To'lov balansini tuzish tamoyillariga ko'ra u doimo balanslashgan bo'ladi. Manfiy yoki musbat qoldiq tushunchasi faqatgina to'lov balansining alohida qismlariga ta'liqli. Shu bilan birga, to'lov balansi qoldig'ining milliy iqtisodiyotga ta'siri amaliyotda bir xil tavsiflanmaydi. Iqtisodiy siyosat maqsadlaridan kelib chiqqan holda to'lov balansining musbat qoldig'i ham, manfiy qoldig'i ham ijobiy yoki salbiy deb baholanishi mumkin.

To'lov balansi holatiga baho berishda savdo balansi qoldig'i, joriy operatsiyalar balansi qoldig'i, kapital harakati va moliya balansi qoldig'i hamda rasmiy hisob kitoblar balansi qoldig'i alohida tahlil etiladi.

Savdo balansi qoldig'i o'zgarishiga baho berishda bu o'zgarishlar qaysi omillar ta'sirida ro'y berganligi e'tiborga olinadi. Masalan, manfiy qoldiq eksportning qisqarishi hisobiga ro'y bergan bo'lsa, bu holat milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligi pasayganligidan dalolat berishi va negativ hodisa deb qaralishi mumkin. Lekin bu holat mamlakatga to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar oqimi ko'payishi hisobiga importning o'sishi natijasida ro'y bergan bo'lsa, milliy iqtisodiyotning zaiflanishi dalolati sifatida qaralmaydi.

Joriy operatsiyalar hisobi balansi, odatda, to'lov balansining ma'lumot beruvchi qoldig'i deb qaraladi. Chunki bu qolda ichki iqtisodiy siyosatni cheklovchi tashqi iqtisodiy omil hisoblanishi bilan birga mamlakatning moliyalashtirishga bo'lgan ehtiyojini belgilaydi. Joriy operatsiyalar hisobi balansining musbat qoldig'i mamlakatning boshqa davlatlarga nisbatan netto kreditor ekanligidan dalolat beradi. Aksincha, manfiy qoldiq (ya'ni, joriy operatsiyalar hisobi balansining taqchilligi) mamlakatning tovarlar va xizmatlar netto-importi uchun to'lovlarni amalga oshirishga va transfert to'lovlarni moliyalashtirishga majbur bo'lgan sof qarzdorga aylanganligini anglatadi. Amalda joriy to'lov balansining musbat qoldig'iga ega mamlakat milliy

jamg'armalarning bir qismini ichki jamg'arishga yo'naltirish o'rniga mamlakat tashqarisiga investitsiyalaydi.

Kapital harakati va moliya balansi qoldig'i joriy operatsiyalar balansi holatining oynadagi aksi hisoblanadi. Chunki u real resurslar oqimini ko'rsatadi. Shuningdek, joriy operatsiyalar balansi holati qisman «Sof xatolar va chetda qoldirishlar» moddasiga to'g'ri keladi.

Rasmiy hisob, kitoblar balansi qoldig'i to'lov balansi umumiy (Yakuniy) qoldig'ining kengroq tarqalgan nomlanishi bo'lib, norezidentlarning mamlakatga nisbatan likvidli talablari ko'payishi (kamayishi)dan yoki xorijiy likvidli aktivlardagi mamlakat rasmiy zahiralarning ko'payishi (kamayishi)dan dalolat beradi. Bu qoldiq «Zahira aktivlari» moddasidan boshqa barcha moddalarni qamrab oladi.

Qayd qilingan valyuta kurslari sharoitida (1979 yilga qadar) rasmiy hisob, kitoblar holatiga katta ahamiyat berilar edi. Chunki uning taqchilligi mamlakatning boshqa davlatlar oldidagi majburiyatlari ortganligini (yoki zahiralarning kamayganligini) anglatgani holda valyuta kursining barqarorligiga tahdid solar edi. Suzib yuruvchi valyuta kursining kiritilishi umumiy to'lov balansi tushunchasini yo'qqa chiqardi. rasmiy zahiralarning dinamikasi esa nafaqat rasmiy hisob kitoblar qoldig'ining oqibati, balki to'lov balansining boshqa bo'limlarda hisobga olingan oqimlaridagi o'zgarishlarning sababchisi ham bo'lib qoldi.

15.6. To'lov balansini makroiqtisodiy tartibga solish vositalari va usullari

To'lov balansi muvozanatini ta'minlash uchun joriy hisoblar va kapital harakati qoldiqlari bir-birini aynan qoplashi zarur bo'ladi. Markaziy Bank valyuta intervensiyasini amalga oshirish chorasini ko'rmasa va rasmiy valyuta zahiralari miqdorini o'zgartirmasa to'lov balansi hisoblari valyuta kursining erkin tebranishi hisobiga o'zaro tartibga solinadi.

Bunday sharoitda kapital oqib kelishi sababli milliy valyutaning qimmatlashuvi, kapital chiqib ketishi sababli esa uning arzonlashuvi ro'y beradi. Valyuta kursining erkin tebranishi to'lov balansining joriy va kapital hisoblarini avtomatik ravishda mutanosiblashtirish mexanizmi hisoblanadi.

Erkin tebranuvchi valyuta kursi tarafdorlarining ta'kidlashlaricha, to'lov balansining ortiqchaligi yoki taqchilligi bunday vaziyatlarda tez orada barham topadi. Valyuta kurslarining erkin harakati to'lov balansining ortiqchaligi yoki kamomadini yo'qotadi.

Erkin tebranuvchi valyuta kurslari to'lov balansini tenglashtirishda katta imkoniyatlarga ega bo'lsa-da, kamchiliklardan ham xoli emas. Chunonchi, bunday valyuta, birinchidan, savdoning noaniqligi va qisqarishiga, ikkinchidan, savdo

sharoitining yomonlashishiga, uchinchidan, beqarorlikka va hokazolarga olib keladi.

Agar Markaziy Bank rasmiy valyuta zahiralari vositasida chet el valyutasini sotib yoki sotib olib valyuta kursining erkin tebranishiga barham bersa, valyuta kursining erkin tebranishi vositasida to'lov balansini tartibga solish zarurati yo'qoladi.

Bunda to'lov balansini taqchilligi Markaziy Bank rasmiy zahiralari qisqartirish hisobiga moliyalashtirilishi mumkin. Bunday vaziyatda ichki bozorda chet el valyutasi taklifi oshadi. Qayd etilgan operatsiya eksportga xos bo'lib, kreditda plyus belgisi bilan (Markaziy Bankda xorijiy valyuta zahirasi kamayishiga qaramasdan) hisobga olinadi. Ushbu tadbir natijasida ichki bozorda milliy valyuta taklifi kamayadi, uning almashinuv kursi nisbatan ko'tariladi va bu investitsiyalar hajmiga hamda iqtisodiy o'sishga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

To'lov balansining aktiv-(musbat) qoldig'i esa Markaziy bankning rasmiy valyuta zahiralari miqdori ortishiga olib keladi. Bunda Markaziy bank valyuta zahiralari to'ldirish uchun chet el valyutasini sotib oladi va natijada ichki bozorda milliy valyuta taklifi nisbatan oshadi, uning almashinuv kursi kamayadi. Bu hol esa iqtisodiyotga (investitsiyalar hajmi va iqtisodiy o'sishga) rag'batlantiruvchi ta'sir ko'rsatadi.

Markaziy bank tomonidan o'tkaziladigan bunday operatsiyalar rasmiy rezervlar bilan bo'ladigan operatsiyalar deyiladi. Bu operatsiyalar natijasida to'lov balansini qoldig'i nolga tenglashishi kerak.

To'lov balansining aktiv qoldig'i yoki taqchilligi mamlakat iqtisodiyoti xususiyatlariga qarab turlicha baholanishi mumkin.

Valyutasi xalqaro hisob-kitoblarda hamda boshqa mamlakatlar zahira valyutasi sifatida foydalaniladigan mamlakatlar uchun to'lov balansining taqchil bo'lishi tabiiy hol hisoblanadi. Bunday mamlakatlar to'lov balansini uzoq muddat makroiqtisodiy tartibga solmasligi mumkin.

Milliy valyutasi jahon iqtisodiyotida zahira valyutasi hisoblanmaydigan mamlakatlar Markaziy banklarida rasmiy valyuta zahirasi cheklanganligi tufayli to'lov balansining uzoq muddatli taqchilligi bu rezervlarning sarflab bo'linishiga olib keladi. Bunday hollarda to'lov balansini makroiqtisodiy tartibga solinadi. Mamlakat savdo siyosatini va valyuta almashinuv kursini o'zgartirishi choralarini qo'llab chet ellardagi o'z xarajatlarini kamaytiradi yoki eksportdan o'z daromadlarini oshiradi.

Bunday tartibga solish natijasida baholar umumiy darajasi oshadi. Oqibatida aholi turmush darajasining pasayishi, milliy valyutaning qadrsizlanishi, iqtisodiyotning ayrim tarmoqlarida bandlilikning pasayishi ro'y berishi mumkin.

Valyuta rezervlari sarflab bo'linganligi, ilgari olingan chet el kreditlarini qaytarilish grafiklari buzilganligi tufayli bunday kreditlarni yana olish imkoniyatlari yo'qqa chiqadi. Shu tufayli mamlakat to'lov balansini taqchilligining uzoq vaqt davom etishi to'lov balansini inqirozi deyiladi.

To'lov balansi inqirozini hal etishning yagona yo'li makroiqtisodiy tartibga solish hisoblanadi.

O'tish davri iqtisodiyotida xorijiy valyutaga spekulyativ talab oshishi Markaziy Bankni qiyin ahvolga solib qo'yadi. Chunki rasmiy valyuta zahiralari bir vaqtning o'zida ham to'lov balansi taqchilligini, ham ichki spekulyativ talabni qondirish uchun yetarli bo'lmasligi mumkin.

Valyuta almashinuv kursini tartibga solish bu vaziyatdan chiqishning yagona yo'lidir.

Qisqa istiqbolda to'lov balansi qoldig'ini jang'arish va investitsiyalar hajmlarini belgilovchi omillar (masalan byudjet soliq siyosati, foiz stavkalari) ta'sirida o'zgarishi mumkin.

Agar mamlakatda rag'batlantiruvchi fiskal siyosat yurgizilsa, bu hol milliy jang'amalarning pasayishiga olib keladi. Bu o'z navbatida joriy operatsiyalar hisobi bo'yicha taqchillikka, kapital harakat hisobi bo'yicha musbat qoldiqqa olib keladi.

Cheklovchi fiskal siyosat milliy jang'armalar hajmlarini oshiradi, bu o'z navbatida kapital harakati hisobi bo'yicha taqchillikka, joriy operatsiyalar hisobi bo'yicha musbat qoldiqqa olib keladi.

Jahon foiz stavkalarining oshishi kapital harakati hisobi bo'yicha taqchillikka, joriy operatsiyalar hisobi bo'yicha musbat qoldiqqa erishishga olib keladi. Jahon foiz stavkalarining pasayishi esa aks natijalarga olib keladi.

Qisqacha xulosalar

To'lov balansi – mamlakatning dunyoning boshqa davlatlari bilan bo'lgan savdo va moliyaviy operatsiyalari aks ettirilgan hujjat. U ikki qismdan, joriy operatsiyalar va kapital harakati balansidan tashkil topgan.

Savdo balansi mamlakatning joriy tashqi savdo operatsiyalari bo'yicha tushumlar va xarajatlarni aks ettiradi. Mamlakat eksporti uning importidan ko'p bo'lsa joriy operatsiyalar balansi musbat qoldiqli bo'ladi.

Joriy operatsiyalar balansidagi o'zgarishlar ichki ishlab chiqarish va o'z navbatida ichki bandlilik bilan bog'liq.

Kapital harakati balansi aktivlarni sotish va sotib olish bo'yicha barcha xalqaro bitimlarni xarakterlaydi. Aktivlarni sotib olish xorijiy valyutaning chiqib ketishini, sotish esa kirib kelishini anglatadi.

Har qanday xalqaro bitimlar to'lov balansida bir-birini muvozanatlovchi ikki yozuv ko'rinishida qayd etilgani uchun ham joriy operatsiyalar balansi va kapital harakati balansi qoldiqlari 0 ga teng bo'ladi.

To'lov balansi taqchilligi rasmiy zahiralarning qisqarishi hisobiga qoplansa uning aktiv saldosi rasmiy zahiralarning o'sishiga olib keladi.

Qayd etilmagan valyuta kursi sharoitida to'lov balansi valyuta kursining o'zgarishi hisobiga muvozanatlashadi.

Milliy valyutasi jahon iqtisodiyotida zahira valyutasi hisoblanmaydigan mamlakatlar Markaziy banklarida rasmiy valyuta zahirasi cheklanganligi tufayli to'lov balansining uzoq muddatli taqchilligi bu rezervlarning sarflab bo'linishiga olib keladi. Bunday hollarda to'lov balansi makroiqtisodiy tartibga solinadi.

Qayd etilgan valyuta kursi tizimida to'lov balansini tartibga solish uchun tashqi savdo siyosati, pul kredit va fiskal siyosat vositalaridan foydalaniladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Mamlakat to'lov balansi necha qismdan iborat va ularda nimalar qayd etiladi?
2. To'lov balansini tuzishda ikki bor yozuv prinsipi nimani anglatadi?
3. Joriy operatsiyalar balansida aks ettiriladigan operatsiyalarni sanab bering.
4. Kapital harakati balansining mohiyatini tushuntirib bering.
5. To'lov balansi tarkibiy qismlari o'rtasidagi bog'liqlikni tushuntirib bering.
6. To'lov balansi taqchilligi va inqirozi bir xil tushunchalarmi?
7. Erkin tebranuvchi valyuta kursi tizimida to'lov balansi qay yo'sinda barqarorlashadi?
8. To'lov balansini makroiqtisodiy tartibga solish deganda nimani tushunasiz? Bunda qanday vositalardan foydalaniladi?
9. To'lov balansi tahlili makroiqtisodiy jarayonlar to'g'risida qanday ma'lumotlar olish imkonini beradi?

Asosiy adabiyotlar

1. Агапова Т.А., Серегина С.Ф. - Макроэкономика: Учебник. - 7-е изд. перераб. и доп. - М.: Издательство "Дело и сервис", 2005.
2. Аҳмедов Д.Қ., Ишмухамедов А.Ф., Жумаев Қ.Х., Жумаев З.А. «Макроқтисодиёт». Т.: Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2004.
3. Ивашковский С.Н. - Макроэкономика: Учебник. - 2-е изд., доп. - М.: Дело, 2002.
4. Макроэкономика. Теория и Российская практика. Под редакцией Грязновой А.Г и Думной Н.Н. - М.: КНОРУС, 2005.
5. Саидова Г., Шадыбаев Т. - Макроэкономика. - Т.: ИПАК «Шарк», 2003.
6. Международные валютно-кредитные и финансовые отношения.: Учебник. Под ред. Л.Н.Красавиной., - М.: Финансы и статистика», 2003.
7. Международные экономические отношения.: Учебник. Под редакцией А.И. Евдокимова, - М.: "Проспект", 2004.
8. Тарасевич Л.С., Гребников П.И., Леусский А.И. Макроэкономика. Учебник. - 5-е изд. , - М.: Юрайт-Издат, 2004.

XVI BOB VALYUTA KURSI

16.1. Valyuta va jahon valyuta tizimi tushunchasi

Xalqaro valyuta munosabatlari pulning xalqaro to'lovga xizmat qilishi jarayonida vujudga keladi. U tashqi savdo bilan birga paydo bo'ldi va rivojlanishning uzoq yo'lini bosib o'tdi. Tarix davomida jahon puli va xalqaro hisob-kitob shakllari o'zgardi. Bir vaqtda valyuta munosabatlari ahamiyati o'sdi va ularning nisbatan mustaqil darajasi oshdi. Tovarlar, xizmatlar, kapitallar va ishchi kuchi harakati mamlakatdan mamlakatga ko'chadigan pul massalari oqimi yordamida amalga oshadi. Bu harakatni tartibga solish zarurligi xalqaro valyuta tizimi va jahon valyuta tizimlarining shakllanishiga olib keldi. **Valyuta – keng ma'noda mamlakat pul birligini (masalan, so'm, dollar, marka, funt-sterling va hokazo) anglatadi. Qisqa ma'noda valyuta atamasi chet davlatlarning pul belgisi ma'nosida qo'llaniladi. Har bir milliy bozor xususiy milliy valyuta tizimiga ega.**

Milliy valyuta tizimi bazasida jahon bozori rivojlanishi natijasida tarkib topadigan va davlatlararo kelishuvlar bilan mustahkamlangan xalqaro valyuta munosabatlarini tashkil qilish shakli bo'lgan jahon valyuta tizimi amal qiladi.

Mamlakatlar o'rtasida tovar va xizmatlar oqimi ko'paygani sari pul vositalarini ayirboshlash ham tobora oshib boradi, o'zaro hisob-kitoblardagi nomutanosiblik muammolari yuzaga keladi. Bularning barchasi jahon valyuta tizimining barpo etilishiga ob'yektiv shart-sharoitlar yaratadi. Uning maqsadi - mamlakatlar o'rtasidagi barcha turdagi bitimlarni amalga oshirishni tartibga solishdan va shuningdek, bu ishlarni tezlashtirishdan iborat. Shunday qilib, **jahon valyuta tizimi - bu xalqaro ayirboshlashning barcha shakllariga xizmat qilishga va ularning samarali rivojlanishini ta'minlashga qaratilgan mamlakatlar o'rtasidagi valyuta munosabatlari yig'indisidir.** Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning tarkibiy qismi sifatida u quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. Xalqaro bitimlarda foydalaniladigan to'lov va kredit vositalarini (oltin, eng rivojlangan mamlakatlarning milliy valyutalari, xalqaro pul birliklari);
2. Valyuta kurslarini o'rnatish va saqlab turish mexanizmini;
3. Valyuta bozorining ishlash tartibini;
4. Xalqaro hisob-kitoblarni amalga oshirish tartib va qoidalarini;
5. Valyuta yordamida tartibga solish va nazorat qilish tizimini;
6. Valyuta munosabatlarini tartibga solib turuvchi va jahon valyuta tizimining barqaror faoliyatini ta'minlovchi xalqaro tashkilotlar tizimi (Xalqaro valyuta fondi, Umumjahon banki, Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki).

Hozirgi zamonda xalqaro hisob-kitoblarda va kreditlashda asosan uch xil ko'rinishdagi pul vositalari ishlatiladi:

- oltin, hozirda o'zining asosiy to'lov va hisob-kitob vositasi xususiyatini yo'qotgan bo'lsa-da, ammo valyuta zahiralarning sezilarli qismini tashkil etadi va muhim tashqi savdo operatsiyalariga xizmat qilish va kreditlashni kafolatlash uchun ishlatiladi;

- jahonda asosiy o'rin tutuvchi rivojlangan mamlakatlarning milliy valyutalari (AQSH dollari, YEVRO, Ingliz funt-sterlengi, Yaponiya ienasi va boshqalar);
- xalqaro pul birliklari.

Bunday pul birliklariga shu paytga qadar foydalanilgan EK YU, SDR misol bo'la oladi. Ular barcha mamlakatlar tomonidan tashqi savdo operatsiyalarini amalga oshirishda ishlatiladi. Xorijda kreditlash va investitsiyalashda chet ellik ishchi kuchi mehnatiga, shuningdek, mamlakat valyuta zahiralari yaratishda qo'llaniladi.

Xalqaro valyuta yoki xalqaro to'lov-hisob va kreditlash vositalariga javob berishi kerak bo'lgan talab ularning konvertirlashuvi hisoblanadi. **Valyuta konvertirlashuvi** deganda uni boshqa xorijiy valyutalarga almashish qobiliyati tushiniladi. Hozirgi paytda ular erkin konvertirlanadigan, qisman konvertirlanadigan va konvertirlanmaydigan valyutalarga ajratiladi.

Erkin konvertirlanadigan valyuta – bu amaldagi kurs bo'yicha har qanday boshqa xorijiy valyutaga erkin va cheklanmagan miqdorda ayirboshlanadigan valyutadir. Bunga misol qilib AQSh, Yevropa hamjamiyatiga a'zo mamlakatlar, Yaponiyalar valyutalarini kiritish mumkin.

Qisman konvertirlanadigan valyuta – bu faqat ba'zi xorijiy valyutalarga almashtiriladigan va xalqaro to'lov oborotini qisman qamrab oladigan milliy valyutadir.

Konvertirlanmaydigan valyuta – bu faqatgina ichki to'lovlarga xizmat qiladigan va xorijiy valyutaga ayirboshlanmaydigan milliy valyutadir.

Konvertirlashni **ichki va tashqi** konvertirlashga ham ajratish mumkin. Ichki konvertirlash rezidentlarining mamlakat ichkarisida xorijiy valyutani sotib olishi, uni saqlab turishi va u bilan ayrim operatsiyalarni olib borishi imkoniyatini aks ettiradi. Tashqi konvertirlashda xorijda to'lovlarni amalga oshirishga va moliyaviy aktivlarni ushlab turishga ruxsat etiladi. Valyutalarni konvertirlash ko'pgina mamlakatlar olib borayotgan iqtisodiy siyosatlarning muhim maqsadi hisoblanadi.

16.2. Valyuta bozorini davlat tomonidan tartibga solish usullari

Bozordagi talab va taklif ta'siri natijasida vaqti-vaqti bilan valyuta kurslari o'zgarib turadi. Valyuta kurslarini barqororlashtirish uchun valyuta bozorining amal qilishiga davlat bevosita yoki bilvosita aralashishi zarur. Buning bir qator usullari mavjud:

1. Zahiralardan foydalanish. Valyuta kursini mustahkamlashning ko'proq qo'llaniladigan usuli - rasmiy zahiralalar bilan bozorda manipulyatsiya qilish

hisoblanadi. O'z-o'zidan aniqki, valyuta zahiralari alohida mamlakatlar ixtiyorida chet mamlakatlar valyutalarining zahirasidir (Masalan, AQSh dollari. YEVRO va h.o.).

2. Savdo siyosati. Valyuta bozoriga ta'sir ko'rsatishning boshqa tadbirlariga savdo va moliyaviy oqimlar ustidan to'g'ridan-to'g'ri nazorat qilishni kiritish mumkin. Masalan, AQSh dollarining yetishmasligi sharoitida valyuta kursini tegishli darajada importni cheklash hisobiga ushlab turish mumkin. Xususan, import hajmi boj yoki import kvotalarini kiritish bilan qisqarishi mumkin. Boshqa tomondan mamlakat hukumati eksport uchun milliy ishlab chiqaruvchilarga subsidiya berib, shu orqali xorijiy valyuta taklifini ko'paytirishi mumkin. Bu tadbirlardan foydalanishda vujudga keladigan asosiy muammo shundan iboratki, u jahon savdosi hajmini qisqartiradi, uning tarkibini va savdo aloqalarini o'zgartirib yuboradi, iqtisodiy maqsadga muvofiqlikning buzilishiga hissasini qo'shadi. Buning oqibatlarini hisobga olmaslik mumkin emas.

3. Valyuta nazorati. Boshqa muqobil variant valyuta nazorati hisoblanadi. Valyuta nazorati sharoitida hukumat milliy eksportyorlar olgan barcha tegishli chet el valyutalarini davlatga sotish talabi bilan ularning yetishmasligi muammosini hal qilishi mumkin. Keyin hukumat o'z navbatida chet el valyutasining bu zahirasini turli milliy importyorlar o'rtasida taqsimlaydi. Shu yo'l bilan hukumat milliy importni, milliy eksport hisobidan olingan chet el valyutasi miqdoriga cheklaydi.

Valyuta nazorati tizimi bir qator kamchiliklarga ega. Birinchidan, savdo cheklashlari (boj, kvota, eksportga subsidiya) kabi valyuta nazorati nisbiy ustunlik tamoiiliga asoslangan xalqaro savdoning tarkib topgan aloqalarini buzadi. Ikkinchidan, yetarli bo'lmagan valyuta resurslari ustidan valyuta nazorati jarayoni, so'zsiz, alohida importyorlarning kamsitilishi bilan bog'liq. Uchinchidan, nazorat tadbirlari iste'molchining tanlash erkinligiga tajovuz qilish hisoblanadi.

4. Ichki makroiqtisodiy tartibga solish. Valyuta kursi barqarorligini ushlab turishning oxirgi vositasi ichki soliq yoki pul siyosatidan shunday foydalanish hisoblanadiki, bunda tegishli chet el valyutasining yetishmasligi bartaraf qilinadi. Masalan, cheklovchi soliq va pul kredit siyosati tadbirlari mamlakat milliy daromadini boshqa bir davlat milliy daromadiga nisbatan pasaytiradi. Chunki, import miqyosi milliy daromad darajasiga to'g'ridan-to'g'ri bog'liq bo'lib, bu o'sha boshqa davlat buyumlariga va demak, xorijiy valyutaga talabning cheklanishiga olib keladi.

16.3. Valyuta kursi va uni belgilovchi omillar

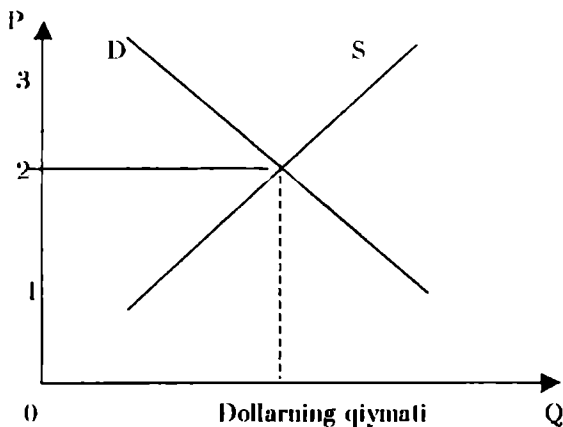
Barcha xalqaro bitimlarning valyutalarni ayirboshlash orqali olib boriladi. Shuningdek, har qanday ayirboshlashda bo'lgani kabi, valyuta bahosini yoki valyuta kursini aniqlash zaruriyati ham paydo bo'ladi. Shunday qilib, **valyuta kursi – bu bir mamlakat pul birligining boshqa mamlakatlar pul birligida ifodalangan**

bahosidir. Valyuta kursini o‘rnatish **kotirovkalash** deb ataladi. U to‘g‘ri va teskari kotirovkalashga ajratiladi. Agar xorijiy valyuta birligining bahosi milliy valyutada ko‘rsatilsa, bunga to‘g‘ri kotirovkalash deb ataladi. Masalan, 1 AQSh dollari 975 so‘mga, 1 Rossiya rubli 32 so‘mga teng va hakozi. Teskari kotirovkalashda milliy valyutaning bir birligiga to‘g‘ri keladigan xorijiy valyutaning miqdori o‘rnatiladi. Masalan, 1 o‘zbek so‘mi 0,001025 AQSh dollariga to‘g‘ri keladi. Dunyoning ko‘p mamlakatlarida, shu jumladan, O‘zbekistonda ham to‘g‘ri kotirovkalash qabul qilingan. Valyuta bozoridagi talab va taklifni solishtirish natijasida valyutaning bahosi yoki kursi aniqlanadi. O‘zbek so‘mining kursi O‘zbekiston valyuta birjasida o‘rnatiladi, uning ishtirokchilari valyuta operatsiyalarini olib borish huquqiga ega bo‘lgan banklar hisoblanadi. Shu bilan birga, turli pul birliklari uchun valyuta kurslarini o‘rnatish jarayonida bozor kuchlarining ta‘sir etish darajasi bir xil emas. Bu ta‘sir kuchiga bog‘liq holda valyuta kurslarini qabul qilishning bir-biridan farq qiluvchi ikki varianti mavjud.

1. Talab va taklifga asosan aniqlanadigan egiluvchan yoki erkin suzib yuruvchi valyuta kursi tizimi.

2. Davlat aralashuvi asosida aniqlanadigan qat‘iy belgilangan valyuta kursi tizimi.

Erkin suzib yuruvchi valyuta kurslari talab va taklif asosida aniqlanadi. Masalan, bir o‘zbek so‘mining AQSh dollariga almashishini qarab chiqamiz. Milliy valyuta kursining pasayishi natijasida dollarga talab kamayadi, taklif esa oshadi (32-chizma).

33-chizma. Xorijiy valyuta bozori

Dollarga bo‘lgan talabning kamayishi D to‘g‘ri chizig‘ida berilgan. Bu shuni ko‘rsatadiki, agarda dollar o‘zbekistonliklar uchun arzon bo‘lsa, amerika tovarlari

ham ular uchun arzon bo'ladi va bu, o'z navbatida, ularning amerika tovarlariga bo'lgan talabini oshiradi.

Dollarning taklifi (S) kamaysa, so'mda belgilangan dollarning qiymati oshadi (ya'ni, dollarda belgilangan so'mning qiymati pasayadi). Bunday vaziyatlarda amerikaliklar ko'proq o'zbek tovarlarini sotib olish imkoniyatiga ega bo'ladi. Chunki, so'mning dollarga nisbatan qiymati pasaysa, u o'z navbatida o'zbek tovarlarining narxi ham pasayganini bildiradi va oqibatda ko'proq o'zbek tovarlarini sotib olish imkoni paydo bo'ladi.

O'zbek tovarlarini sotib olish jarayonida ular AQSh dollarini valyuta bozoriga olib chiqadi. Chunki, o'zbek tovarlarini sotib olish uchun dollarni so'mga almashtirishadi. Dollarga bo'lgan talab va taklifning kesishgan nuqtasi dollarning so'mdagi qiymatini bildiradi.

Agarda dollarning so'mdagi qiymati oshsa, so'm qiymatining pasayganligini yoki qadrsizlanganligini ko'rsatadi. Aksincha, agarda dollarning so'mdagi qiymati pasaysa, so'm qiymatining oshganligini yoki so'mning qimmatlashganligini ko'rsatadi. Bir birlik xorijiy valyutani sotib olish uchun kam miqdorda milliy valyuta sarf qilish milliy valyutaning qimmatlashuvini bildiradi. Agarda dollarga nisbatan so'm qadrsizlansa, dollar so'mga nisbatan qimmatlashadi.

Qayd etilgan valyuta kursi – bu xorijiy valyutada ifodalangan, davlat tomonidan rasmiy o'rnatilgan milliy pul birligining bahosi bo'lib, unga valyuta bozorida talab va taklifning o'zgarishi bevosita ta'sir qilmaydi.

Qayd qilingan valyuta kursi tizimi tarafdorlari ta'kidlaydilar, undan foydalanish xalqaro savdo va moliya bilan bog'liq bo'lgan tahlika va noaniqlikni kamaytiradi. Qayd qilingan valyuta kurslarini qo'llash o'zaro foydali savdo va moliyaviy operatsiyalar hajmini kengaytirishga olib keladi. Ammo, qayd qilingan valyuta kurslari tizimining hayotga layoqatliligi o'zaro aloqalar jarayonidagi ikki sharoitga bog'liq:

- zahiralarning mavjudligi;

- o'z hajmi bo'yicha sezilsiz kamyoblik yoki to'lov balansi aktivlarining tasodifiy vujudga kelishi. Katta va doimiy kamyobliklar mamlakat zahiralari yo'qqa chiqarishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, valyuta kurslarining talab va taklif ta'siri ostida shakllanish darajasi, kurslar o'rtasidagi nisbatlarga ta'sir etuvchi real jarayonlarni o'z-o'zicha aniqlab bera olmaydi. Chet el valyutalariga talab va taklifga, demak, valyuta kurslariga mamlakatdagi ham ichki va ham tashqi iqtisodiy munosabatlar majmui bevosita yoki bilvosita ta'sir ko'rsatadi.

Valyuta kurslarining o'zgarishiga bir qator omillar ta'sir ko'rsatadi. Ularni qisqacha qarab chiqamiz:

1. Iste'molchilar didining boshqa mamlakat buyumlariga nisbatan o'zgarishi.
2. Turli mamlakatlarda daromadlardagi nisbiy o'zgarishlar.
3. Bahodagi nisbiy o'zgarishlar.

4. Nisbiy real foiz stavkalari. Faraz qilamiz, AQSh inflyatsiyani quvib o'tish maqsadida «qimmat pul» siyosatini amalga oshira boshlaydi. Natijada real foiz stavkalari (inflyatsiya sur'atini hisobga olib o'zgartirilgan (korrektirovka qilingan) foiz stavkalari) AQShda boshqa mamlakatlar, masalan, Buyuk Britaniyaga qaraganda ko'tariladi. Britaniyalik jismoniy shaxs va firmalar ishonch hosil qiladiki, AQSh moliyaviy vositalarni qo'yish uchun juda jozibador va qulay joyga aylanadi. Amerika moliyaviy aktivlariga talabning bunday ko'payishi Angliya funti taklifining kengayganligi va shu sababli dollar qiymati o'sganligini bildiradi.

5. Spekulyatsiya.

Dollar kursining pasayishi, funt kursining esa, aksincha, ko'tarilishi to'g'risidagi prognozlar natijasida dollarni ushlab turuvchilar ularni funtga aylantirishga harakat qiladi va shu bilan funtga bo'lgan talabni oshiradi. Bu almashish, dollar kursining pasayishini va funt kursining oshishini keltirib chiqaradi.

O'tish davri iqtisodiyotida xorijiy valyutaga spekulyativ talabning oshishi Markaziy Banklarni qiyin ahvolga solib qo'yadi. Chunki rasmiy valyuta zahiralari bir vaqtning o'zida ham to'lov balansi taqchilligini, ham ichki spekulyativ talabni qondirish uchun yetarli bo'lmasligi mumkin.

Valyuta almashinuv kursini tartibga solish bu vaziyatdan chiqishning yagona yo'lidir.

Nominal va real valyuta kurslari o'zaro farqlanadi. Nominal valyuta kursi valyutalarning almashinuv kursi deyiladi. Yuqorida biz aynan nominal valyuta kursi haqida fikr yuritdik.

Real valyuta kursi ikki mamlakatda ishlab chiqarilgan tovarlarning nisbiy bahosidir.

Real valyuta kursi bir mamlakat tovarlarining boshqa mamlakat tovarlariga almashinishi mumkin bo'lgan nisbatni ko'rsatadi, shu tufayli u savdo sharoiti ham deb yuritiladi.

Nominal va real valyuta kurslari o'rtasidagi nisbat quyidagi ko'rinishga ega.

$$E_r = E_n (P_d / P_t)$$

Bu yerda:

E_r – real valyuta kursi;

E_n - nominal valyuta kursi;

R_d – milliy valyutada ko'rsatilgan ichki baholar darajasi (indeksi);

R_t – xorijiy valyutada ko'rsatilgan chet eldagi baholar darajasi (indeksi).

Har ikkala mamlakatdagi baholar darajasi (indeksi) bir xil bazis yilga nisbatan berilgan. Real valyuta kursining ko'tarilishi (pasayishi) bu mamlakat tovarlari raqobatbardoshligining pasayganligi (oshganligi) to'g'risida guvohlik beradi.

Pul nafaqat muomala yoki to'lov vositasi, balki jamg'arish vositasi ham hisoblanadi. Iflyatsiya sharoitida jamg'arish vositasi sifatida milliy valyutadan emas, balki xorijiy valyutadan foydalaniladi.

Valyuta bozori depozitlar (qo'yilmalar) va qimmatbaho qog'ozlar bozori bilan bevosita aloqaga ega. Bunda avvalo foiz me'yorlari asosiy ahamiyatga ega. Agar foiz me'yorlari baholar o'sishini qoplab mijozlar ham moliya institutlariga ishonch hosil qilishsa, jamg'arma bozori valyuta bozoriga asosiy raqobatchi bo'lishi mumkin. Ko'pgina mamlakatlarning statistik kuzatishlaridan shu ma'lum bo'lganki, depozitlar va qimmatbaho qog'ozlar bozorida operatsiyalarning o'sishi bilan valyuta bozorlariga iste'molchilar tomonidan bo'ladigan ta'sir o'z-o'zidan kamayadi.

Sarmoyachilar qanday qilib bo'lsa ham o'zlarining vaqtincha bo'sh turgan resurslaridan hatto xorij aktivlaridan ham unumli foydalanish yo'llarini izlashadi. Zero, jahon moliya bozorining asosiy qismini kapital aktivlar tashkil etadi.

Agar depozit stavkalarini oshsa, pul oqimi valyuta kursining oshishiga olib keladi. Xorijiy sarmoyadorlar uchun, ya'ni, ushbu mamlakat depozitiga o'z sarmoyalarini qo'yishni xohlovchilar uchun ularning valyutalari foiz stavkalaridan keladigan foydadan ko'ra qimmatliroq bo'ladi.

16.4. Xarid qobiliyati pariteti

Bu savolda nominal kurslarga xarid qobiliyati pariteti qanday ta'sir ko'rsatishi mumkinligini ko'rib chiqamiz.

Xarid qobiliyati pariteti konsepsiysi narxlarning tenglashuvi nazariyasiga asoslanadi. Ya'ni, bir xil tovar turli joylarda har xil narxlarda sotilishi uzoq davom etmaydi. Agar AQSh dollariga mamlakat ichida chet mamlakatlarga nisbatan ko'proq mahsulot sotib olish mumkin bo'lsa, u holda mamlakat ichkarisida sotib olingan mahsulotni chetga sotish orqali foyda olish mumkin. Oqibatda foyda olish maqsadida xorijga tovar olib chiqish ko'payadi va baholar tenlashishiga sabab bo'ladi.

Xarid qobiliyati pariteti konsepsiysiga ko'ra valyuta kursi doimo turli mamlakatlarda baholar darajasining o'zgarishi natijasida kelib chiqadigan farqni qoplash uchun zarur bo'lgan darajada o'zgaradi. Ya'ni:

$$r = P_d / P_t$$

Bu yerda:

r — xorijiy valyutaning milliy valyutadagi bahosi;

P_d — ichki baholar darajasi;

P_t — chet eldagi baholar darajasi.

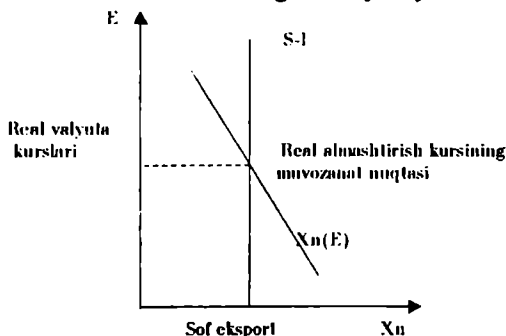
Valyuta kurslarining oshishi mamlakatlar eksport imkoniyatlarini yomonlashtiradi. Valyuta kurslarining beqarorligi tashqi iqtisodiy aloqalarga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Uning tebranishi xalqaro bitimlarda noaniqlik va tahlika darajasini ko'paytiradi. Shu sababli valyuta kursi ham mamlakat ichida va xalqaro munosabatlarda tartibga solishning muhim ob'yekti hisoblanadi. Davlat bevosita tartibga solish vositasi sifatida valyuta intervensiyasi va diskont siyosatidan foydalanishi mumkin.

Diskont siyosatida bank hisob stavkasini oshirib yoki tushirib ham chet el kapitallarining kirishi yoki chiqib ketishiga ta'sir ko'rsatilishi mumkin. Tartibga solishning ko'proq universal usuli valyuta intervensiyasi hisoblanadi. Bunda Markaziy banklar taklif yetarli bo'lmagan, kursi esa yuqori bo'lgan chet el valyutalarini sotadi va ularni taklif ortiqcha, kursi past bo'lganida sotib oladi. Bu bilan talab va taklifni tenglashtirib, milliy valyuta kursi tebranish chegarasini cheklaydi.

Valyuta intervensiyasini qo'llash zahira valyuta fondining miqdori bilan cheklanadi, shu sababli valyutalarni sotish, albatta, ularni sotib olish bilan almashtirib turilishi lozim.

16.5. Makroiqtisodiy siyosatning nominal va real valyuta kurslariga ta'siri

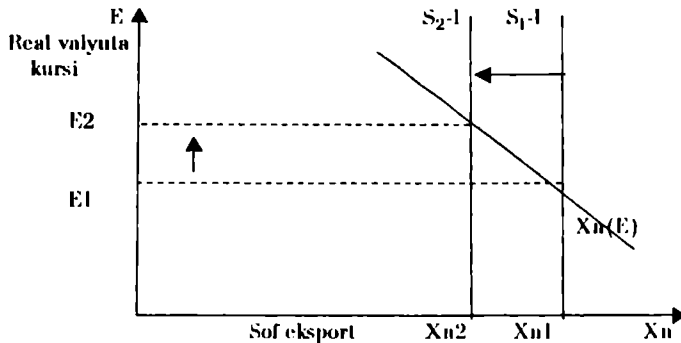
Real valyuta kurslari jamg'arma va sarmoyalar o'rtasidagi farqni ko'rsatuvchi vertikal to'g'ri chiziq bilan sof eksport miqdorini ko'rsatuvchi, o'ngdan pastga egilgan egri chiziq kesishgan nuqtada tenglikka erishadi (34-chizma). Ushbu nuqtada xorijga kredit berish sifatida ko'rsatilgan milliy valyuta taklifi bilan xorijliklarning ushbu mamlakatdan sof eksportni sotib olishi uchun zarur bo'ladigan milliy valyuta talabi kesishadi.

34- chizma. Real almashinuv kursidagi muvozanat

Davlat xarajatlarining oshishi (yoki soliqlarning kamayishi) milliy jamg'armalarni kamaytiradi va (S-I) egri chiziq chapga suriladi (35-chizma). Bu siljishlar xorijiy investitsiyalar uchun milliy valyuta taklifining kamayishini ko'rsatadi.

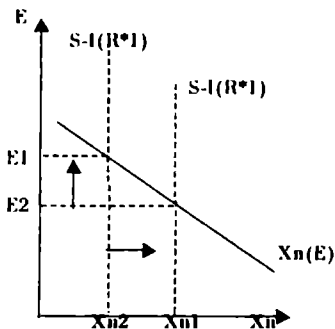
Valyuta taklifining qisqarishi uning real almashtirish kursini oshiradi. Natijada milliy mahsulotlar xorijliklarnikiga nisbatan qimmatlashadi. Bu esa, o'z navbatida, eksportning qisqarishiga va importning oshishiga olib keladi. Oqibatda joriy operatsiyalar hisobida taqchillik paydo bo'ladi. Agar soliqlarning kamayishi investitsiyalarning oshishiga olib kelsa, milliy jang'armalar hajmi o'zgarmasa ham S-I egri chizig'i yana chapga siljiydi.

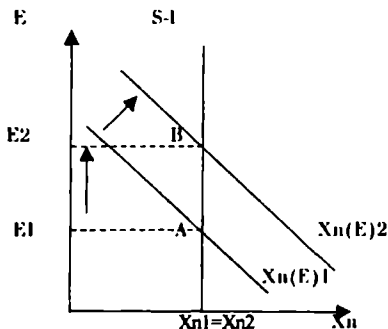
35-chizma. Valyuta taklifidagi o'zgarishlarning real almashtirish kursiga ta'siri

Investitsion soliq kreditlari ushbu mamlakatga investitsiyalar kiritishning xorijiy sarmoyadorlar uchun foydali bo'lishiga olib keladi. Bu esa muvozanatli real valyuta kursini oshiradi va to'lov balansida taqchillikni keltirib chiqaradi.

Chet mamlakatlardagi rag'batlantiruvchi byudjet-soliq siyosati bu mamlakatlardagi jang'armalar darajasining kamayishiga olib keladi. Bu esa xalqaro foiz stavkasini oshiradi va kichik ochiq iqtisodiyotdagi investitsiyalar darajasini kamaytiradi.

36-chizma. Byudjet - soliq siyosatining real almashtirish kurslariga ta'siri

37-chizma. Importdagi o'zgarishlarning eksportga ta'siri

Bunday vaziyatlarda xorijga sarmoya qo'yish uchun taklif qilinayotgan milliy valyuta ko'payadi va (S-I) egri chizig'i o'ngga suriladi (36-chizma). Natijada muvozanatli real almashtirish kursi pasayadi, milliy mahsulotlar arzonlashadi va sof eksport ko'payadi.

Importga tarif yoki kvotalar joriy qilish siyosati sof eksportning oshishiga olib keladi va bu hol grafikda $X_n(E)1$ egri chizig'ining $X_n(E)2$ holatiga siljishi sifatida namoyon bo'ladi (37-chizma).

Natijada muvozanatli real valyuta kursi oshadi, milliy mahsulotlar qimmatlashadi va sof eksport kamayadi.

Shunday qilib, mamlakat ichki bozorini chet el raqobatchilaridan himoya qilish maqsadida olib boriladigan proteksionistik savdo siyosati joriy operatsiyalar hisobi va kapital harakati hisobiga ta'sir qilmaydi. Ammo u muvozanatli real valyuta kursini oshiradi va tashqi savdo miqdorini kamaytiradi. Sof eksport o'zgaragan bo'lsa ham B nuqtadagi eksport va import hajmi A nuqtadagi eksport va import hajmidan kam bo'ladi. Importga cheklashlarni joriy qilish ichki narxlar darajasining (Pd) oshishiga olib keladi.

Shuning uchun ham uzoq davrda nominal valyuta kursi (En) narxlar oshishiga teng tarzda kamayadi. Natijada, o'sgan muvozanatli real valyuta kursi E2 nuqtada barqarorlashadi, ya'ni sof eksport kamayishi ortidan E1 nuqtaga qadar pasaymaydi. Baholar darajasining ko'tarilishiga javoban nominal valyuta kursining pasayishi sotib olish qobiliyati paritetini tiklaydi.

Qisqacha xulosalar

Jahon valyuta tizimi - xalqaro ayirboshlashning barcha shakllariga xizmat qilishga va ularning samarali rivojlanishini ta'minlashga qaratilgan mamlakatlar o'rtasidagi valyuta munosabatlari yig'indisidir.

Valyutaning konvertirlashuvi deganda uni boshqa xorijiy valyutalarga almashish qobiliyati tushuniladi. Erkin konvertirlanadigan valyuta – bu, amaldagi kurs bo'yicha har qanday boshqa xorijiy valyutaga erkin va cheklanmagan miqdorda ayirboshlanadigan valyutadir. Bunga misol qilib AQSh, Yevropa hamjamiyatiga a'zo mamlakatlar hamda Yaponiya valyutalarini kiritish mumkin.

Davlat valyuta kurslarini barqarorlashtirish uchun valyuta bozoriga ta'sir qilishning rasmiy zahiralarni tartibga solish, savdo siyosati, valyuta nazorati va ichki makroiqtisodiy tartibga solish kabi usullaridan foydalanadi..

Valyuta kursi mamlakat pul birligining boshqa mamlakatlar pul birligida ifodalangan bahosidir.

Erkin tebranuvchi valyuta kursi talab va taklif asosida aniqlanadi.

Qayd etilgan valyuta kursi – xorijiy valyutada ifodalangan, davlat tomonidan rasmiy o'rnatilgan milliy pul birligining bahosi bo'lib, unga valyuta bozorida talab va taklifning o'zgarishi ta'sir qilmaydi.

Xarid qobiliyati pariteti konsepsiysiga ko'ra valyuta kursi doimo turli mamlakatlarda baholar darajasining o'zgarishi natijasida kelib chiqadigan farqni qoplash uchun zarur bo'lgan darajada o'zgaradi.

Valyuta taklifining qisqarishi uning real almashtirish kursini oshiradi.

Importga tarif yoki kvotalar joriy qilish siyosati sof eksportning oshishiga olib keladi. Natijada muvozanatli real valyuta kursi oshadi, milliy mahsulotlar qimmatlashadi va sof eksport kamayadi.

Mamlakat ichki bozorini chet el raqobatchilaridan himoya qilish maqsadida olib boriladigan proteksionistik siyosat muvozanatli real valyuta kursini oshiradi va tashqi savdo miqdorini kamaytiradi. Valyuta kurslarining o'zgarishiga, shuningdek, bir qator tashqi va ichki omillar va ular o'rtasidagi nisbat ham ta'sir ko'rsatadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Valyuta tizimining mohiyatini va uning tarkibiy qismlarini aytib bering.
2. Valyuta bozori davlat tomonidan qaysi usullar bilan tartibga solib turiladi?
3. Ichki va tashqi konvertirlash tushunchalariga izoh bering.
4. Valyuta kursi nima va uni qanday omillar belgilaydi?
5. Foiz stavkasi va valyuta kursi o'rtasida qanday bog'lig'lik bor?
6. Nominal va real valyuta kurslariga izoh bering.
7. Xarid qobiliyati pariteti atamasining mohiyati nimadan iborat?
8. Real valyuta kursi makroiqtisodiy siyosat ta'sirida qay tarzda o'zgartiriladi va uning milliy iqtisodiyotga ta'siri qanday?
9. Proteksionizm siyosatining valyuta kursiga ta'sirini qanday baholaysiz?
10. Valyuta kursi o'zgarishining Yalpi talab va Yalpi taklif hajmiga ta'siri mexanizmini tushuntirib bering.

Asosiy adabiyotlar

1. Агапова Т.А., Серегина С.Ф. - Макроэкономика: Учебник. - 7-е изд. перераб. и доп. - М.: Издательство "Дело и сервис", 2005.
2. Аҳмедов Д.Қ., Ишмухамедов А.Э., Жумаев Қ.Х., Жумаев З.А. «Макроиқтисодиёт». Т Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2004.
3. Ивашковский С.Н. - Макроэкономика: Учебник. - 2-е изд., доп. М.: Дело, 2002.
4. Макроэкономика. Теория и Российская практика. Под редакцией Грязновой А.Г. и Думной Н.Н. - М.: КНОРУС, 2005.
5. Саидова Г., Шалыбаев Т. - Макроэкономика. - Т.: ИПАК «Шарк», 2003.
6. Международные валютно-кредитные и финансовые отношения.: Учебник. Под ред. Л.Н.Красавиной., - М.: Финансы и статистика», 2003.

Ilg'or pedagogik texnologiyalar asosida ma'ruza mashg'ulotini olib borish bo'yicha tavsiya

Mavzu: "AD - AS MODELI"

Ma'ruzada o'qitish texnologiyasi		
Fakultet, kafedra, o'qitish bosqichi: "Iqtisodiyot va statistika", "Makroiqtisodiyot" bakalavriat,3-semestr	O'quv fani Makroiqtisodiyot	Mavzuning tartib raqami, soatlar soni 5-mavzu, 2 soat
Talabalar soni – 25 nafargacha	Muallif Djumayev Z.A.	O'qituvchi Djumayev Z.A.
O'quv mashg'uloti shakli	Tematik ma'ruza	
Ma'ruza rejasi	<ol style="list-style-type: none"> AD-AS modeliga umumiy tavsif. Yalpi talab tushunchasi va grafigi. Yalpi talabning baho va bahodan boshqa omillari. Yalpi taklif grafigi va omillari. AD-AS modelida makroiqtisodiy muvozanat. 	
O'quv mashg'ulotining maqsadi	Yalpi talab va Yalpi taklif dinamikasini belgilovchi omillar hamda Yalpi talab- Yalpi taklif modelida makroiqtisodiy muvozanat mexanizmi to'g'risida bilimlarni shakllantirish	
Pedagogik vazifalar: <ul style="list-style-type: none"> Yalpi talab va Yalpi taklif modeli to'g'risida umumiy tushuncha beradi va Yalpi talab grafigini tasvirlab tahlil qilib ko'rsatadi; Yalpi talabning baho va bahodan boshqa omillarining Yalpi talab dinamikasiga ta'siri mexanizmini ochib beradi; Yalpi taklifning mohiyatini va uning dinamikasini belgilovchi omillarni tushuntirib beradi; AD-AS modelida makroiqtisodiy muvozanatning shakllanishi mexanizmini va undagi o'zgarishlar sabablarini tushuntiradi. 	O'quv faoliyati natijalari <ul style="list-style-type: none"> Yalpi talab va Yalpi taklif hamda ularning hajmlarini belgilovchi omillar to'g'risida tasavvurlar shakllanadi; Yalpi talab hajmining baho va bahodan boshqa omillar ta'sirida o'zgarishi xususiyatlarini bilib oladilar; Yalpi taklif grafigining o'ziga xos xususiyati va uni belgilovchi shart-sharoitlarni tushuntirib berishni o'rganadilar; AD-AS modelida makroiqtisodiy muvozanatning mohiyatini, Yalpi talab va Yalpi taklif o'zgarishlarining unga ta'siri mexanizmini tushunib oladilar. 	
O'qitish vositalari	Ma'ruza matni, tarqatma material, qog'oz (flip chart), flomasterlar, ekpert varaqlari, grafik organayzerlar	
O'qitishning usublari va shakllari:	ma'ruza, tezkor so'rov, "birgalikda o'rganish" usubi, yoppasiga jama bo'lib ishlash, guruhlarda ishlash.	
O'qitish shart-sharoitlari	Guruh bo'lib ishlashga moslashgan, texnik jihozlangan auditoriya.	

«AD - AS MÏDELI» mavzusi bo'yicha tematik ma'ruzaning texnologik kartasi

Ish bosqichlari	Faoliyat mazmuni	
	O'qituvchining	Talabning
1-bosqich o'quv mashg'ulotiga kirish (20 daqiqa)	<p>1.1. Ma'ruza mavzusini, maqsadini va o'qitish natijalarini e'lon qiladi.</p> <p>1.2. Mashg'ulotning o'tkazilishi shakli va baholash mezonlarini hismltiradi. (1.1- ilova)</p> <p>1.3. Mavzu bo'yicha tarqatma materiallarini guruh sarfiori yordamida tarqatadi.</p> <p>1.4. Ma'ruza rejasini e'lon qiladi, ularga qisqacha ta'rif beradi, talabalar shu paytga qadar o'rgangan qaysi fanlar yoki mavzular bilan bog'liqligini ta'killab o'tadi.</p>	Tinglaydilar, tarqatma materialda keltirilgan fikrlarni daftarlariga qayd etib boradilar.
2-bosqich Asosiy bosqich (60 daqiqa)	<p>2.1. Quyidagi savollarga o'yub ko'rib javob berishni taklif etadi:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Yalpi talab-Yalpi taklif modelining mohiyati nimada, Yalpi talabning tarkibi va g'rafigi qanday? - Yalpi talab dimmikasini qanday onillar belgilyadi? - Yalpi taklif kategoriyasining mohiyati nimada, Yalpi taklif e'gri chizig'ining traektoriyasini hamda undagi o'zgarishlarni qaysi onillar belgilyab beradi? <p>Yalpi talab-Yalpi taklif modelida makroiqtisodiy muvozznat qanday shakllanadi?</p> <p>2.2. Talabalarni 4 ta kichik guruhga bo'ladi. Har bir guruhning yangi mavzuning bittadan savoliga ekspert bo'lishini va boshqalarni shu savol bo'yicha o'qitishini e'lon qiladi.</p> <p>2.3. Ekspert varuqalarini tarqatadi (1.2- ilova), savollar bo'yicha taqdimot tartibini tushmltiradi va guruhlar ishini tashkillashtiradi.</p> <p>2.4. Taqdimot boshlanishini e'lon qiladi, maslahatchi vazifasini bajaradi, sharhlaydi, aniqlashtiradi, qo'shimchalar kiritadi.</p> <p>Har bir guruh taqdimoti tugaganidan so'ng savol bo'yicha xulosa qiladi, talabalar e'tiborini eng muhim jihatlarga qaratadi.</p>	<p>Savollarga javob beradi.</p> <p>6-7 kishidan iborat kichik guruhlariga bo'linadilar</p> <p>Guruhla birgalikda ishlaydilar, konspektlarini, tarqatma materialni o'qib, berilgan savollarga javob topadilar, ma'lumotlarni mantiqan bir tizimga soladilar, fikr almashadilar. Muhokama paytida tanlab olingan fikrlarni qog'o'zga (flip chart) yozdilar.</p> <p>O'z guruhlaridan etakchi tanlaydilar va u chiqib berilgan savol bo'yicha taqdimot qiladi, qog'o'zga tushirilgan fikrlarni (klasterni) izohlaydi, savollarga javob beradi.</p>
3-bosqich Yakunlovchi bosqich (10 daqiqa)	<p>3.1. Yakuniy xulosa qiladi, talabalar e'tiborini mavzuning amaliy jihatloriga qaratadi.</p> <p>3.2. Guruhlar va talabalar faoliyatini baholaydi. Natijalarni e'lon qiladi.</p> <p>3.3. Mustaqil ishlash uchun topshiriqlar beradi, uavbatdagi dars mavzusini e'lon qiladi.</p>	<p>Tinglaydilar, savollar beradilar.</p> <p>Tinglaydilar. Mustaqil ish uchun topshiriqlarni yozib oladilar.</p>

“AD - AS MODEL” mavzusidagi tematik ma’ruza bo’yicha talabalar faoliyatini baholash mezonlari: ushbu mavzu bo’yicha ma’ruza mashg’ulotida talabalar ishtiroki, ularning bilimi reyting ballari asosida quyidagicha baholanadi: 0,86-1 ball -“a’lo”; 0,71-0,85 ball – “yaxshi”; 0,56 -0,70 ball “qoniqarli”; 0-0,55 ball “qoniqarsiz”

Ekspert guruhlari ishini baholash mezonlari.

	Maksimal ball	Guruhlar ishi natijalari bahosi			
		1-guruh	2-guruh	3-guruh	4-guruh
Bayon qilingan axborotlarning to'g'riligi	0,3				
Savolning ochib berishi darajasi	0,3				
Namoyish etish usuli	0,2				
Guruhlarning faolligi (bahs-munozaradagi ishtiroki, qo'shimchalar)	0,2				
Jami	1				

1-ekspert guruhi varag'i

AD-AS modeliga umumiy tavsif. Yalpi talab tushunchasi va grafigi.

1. Milliy bozorda talab, taklif va baholar darajasi.
2. AD-AS modelining ta'rif va ahamiyati.
3. Yalpi talabning tarkibi va grafigi.
4. Yalpi talab egri chiziig'i trayektoriyasi va pulning miqdoriy nazariyasi tenglamasi o'rtasidagi bog'liqlik.

2-ekspert guruhi varag'i

Yalpi talabning baho va bahodan boshqa omillari.

1. Yalpi talabning baho omillari (foiz stavkasi, boylik, import xaridlari samarasi).
2. Iste'mol xarajatlaridagi o'zgarishlar va ularning Yalpi talabga ta'siri.
3. Investitsiya xarajatlaridagi o'zgarishlar va ularning Yalpi talabga ta'siri.
4. Davlat xarajatlari va sof eksportdagi o'garishlarning Yalpi talabga ta'siri.

3-ekspert guruhi varag'i

Yalpi taklif grafigi va omillari.

1. Yalpi taklif egri chizig'ining keyns kesmasi shakli, u aks ettirgan makroiqtisodiy vaziyat va uni tahlil qilish shartlari;
2. Yalpi taklif egri chizig'ining klassik kesmasi, u aks ettirgan makroiqtisodiy vaziyat, tahlil qilish shartlari.
3. Yalpi taklif egri chizig'ining oraliq kesmasi, u aks ettirgan makroiqtisodiy vaziyat.
4. Yalpi taklifga ta'sir etuvchi bahodan boshqa omillar va ular ta'sirida AS egri chizig'ida bo'ladigan o'zgarishlar.

4-ekspert guruhi varag'i

AD-AS modelida makroiqtisodiy muvozanat.

1. Muvozanatli YaIM va baholarning muvozanatli darajasi tushunchalari, ularning modelda aks etishi.
2. AD va AS egri chiziqlarining kesishish nuqtasining muvozanat nuqtasi ekanligini isbotlash.
3. AS egri chizig'ining turli kesmalarida Yalpi talab o'zgarishining Yalpi ishlab chiqarish va baholar darajasigi ta'siri.
4. Yalpi taklif o'zgarishlarining Yalpi ishlab chiqarish va baholar darajasigi ta'siri (stagflyatsiya, iqtisodiy o'sish).

IZOHLI LUG'AT

Akselerator — sof investitsiyalar darajasi bilan Yalpi ichki mahsulot (milliy daromad)ning o'sish sur'atlari o'rtasidagi bog'liqlikni ifodalovchi iqtisodiy ko'rsatkich.

Aktivlar — iqtisodiy faoliyat sub'yektlarining pul va moliyaviy mablag'lari, asosiy va aylanma fondlarining qiymati.

Amortizatsiya — foydalanish jarayonida asosiy kapital qiymatining kamayishi.

Avtomatik (o'rnatilgan) barqarorlashtirgichlar — byudjet-soliq siyosatining iqtisodiy tebranishlarning ta'sirini avtomatik zaiflashtiruvchi elementlari.

Avtonom investitsiyalar — asosiy kapitalga qilingan investitsiyalarning Yalpi ichki mahsulot hajmi o'zgarishiga bog'liq bo'lmagan qismi.

Avtonom iste'mol — shaxsiy iste'mol xarajatlarining Yalpi milliy daromad (shaxsiy tasarrufdagi daromad -ShTD) o'zgarishiga bog'liq bo'lmagan qismi. ShTD nolga teng bo'lganda ham avtonom iste'mol to'plangan mulk va jamg'armalarning kamayishi yoki qarz hisobiga amalga oshirilaveradi.

Baholar indeksi — tovarlar va xizmatlar yoki aktivlar o'rtacha bahosining o'zgarishi ko'rsatkichi. Baholar indeksi bozor savati deb yuritiladigan ma'lum to'plamdagi tovarlar va xizmatlarning joriy yildagi baholari yig'indisini bazis yildagi baholari yig'indisiga bo'lib topiladi.

Bank tizimi — tijorat banklari majmui. Bank tizimi jismoniy va yuridik shaxslarining omonatlarini (depozitlarini) qabul qiladi, pul o'tkazmalarini amalga oshiradi, qarz va kreditlar beradi, davlat va aksiyadorlik jamiyatlarining qimmatli qog'ozlariga investitsiya qiladi.

Bank zahiralari — bankda saqlanayotgan naqd pullar, Markaziy bankda tijorat banklari tomonidan saqlanayotgan foizsiz depozitlar.

Banknota — Mamlakat Markaziy banki tomonidan chiqariladigan naqd qog'oz pullar bo'lib, iqtisodiyotdagi pul taklifining bir qismini tashkil etadi.

Boylik — bozor qiymatiga ega va pulga yoki boshqa ne'matlarga almasinishi mumkin bo'lgan barcha narsa. Fizik aktivlar, moliyaviy aktivlar, ko'nikmalar, tadbirkorlik malakasi, savdo markalari, xullas, daromad keltiradigan barcha narsalar.

Byudjet taqchilligi — Moliyaviy yil natijalariga ko'ra davlat byudjetida xarajatlarning daromadlardan ustun bo'lishi.

Cof ichki mahsulot (sof milliy daromad) — makroiqtisodiy ko'rsatkich bo'lib, YaIM (YaMD) dan amortizatsiya ajratmalari miqdorini ayirib tashlash yo'li bilan topiladi.

Deflyatsiya — iqtisodiyotda baholar umumiy darajasining pasayishi.

Demping — tovarlarni tannarxiga qaraganda yoki ichki bozordagiga qaraganda past bahoda eksport qilish.

Depozitlar — 1) moliya-kredit muassasalariga qo'yilgan omonatlar: 2) bank daftaridagi yozuvlar: 3) kredit muassasalariga saqlash uchun topshirilgan qimmatli qog'ozlar.

Devalvatsiya — qayd qilingan valyuta kursi tizimi amal qilayotgan sharoitda hukumat tomonidan milliy valyutaning boshqa valyutalarga nisbatan kursini tushirishga qaratilgan tadbiri. Devalvatsiya to'lov balansi taqchilligini bartaraf qilish, eksportni arzonlashtirish, importni qimmatlashtirish imkonini beradi.

Eksport — mamlakatda ishlab chiqarilgan tovarlar va xizmatlarni sotib olish uchun boshqa mamlakatlar jismoniy shaxslari, firmalari va hukumatlarining qilgan xarajatlari.

Filips egri chizig'i — ishsizlik darajasi dinamikasi (abtsissa o'qi) va inflyatsiya sur'ati (ordinata o'qi) orasidagi bog'liklikni grafikda tasvirlovchi egri chiziq.

Fisher samarasi — inflyatsiyaning qarzlari yoki obligatsiyalar bo'yicha foiz stavkasiga ta'sirini hisobga olishni bildiruvchi tushuncha.

Giperinflyatsiya — haddan tashqari inflyatsiya, narxning shiddat bilan o'sishi, pul qadrining g'oyat tez pasayishi, pul topishga intilishning minimal darajaga kelishi bilan xarakterlanadi.

Hisob stavkasi — Markaziy bankning tijorat banklari veksellarini hisobga olishda va ularga kredit berishda qo'llaydigan foiz stavkasi.

Import — mamlakat ichki bozorlarida sotish uchun chet el mollarini, kapitalini va texnologiyasini olib kelish. Import xalqaro mehnat taqsimoti natijasidir.

Importga chegaralangan moyilik — importga qilingan xarajatlardagi o'zgarishning YaIM yoki YaMD o'zgarishiga nisbatan ulushi. Importga qaratilgan xarajatlar hissasi.

Indeksatsiya — iqtisodiyotdagi narxlarning o'rtacha darajasi o'zgarishiga bog'liq ravishda ish haqi va boshqa daromadlarni tuzatish, kelishtirish.

Inflyatsiya — baholar umumiy darajasining ko'tarilishi, milliy pul birligi xarid qobiliyatining pasayishi.

Inflyatsiya darajasi — ma'lum vaqt ichida (oy, yil) baholar darajasining foizdagi o'zgarishi.

Investitsiya (investment) — ishlab chiqarishni rivojlantirish maqsadida mamlakat yoki chet ellarda iqtisodiyotning turli tarmoqlariga uzoq muddatli kapital kiritish. Uning moliyaviy va real turlari mavjud.

Iqtisodiy o'sish — real Yalpi ichki mahsulot umumiy hajmining yoki aholi jon boshiga to'g'ri keladigan real Yalpi ichki mahsulotning o'sishi.

Ishchi kuchi — ishga layoqatli, ishlayotgan va faol ish izlayotgan aholi.

Ishsizlik — mamlakatda ish bilan band bo'lmagan ishchi kuchi guruhining mavjud bo'lishi, aholi iqtisodiy faol qismining o'ziga ish topa olmasdan qolishi, ishchi kuchidan to'liq foydalanmaslik.

Iste'molga (jamg'arishga) chegaralangan moyillik — iste'mol xarajatlaridagi (jamg'arish hajmidagi) o'zgarishning bu o'zgarishni keltirib chiqargan daromadlar (ShTDDagi) o'zgarish, miqdoridagi ulushi.

Iste'molga o'rtacha moyillik — iste'mol xarajatlarining daromaddagi (yoki shaxsiy tasarrufdagi daromad hajmidagi) hissasi.

Kutilayotgan inflyatsiya darajasi — mavjud ijtimoiy-iqtisodiy axborotlar, ma'lumotlar asosida alohida shaxs va korxonalar tomonidan kutiladigan inflyatsiya darajasi.

Likvidlilik — a) turli firmalar va banklarning o'z qarzini to'lay olish yoki boshqa majburiyatlarini bajara olish imkoniyati; b) bir aktivning ikkinchisiga qanchalik tez almashina olinishi o'lchovi. Naqd pul eng yuqori 100foiz likvidlilikka ega.

Likvidlilik tuzog'i — bu foiz stavkasi juda past bo'lgan shunday vaziyatki, odamlar pulni naqd ko'rinishda saqlab turishni afzal ko'radilar. Tadbirkorlar esa foiz stavkasi bundan ko'ra pasayishi mumkin emasligi sababli investitsiyalarni ko'paytirmaydilar. Minimal foiz stavkasi sharoitida pulga talab egri chizig'i cheksiz elastik bo'lib qoladi.

Markaziy bank — Mamlakatning bosh banki. Asosiy funksiyasi mamlakat iqtisodiyotidagi pul massasini nazorat qilishdan iborat.

Milliy valyutaning qadrsizlanishi — qayd qilinmagan valyuta kursi tizimi amal qilayotgan sharoitda chet el valyutalariga nisbatan milliy valyuta kursining kamayishi.

Milliy valyutaning qimmatlashishi — qayd qilinmagan valyuta kursi tizimi amal qilayotgan sharoitda chet el valyutalariga nisbatan milliy valyuta kursining ko'tarilishi.

Nominal YaIM — joriy narxlarda aks ettirilgan yalpi ichki mahsulot.

Potensial YaIM — to'liq bandlilik sharoitida yoki mavjud sarmoya resurslari va ishchi kuchidan to'liq foydalanish hisobiga erishilishi mumkin bo'lgan ishlab chiqarish hajmi.

Pul bazasi — bank tizimidan tashqaridagi naqd pullar va Markaziy bankdagi tijorat banklarining zahiralari

Pulga bo'lgan talab — uy xo'jaliklari va firmalar tomonidan bitimlarda to'lov vositasi sifatida foydalanish, ko'zda tutilmagan xarajatlar uchun

saqlab turish, moliyaviy aktivlar sifatida foydalanib, daromad olish uchun jang'arish maqsadida ega bo'lishga intilinaotgan pul miqdori.

Pulning miqdoriy nazariyasi— pul taklifi va iqtisodiyotdagi baholarning umumiy darajasi o'rtasidagi to'g'ridan-to'g'ri bog'liqlikni o'rnatuvchi nazariya. Birinchi bor ingliz faylasufi va iqtisodchisi D.Yum tomonidan XVIII asrda ilgari surildi, amerikalik iqtisodchi I. Fisher tomonidan 1911 yilda rivojlantirildi va keyinchalik Kebrij universiteti iqtisodchilari tomonidan takomillashtirildi.

Qayd etilgan valyuta kursi — Markaziy bank tomonidan valyuta intervensiyasi yordamida ta'minlab turiladigan valyuta kursi.

Real almashinuv kursi — ikkala mamlakatdagi baholar darajasining o'zaro nisbatini hisobga oluvchi almashinuv kursi. Solishtiralayotgan mamlakatlardagi nominal almashinuv kursini baholar indekslarining o'zaro nisbatiga ko'paytirish yo'li bilan topiladi.

Real foiz stavkasi — inflyatsiya sur'ati hisobga olinib tuzatilgan nominal foiz stavkasi.

Real YaIM — qiyosiy baholarda aks ettirilgan YaIM U joriy baholarda hisoblangan nominal YaIM ni deflyatorga bo'lish orqali topiladi..

Revalvatsiya — qayd qilingan valyuta kursi tizimi amal qilayotgan sharoitda milliy valyutaning boshqa valyutalarga nisbatan kursini oshirishga qaratilgan hukumat tadbiri. Importni arzonlashtiradi va eksportni qimmatlashtiradi.

Stagflyatsiya — iqtisodiyotda baholar va ishsizlik darajalarining bir vaqtning o'zida o'sishi.

Tarkibiy ishsizlik — iqtisodiyotni tarkibiy qayta qurish oqibatida ishchi kuchiga talab tarkibida o'zgarish ro'y berishi natijasida yuzaga keladigan majburiy ishsizlikning ko'rinishi.

Transfert to'lovlari — evaziga hech qanday tovar yoki xizmatlar olinmaydigan davlat xarajatlari (pensiya, stendiyalar, ishsizlik nafaqasi va boshqalar).

Valyuta kursi — mamlakat pul birligining boshqa mamlakat pul birligida ifodalangan bahosi.

Yalpi ichki mahsulot — ma'lum vaqt davomida mazkur mamlakat rezidentlari tomonidan ishlab chiqarilgan Yakuniy mahsulotlarning bozor baholari yig'indisi.

Yalpi milliy daromad — Mamlakat rezidentlarining ishlab chiqarishda ishtirok etish natijasida hamda mulklaridan olgan boshlang'ich daromadlari yig'indisi.

Yalpi taklif — mamlakatda, ma'lum vaqt davomida, tadirkorlik sektori va davlat tomonidan ishlab chiqarilgan, baholarning turli darajasida taklif qilinadigan tovar va xizmatlarning umumiy hajmi.

Yalpi talab— uy xo'jaliklari, firmalar, davlat va xorijliklarning mamlakat rezidentlari tomonidan ishlab chiqarilgan tovarlar va xizmatlarni turli baholar darajasida sotib olishga qilgan xarajatlarni umumiy yig'indisi.

Oraliq mahsulot — ishlab chiqarish va muomala jarayonidan chiqib ketmagan, Yakuniy iste'mol uchun yetib bormagan, qayta ishlash yoki sotishga mo'ljallangan mahsulot.

Ortiqcha talab — mavjud baholar darajasida tovarlar va xizmatlar taklifidan ularga bo'lgan talabning ko'pligi. To'liq bandlilik sharoitidan inflyatsiya darajasining oshishiga olib keladi.

Xalqaro savdo nazariyasi — iqtisodiy nazariyaning bir qismi. Ishlab chiqarish va ayirboshlashga xalqaro ixtisoslashuv sabablarini hamda bundan mamlakatlar oladigan manfaatlarni o'rganadi.

Xarid qobiliyati pariteti — valyutalar almashinuv kurslarining shunday darajasiki, bunda har bir valyutaning xarid qobiliyati tenglashadi.

1. O‘zbekiston Respublikasi Qonunlari, Vazirlar Mahkamasi Qarorlari, Prezidenti Farmonlari, Qarorlari, farmoyishlari va I.A. Karimov asarlari

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. — Т «Ўзбекистон», 2003.
2. Ўзбекистон Республикасининг “Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки тўғрисида”ги Қонуни, 1995йил. 21 декабрь / Ўзбекистон банк тизимини ислоҳ қилиш ва эркинлаштириш бўйича қонунчилик ҳужжатлари тўплами. Т Ўзбекистон, 2003.
3. Ўзбекистон Республикасининг “Банклар ва банк фаолияти тўғрисида”ги Қонуни, 1996 йил. 25 апрель. / Ўзбекистон банк тизимини ислоҳ қилиш ва эркинлаштириш бўйича қонунчилик ҳужжатлари тўплами. Т.: Ўзбекистон, 2003.
4. “Ўзбекистон Республикасининг 2006 йилги асосий макроиқтисодий кўрсаткичлари прогнози ва Давлат бюджети параметрлари тўғрисида“ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 27 декабрдаги ПҚ- 244 сон Қарори / Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами., №52, 2005йил - декабрь.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарори “Экспорт импорт операцияларини тартибга солиш борасидаги қўшимча чора тадбирлар тўғрисида” / Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами., №40, 2005 й.- октябрь.
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Бозор ислоҳотларини чуқурлаштириш ва иқтисодиётни янада эркинлаштириш соҳасидаги устувор йўналишлар амалга оширилишини жадаллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида» 2005 йил 14 июндаги Фармони // Халқ сўзи, 2005 йил 15-июнь.
7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Тўғридан - тўғри хусусий хорижий инвестицияларни жалб этишни

рағбатлантириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида» 2005 йил 11 апрелдаги Фармони // Халқ сўзи, 2005 й.- 12 апрель.

8. “Инвестиция лойиҳаларини тасдиқлаш ва амалга ошириш мониторинги механизмларини такомиллаштириш, мурувват ёрдами юқларини ва техник қўмаклашиш маблағларини ҳисобга олиш ва назорат қилиш чора-тадбирлари тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2005 йил 15 ноябрь, 251-сон Қарори. / Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами., № 46, 2005 й.- ноябрь.

9. “Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Тўғридан-тўғри хусусий хорижий инвестицияларни жалб этишни рағбатлантириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” ги Фармонини амалга ошириш чора тадбирлари ҳақида” Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2005 йил 2 августдаги 180-сон Қарори. / Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами., №30-31, 2005 й. июль-август.

10. Каримов И.А. “Бизнинг бош мақсадимиз —жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир” // Халқ сўзи, 2005 й.- 29 январь.

11. Каримов И.А. “Банк тизими, пул муомаласи, кредит, инвестиция ва молиявий барқарорлик тўғрисида”.—Т.: “Ўзбекистон”, НМИУ, 2005.

12. Каримов И. А. «Ўзбекистон иқтисодий ислоҳатларни чуқурлаштириш йўлида». — Т.: «Ўзбекистон», 1995.

13. Ishmuhamedov A.E. «O‘zbekiston milliy iqtisodiyoti» Darslik. — Т.: ТДИУ, 2005.

14. Абдураҳманов Қ.Х. Меҳнат иқтисодиёти (назария ва амалиёт). : Дарслик. — Т.: Меҳнат, 2004.

15. Ахмедов Д.Қ., Ишмухамедов А.Э., Жумаев Қ.Х., Джумаев З. А. Макроиқтисодиёт. — Т Ўзбекистон ёзувчилар уюшмасининг Адабиёт жамғармаси нашриёти., 2004.

16. Ишмухамедов А.Э., Чепель С.В., Шибаршова Л.И. Сборник кейсов по дисциплинам “Макроэкономика и

микрoэкономика” — Т.: 2005.

17. Ишмухаммедов А.Э. Асқарова М.Т.Ўзбекистоннинг миллий иқтисодиёти», — Т Ўзбекистон ёзувчилар уюшмасининг Адабиёт жамғармаси нашриёти., 2004.

18. Саидова Г., Шадыбаев Т. Макрoэкономика. — Т.: «ШАРК”, 2003.

II. Mahalliy darsliklar, o‘quv qo‘llanmalar va ma’ruza matnlari

19. Макрoэкономика. Теория и Российская практика/ Под редакцией Грязновой А.Г и Думной Н.Н. — М.: КНОРУС, 2005.

20. Агапова Т.А., Серегина С.Ф. - Макрoэкономика: Учебник. - 7-е изд. — М.: «Дело и Сервис », 2005.

III. МДН va Yevropa mamlakatlarida chop etilgan darsliklar, o‘quv qo‘llanmalar

21. Вечканов Р.С., Вечканова Г.Р. Макрoэкономика. — М.: 2004.

22. Тарасевич Л.С., Гребников П.И., Леусский А.И. Макрoэкономика: Учебник. - 5-е изд. , — М.: Юрайт-Издат, 2004.

23. Международные экономические отношения: Учебник./ Под. ред. А.И.Евдокимова, — М.: ТК Велби, 2003.

24. Международные валютно- кредитные финансовые отношения: Учебник/ Под. ред. Л.Н.Красавиной, — М.: “Финансы и статистика”, 2003.

25. Мэнкью Н.Г. Принципы макрoэкономикки: Пер.с англ. — СПб. 2003.

26. Ивашковский С.Н. - Макрoэкономика: Учебник. - 2-е издание. — М.: Дело, 2002.

27. Dornbush R. “Macroeconomics” - Boston. Mcgraw-Hill, 2001.

28. Агапова Т.А., Серегина С.Ф. Макрoэкономика. Тесты: Учебное пособие. — Киров: Изд. “Аса”. 2003.

29. Агапов Т.А. Макроэкономика для преподавателей: Учебно-методическое пособие. — М.: Дело и Сервис. 2003.

IV. Mahalliy, MDH va Yevropa mamlakalarida chop etilgan monografiyalar va ilmiy maqolalar

30. Голышев В. А., Корниа А., Шукуров Ш. Выбор государством страте децентрализации и устойчивый экономический рост. //Доклад о человеческом развитии. Узбекистан-2005., Глава 2.1.

31. Чепель С. Макроэкономические тенденции в сфере бюджетного регулирования и их последствия для экономики в целом: эконометрический подход. // Экономика Узбекистана., 2005.- июнь.

32. Суяров Ф. Режим монетарной политики и перспективы инфляционного таргетирования в условиях переходной экономики // Обзор финансовых рынков Узбекистана, №3, 2004.- сентябрь.

33. Холопов А.В. Валютный курс и макроэкономическая политика./ Монография, — М.: Научно-техническое общество., 2003.

V. Xalqaro ilmiy anjumanlar materiallari

34. Шодмонов Ш.Ш. “Ўзбекистонда барқарор иқтисодий ўсиш омилларидан самарали фойдаланиш йўллари. “Иқтисодиётни модернизациялаш ва ислоҳ этиш - барқарор иқтисодий ўсишнинг бош йўли” мавзусидаги илмий-амалий анжуман маърузалари тезислари. — Т.: ТДИУ, 2005.

35. Намозов О. ВВП или измерим национальное богатство страны. // Экономическое обозрение №8, 2005.

36. Обиджонов Ж.О. Механизм взаимодействия инвестиций и темпов роста экономики. Семнадцатые международные Плехановские чтения (21.04.2004 г). Тезисы докладов: — М.: 2004.

VII Statistik to'plamlar, internet yangiliklari, veb saytlari

37. Ўзбекистон иқтисодиёти. Ахборот таҳлилий шарҳ, 2005 йил январ-сентябрь “Ўзбекистон”, Тошкент.: 2006. №11.

38. Экономика Узбекистана., Информационно аналитический бюллетен за январь-июнь 2005., № 10., 2005.- сентябрь.

39. Ўзбекистон иқтисодиёти. 2004 йил учун таҳлилий шарҳ., №8., 2005. — март.

40. Статистическое обозрение Республики Узбекистан за 2003 г. , -Т., ГКРУ по статистике, 2004.

41. <http://www.bearingpoint.uz> -“Ўзбекистон иқтисодиёти” таҳлилий бюллетенининг вебсайти.

42. [http:// bankreferatov.ru](http://bankreferatov.ru) — диссертациялар, дипломлар, курс ишлари ва рефератлар жамланган сайт.

43. [http:// ingrimayne.saintjoe. edu/econ/TOC.html](http://ingrimayne.saintjoe.edu/econ/TOC.html) — иқтисодиёт бўйича виртуал дарслик.

MUNDARIJA

KIRISH	5
I BOB. "MAKROIQTISODIYOT" FANIGA KIRISH	9
1.1. "Makroiqtisodiyot" fanining predmeti va subyektlari	9
1.2. Makroiqtisodiyot fanining tadqiqot usullari	11
1.3. "Resurslar- tovarlar va xizmatlar" hamda "daromadlar-xarajatlar"ning doiraviy oqimi modeli	14
Qisqacha xulosalar	16
Nazorat va muhokama uchun savollar	17
Asosiy adabiyotlar	17
II BOB. ASOSIY MAKROIQTISODIY KO'RSATKICHLAR VA ULARNI HISOBLASH	18
2.1. Milliy iqtisodiyotni tahlil qilishda qo'llaniladigan asosiy ko'rsatkichlar	18
2.2. Yalpi ichki mahsulot tushunchasi	19
2.3. YaIMni ishlab chiqarish usulida aniqlash	20
2.4. YaIMni xarajatlar bo'yicha hisoblash	21
2.5. YaIMni daromadlar (taqsimot usuli) bo'yicha hisoblash	23
2.6. Milliy hisobchilik tizimidagi boshqa ko'rsatkichlar	24
2.7. Asosiy makroiqtisodiy ayniyatlar	25
2.8. Nominal va real YaIM	28
Qisqacha xulosalar	30
Nazorat va muhokama uchun savollar	31
Asosiy adabiyotlar	31
III BOB. MAKROIQTISODIY BEQARORLIK	32
3.1. Iqtisodiy davrlar va iqtisodiy tebranishlarning sabablari	32
3.2. Ishsizlik tushunchasi va ishsizlik darajasining o'lchanishi	33
3.3. Ishsizlikning iqtisodiy oqibatlari. Ouken qonuni	35
3.4. Inflyatsiyaning mohiyati va o'lchanishi	36
3.5. Talab va taklif inflyatsiyasi	38
3.6. Inflyatsiya va ishsizlik o'rtasidagi bog'liqlik. Fillips egri chizig'i	40
Qisqacha xulosalar	42
Nazarot va muhokama uchun savollar	42
Asosiy adabiyotlar	43
IV BOB. ISTE'MOL VA INVESTITSIYA FUNKSIYALARI	44
4.1. Iste'mol va jang'arish, ularning grafklari	44
4.2. Iste'mol va jang'arish funksiyalari	46
4.3. Iste'mol va jang'arishga o'rtacha hamda chegaralangan moyillik	47
4.4. Investitsiyalarning mohiyati, grafigi va funksiyasi	49
4.5. Investitsiyalar dinamikasini belgilovchi foiz stavkasidan boshqa omillar. Akselerator modeli	50
Qisqacha xulosalar	52
Nazorat va muhokama uchun savollar	52

Asosiy adabiyotlar	52
V BOB. AD - AS MODELI	53
5.1. AD-AS modeliga umumiy tavsif. Yalpi talab tushunchasi va grafigi	53
5.2. Yalpi talabning baho va bahodan boshqa omillari	54
5.3. Yalpi taklif grafigi va omillari	56
5.4. AD-AS modelida makroiqtisodiy muvozanat	58
Qisqacha xulosalar	61
Nazorat va muhokama uchun savollar	62
Asosiy adabiyotlar	62
VI BOB. KEYNSNING MAKROIQTISODIY MUVOZANAT MODELII.....	63
6.1. Klassik iqtisodchilarning iqtisodiy muvozanat nazariyasi xususiyatlari	63
6.2. Keynsning makroiqtisodiy muvozanat nazariyasi asoslari	64
6.3. Haqiqiy va rejalashtirilgan xarajatlar	65
6.4. «Keyns xochi». Ishlab chiqarish hajmining muvozanat darajasiga erishish mexanizmi	67
6.5. Avtonom xarajatlar multiplikatori	68
6.6. Retsession va inflyatsion uzilish	69
Qisqacha xulosalar	71
Nazorat va muhokama uchun savollar	72
Asosiy adabiyotlar	72
VII BOB. PUL BOZORI. PUL BOZORIDA MUVOZANAT	73
7.1. Pul tushunchasi va uning funksiyalari. Pul agregatlari	73
7.2. Pulga talabning klassik nazariyasi	74
7.3. Pulga talabning keynscha nazariyasi	75
7.4. Pul taklifi. Bank multiplikatori	77
7.5. Pul taklifining kengaytirilgan modeli. Pul multiplikatori	78
7.6. Pul bozorida muvozanat	79
Qisqacha xulosalar	82
Nazorat va muhokama uchun savollar	82
Asosiy adabiyotlar	83
VIII BOB. BOZOR IQTISODIYOTIDA DAVLATNING ROLI	84
8.1. Davlatning bozor iqtisodiyoti rivojlanishiga aralashuvi zarurligi va asosiy iqtisodiy funksiyalari	84
8.2. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish vositalari	85
8.3. Antimonopol faoliyat va raqobatni rivojlantirish	86
8.4. Daromadlarni ijtimoiy manfaatlarini e'tiborga olgan holda qayta taqsimlash ..	88
8.5. Resurslarni qayta taqsimlash	88
Qisqacha xulosalar	90
Nazorat va muhokama uchun savollar	90
Asosiy adabiyotlar	91
IX BOB. FISKAL SIYOSAT	92
9.1. Fiskal siyosatning mohiyati va usullari	92
9.2 Davlat xarajatlari multiplikatori	92

9.3. Soliq multiplikatori	95
9.4. Balanslashgan byudjet multiplikatori	96
9.5. Diskret va nodiskret fiskal siyosat	97
9.6. Byudjet taqchilligi va ortiqchaligi	98
9.7. Byudjet ortiqchaligini chegirib olish va byudjet kamomadini moliyalashtirish usullari	99
9.8. O'zbekiston Respublikasi soliq-byudjet siyosati	100
Qisqacha xulosalar	102
Nazorat va muhokama uchun savollar	102
Asosiy adabiyotlar	103
X BOB. BANK TIZIMI. PUL-KREDIT SIYOSATI.....	104
10.1. Banklar va ularning bozor iqtisodiyotidagi vazifalari	104
10.2. Pul-kredit siyosatining maqsadlari va vositalari	106
10.3. Ochiq bozordagi operatsiyalar va hisob stavkasi	106
10.4. Majburiy zahiralash normasi	107
10.5. Pul -kredit siyosatini o'tkazish mexanizmi. Qattiq va yumshoq pul-kredit siyosati	109
10.6. Pul-kredit va fiskal siyosatning o'zaro bog'liqligi	110
Qisqacha xulosalar	111
Nazorat va muhokama uchun savollar	111
Asosiy adabiyotlar	112
XI BOB. IS - LM MODEL	113
11.1. IS - LM modelining mohiyati va AD - AS modeli bilan bog'liqligi	113
11.2. Modelning asosiy tenglamalari	113
11.3. IS egri chizig'i va uning tenglamasi	114
11.4. LM egri chizig'i va uning tenglamasi	116
11.5. IS-LM modelida makroiqtisodiy muvozanat	118
Qisqacha xulosalar	120
Nazorat va muhokama uchun savollar	120
Asosiy adabiyotlar	121
XII BOB. IQTISODIY O'SISH	122
12.1. Iqtisodiy o'sish tushunchasi va o'lchanishi	122
12.2. Iqtisodiy o'sish omillari va tiplari	123
12.3. Iqtisodiy o'sishning keynscha modellari	124
12.4. R.Solouning neoklassik modeli	127
Qisqacha xulosalar	128
Nazorat va muhokama uchun savollar	129
Asosiy adabiyotlar	129
XIII BOB. XALQARO SAVDO NAZARIYASI.....	130
13.1. Xalqaro savdoning zaruriyati va uning asosiy ko'rinishlari	130
13.2. A.Smitning mutlaq ustunlik nazariyasi	131
13.3. Rikardoning nisbiy ustunlik nazariyasi	132
13.4. Xeksher – Olinning neoklassik konsepsiysi	134

Qisqacha xulosalar	136
Nazorat va muhokama uchun savollar	136
Asosiy adabiyotlar	136
XIV BOB. TASHQI SAVDO SIYOSATI	138
14.1. Savdo siyosatining mohiyati va vositalari	138
14.2. Importga ta'riflar va ularning ishlab chiqaruvchilarga hamda iste'molchilarga ta'siri	139
14.3. Tariflarni yoqlovchi hamda ularga qarshi fikrlar	141
14.4. Ishlab chiqaruvchilarga subsidiyalar	142
14.5. Importni kvotalar orqali tartibga solish. Litsenziyalarni taqsimlash uslublari	144
14.6. Eksport subsidiyalari. Eksport bojlari va eksportni ixtiyoriy cheklash	145
Qisqacha xulosalar	147
Nazorat va muhokama uchun savollar	147
Asosiy adabiyotlar	148
XV BOB. TO'LOV BALANSI	149
15.1. To'lov balansi tushunchasi va uning tuzilishi	149
15.2. Joriy operatsiyalar hisobi balansi	150
15.3. Kapital harakati hisobi balansi	152
15.4. To'lov balansining tarkibiy qismlari o'rtasidagi bog'liqliklar	153
15.5. To'lov balansi tahlili	154
15.6. To'lov balansini makroiqtisodiy tartibga solish vositalari va usullari	155
Qisqacha xulosalar	157
Nazorat va muhokama uchun savollar	158
Asosiy adabiyotlar	158
XVI BOB. VALYUTA KURSI	159
16.1. Valyuta va jahon valyuta tizimi tushunchasi	159
16.2. Valyuta bozorini davlat tomonidan tartibga solish usullari	160
16.3. Valyuta kursi va uni belgilovchi omillar	161
16.4. Xarid qobilyati pariteti	165
16.5. Makroiqtisodiy siyosatning nominal va real valyuta kurslariga ta'siri	166
Qisqacha xulosalar	168
Nazorat va muhokama uchun savollar	169
Asosiy adabiyotlar	169
Ilg'or pedagogik texnologiyalar asosida ma'ruza mashg'ulotini olib borish bo'yicha tavsiya	170
IZOHLI LUG'AT	174
ADABIYOTLAR RO'YXATI	179
MUNDARIJA	184

CONTENTS

INTRODUCTION	5
CHAPTER 1. INTRODUCTION INTO MACROECONOMICS.	9
1.1. Objectives and subject of Macroeconomics	9
1.2. Research methods of Macroeconomics	11
1.3. Circulation model of “resources – goods and services” and “income-expenditures” Summary	14 16
Questions for Review	17
Basic Literature	17
CHAPTER 2. MAIN MACROECONOMIC INDICATORS AND THEIR CALCULATION	18
2.1. Basic indicators on analyzing the national economy	18
2.2. The concept of GDP	19
2.3. Production approach to GDP calculation	20
2.4. Expenditures approach to GDP estimation.	21
2.5. Income (distributional) approach to GDP calculation	23
2.6. Other indicators in the system of national accounts	24
2.7. Basic macroeconomic equations	25
2.8. Nominal and real GDP	28
Summary	30
Questions for Review	31
Basic Literature	31
CHAPTER 3. MACROECONOMIC INSTABILITY	32
3.1. Business cycles and the reasons of economic waves	32
3.2. The concept of unemployment and estimation of unemployment rate	33
3.4. Economic consequences of unemployment. Okun’s law	35
3.5. The essence and measurement inflation	36
3.6. Demand and supply inflation	38
3.7. The relationship between inflation and unemployment. Phillips Curve	40
Summary	42
Questions for Review	42
Basic Literature	43
CHAPTER 4. CONSUMPTION AND INVESTMENT FUNCTIONS	44
4.1. Consumption and saving, their graphics	44
4.2. Functions of consumption and saving	46
4.3. Average and marginal propensity to consume and save	47
4.4. Essence, graphics and functions of investment	49
4.5. Factors measuring dynamics of investment besides interest rate. Accelerator model	50
Summary	52
Questions for Review	52

Basic Literature	52
CHAPTER 5. AS-AD MODEL	53
5.1. General concept of AS-AD model. Aggregate demand and its graphics	53
5.2. Price and other factors of Aggregate demand	54
5.3. Graphics and factors of Aggregate supply	56
5.4. Macroeconomic equilibrium in AS-AD model	58
Summary	61
Questions for Review	62
Basic Literature	62
CHAPTER 6. KEYNESIAN MODEL OF MACROECONOMIC EQUILIBRIUM	63
6.1. Peculiarities of theory of classic economists on economic equilibrium	63
6.2. Bases of Keynesian macroeconomic equilibrium theory	64
6.3. Real and planned expenditures	65
6.4. "Keynesian Graphics". Mechanism of approaching equilibrium level of production volume	67
6.5. Multiplier of autonomous expenditures	68
6.6. Recession and inflationary gap	69
Summary	71
Questions for Review	72
Basic Literature	72
CHAPTER 7. MONEY MARKET. EQUILIBRIUM IN THE MONEY MARKET	73
7.1. Concept and functions of money. Money aggregates	73
7.2. Classic theory of money demand	74
7.3. Keynesian theory of money demand	75
7.4. Money supply. Bank multiplier	77
7.5. Expanded model of money supply. Money multiplier	78
7.6. Equilibrium in the money market	79
Summary	82
Questions for Review	82
Basic Literature	83
CHAPTER 8. ROLE OF GOVERNMENT IN THE MARKET ECONOMY	84
8.1. Necessity and basic economic functions of government intervention to market economic development	84
8.2. Tools of government regulation of economy.....	85
8.3. Antimonopoly activity and developing competition	86
8.4. Redistribution of income according to social interests	88
8.5. Redistribution of resources	88
Summary	90
Questions for Review	90
Basic Literature	91
CHAPTER 9. FISCAL POLICY	92

9.1. Essence and methods of fiscal policy	92
9.2 Government expenditures multiplier	92
9.3. Tax multiplier	95
9.4. Multiplier of balanced budget	96
9.5. Discreet and indiscreet fiscal policy	97
9.6. Budget deficit and excess	98
9.7. Methods of removing budget excess and financing budget deficit	99
9.8. Fiscal policy of the Republic of Uzbekistan	100
Summary	102
Questions for Review	102
Basic Literature	103
CHAPTER 10. BANKING SYSTEM. MONETARY POLICY	104
10.1. Banks and their functions in the market economy	104
10.2. Goals and instruments of monetary policy	106
10.3. Open market operations and discount rate	106
10.4. Required reserve ratio	107
10.5. Mechanism of implementing monetary policy. Hard and soft monetary policy	109
10.6. Mutual relationship between monetary and fiscal policies	110
Summary	111
Questions for Review	111
Basic Literature	112
CHAPTER 11. IS-LM MODEL	113
11.1. Essence of IS - LM model and relationship with AD-AS model	113
11.2. Basic equations of the model	113
11.3. IS curve and its equation	114
11.4. LM curve and its equation	116
11.5. Macroeconomic equilibrium in the IS-LM model	118
Summary	120
Questions for Review	120
Basic Literature	121
CHAPTER 12. ECONOMIC GROWTH	122
12.1. Concept and measurement of economic growth	122
12.2. Factors and types of economic growth	123
12.3. Keynesian models of economic growth	124
12.4. R.Solow's neoclassic model	127
Summary	128
Questions for Review	129
Basic Literature	129
CHAPTER 13. THEORY OF INTERNATIONAL TRADE	130
13.1. Necessity and basic types of international trade	130
13.2. A. Smith's theory of absolute advantage	131
13.3. Ricardo's theory of comparative advantage	132

13.4. Hecksher-Olin's neoclassic conceptions	134
Summary	136
Questions for Review	136
Basic Literature	136
CHAPTER 14. FOREIGN TRADE POLICY	138
14.1. Essence and tools of trade policy	138
14.2. Tariffs on import and their influence on producers and consumers	139
14.3. Opinion approving and disapproving the tariff policy	141
14.4. Subsidies to producers	142
14.5. Regulating import through quotas. Methods of distributing licenses	144
14.6. Export subsidies. Export tariffs and optional barriers	145
Summary	147
Questions for Review	147
Basic Literature	148
CHAPTER 15. BALANCE OF PAYMENT	149
15.1. Balance of payment and its structure	149
15.2. Current account balance	150
15.3. Capital account balance	152
15.4. Relationship among structural parts of balance of payment	153
15.5. Analyses of balance of payment	154
15.6. Macroeconomic regulating instruments and methods of balance of payment	155
Summary	157
Questions for Review	158
Basic Literature	158
CHAPTER 16. CURRENCY EXCHANGE RATE	159
16.1. Currency and world concept of world currency system	159
16.2. Methods of government regulation of currency market	160
16.3. Exchange rate and its factors	161
16.4. Purchasing power parity	165
16.5. Influence of macroeconomic policy on nominal and real exchange rates	166
Summary	168
Questions for Review	169
Basic Literature	169
APPENDICES	170
GLOSSARY	174
LIST OF LITERATURE	184
CONTENT	188

**A.E.ISHMUHAMEDOV,
Z.A.DJUMAEV, Q.X.JUMAEV**

MAKROIQTISODIYOT

Oq'uv qo'llanma

Nashr uchun mas'ul:

O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi
Adabiyot jamg'armasi direktori
Qurbonmurod Jumayev

Muharrir:

Norbek Toshniyozov

Musavvir va texnik muharrir:

Akbarali Mamasoliyev
Nodir Ortiqov

Terishga berildi 04.10.2005 y. Bosishga ruxsat
etildi 20.11.2005 y. Qog'oz formati 60x84 1/16.
Ofset bosma usulida bosildi. Nashr bosma
tobog'i 12.0. Nusxasi 1000.
Buyurtma № 174

O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot
jamg'armasi nashriyoti, 700000, Toshkent,
J-Neru ko'chasi, 1-uy.

«AVTO-NASHR» sho'ba korxonasi
bosmaxonasida chop qilindi.
700005, Toshkent shahri, 8 mart ko'chasi, 57-uy.